

॥अथ गरुड पुराण सदीक प्रारभ्यते॥

श्रीगणेशायनमः अथटीकाकारःसमस्तग्रंथार्थमुद्घाटयन्हास्त्विति स्मरणादुर्गतिहर्तापूजनयज्ञेनसद्गतेर्दाता यःपरयानिजभ-
 ज्ञ्याददातिमुक्तिंसमांहरिःपातु १ लक्ष्मीलतासमाश्लिष्टंकोस्तुभस्तबकोज्ज्वलम् स्वर्गपिबर्गफलदंहरिंकल्पद्रुमंनुमः २ सारात्सारं
 समुद्धृत्यप्राचीनकृतसंग्रहात् तत्रचेयंमयाटीकायथामतिवितन्यते ३ अथसारोद्भूतकर्ताशिष्टसंप्रदायानुसारेणमंगलमाचरति
 धर्मदृढइति अत्रवृक्षरूपकेणहरिंनिरूपयति मधुसूदनपादपोजयतीनियथापादपोवृक्षः पश्चिदधः प्रसृतशाखाभिर्जलं पिबती

श्रीर्जयति धर्मदृढबद्धमूलोवेदस्कंधःपुराणशारवाह्यः

निपादपः तथैवायंमधुसूदनोपिपादपएवपञ्चां चरणाभ्यां पातिसंसारद्रुक्षतिइतिपादपः संसारकूपपतितोत्तरणावलंबंभवा
 धिपोतंवंदेमहापुरुषवेचरणारविंदमितिभागवतवचनात् सोयंकीदृशः धर्मदृढबद्धमूलः धर्मोत्रिमूर्तरूपोभगवद्धर्मः अद्वै-
 टासर्वभूतानामित्यारभ्ययेतु धर्म्यामृतमिदंयथोक्तं पर्वुषासत्तै ३ दृष्टानामत्परमात्मकास्तेतीवमेप्रिपाइत्यंतेनगीतायांद्वादशाध्यायांते
 षभिः श्लोकैर्भगवतोक्तः सएवदृढबद्धमूलंयस्येति अस्मद्देशभाषायांजडबंधइत्युच्यते अत्रायमभिप्रायः वृक्षोयथादृढमूलोहिस्वस्था-

ने सुस्थिरो भवति प्रचुरतरपवनाद्युपद्रवैरपिततो स्वस्थानोन्मूलनत्वमुपयाति तथैवायमपि भगवद्भर्मित्वादयेऽस्मिन्निश्चलो भवति मूर्च्छ-
नादिप्रबलतरदुःखांतरायैरपि स्वभक्तहृदयान्नापयातीति तदुक्तं श्रीभागवते विसृजति हृदयं नयस्य साक्षाद्भूरिवशाभिहितोऽप्यचो धना-
शः प्रणयरशानयाधृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्त इति मुनिः कीदृशः वेदस्कंधः पुराणशारवाढ्यः वेदाः स्कंधा यस्येति पुराणान्येव
शारवास्ताभिराढ्यः युक्तश्चेति अत्राप्ययं भावः वक्ष्येति विस्तृतस्कंधशारवाभिर्दूरतरोऽप्युपसमीप एव दृश्यते तथैवायमपि वेदपुराणैः

ऋतुकुसुमोमोक्षफलोमधुसूदनपादं पोजयति १

प्रकृतिपुरुषयोः परोऽप्युपलभ्यते यथा च वृक्षः स्कंधशारवाभिरेवोपसमागतानां बहुतरफलानि प्रददाति तथैवायमपि वेदपुराणैस्तच्छ्रोतृवक्तृ-
णां धर्मार्थकाममोक्षफलानि प्रददाति यथा च वृक्षस्य शाखास्कंधेभ्य एव निःसरंति अथ च तत्संलग्ना एव भवंति तथा च पुराणान्यपि वेदोद्भूता
नितन्मिलितान्येव च संति न तु तेभ्यः पृथक् इति हासपुराणानि पंचमो वेद उच्यते इति वचनादिति पुनः कीदृशः ऋतुकुसुमोमोक्षफलः क्रे-
तवो यज्ञा एव कुसुमानि यस्य मोक्षः फलं यस्येति अत्राप्ययमाशयः वृक्षाद्यथा कुसुमोद्गमनं नरमेव फलप्राप्तिर्भवतीति तथा द्रव्ययज्ञाद्यनु

छानेः शुद्धांतः करणस्यैव न तो मोक्षफललाभो भवतीति किंचानेन मोक्षफलदातापि मधुसूदनपादपएव नान्यइत्यपि सूचितम् तदुक्तं देवैर्मुक्तं
 कुंदं प्रति वरं वृणीष्व भद्रं ते कृते कैवल्यमदानः एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्यय इति एवं भूतो मधुसूदनपादपोजयति सर्वोत्कर्षेण वत्तते
 अत्रापि सर्वेभ्यो ब्रह्मादिभ्योऽप्यधिकतया वरीवर्त्तत्यर्थः वृक्षो यथा वनस्य तस्य सर्वस्य महाकेतुरिव स्थित इति निरूपणात् सर्ववृक्षेभ्योऽपि
 को भवति तद्वादिति इदमार्थाच्छंदः १ एवं मंगलं कृत्वा इदानीं कथाप्रस्तावाय सूतशौनकासंवादमवतारयति नैमिषइति अनिनिषक्षेत्रे

नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रं सममासत २

त एकदा तु सुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात् ३

अनिमिषः श्रीविष्णुः अलुप्तदृष्टित्वात् तस्य क्षेत्रे नैमिषारण्ये ऋषयः सहस्रं समाः संचत्सराः अनुष्ठानकालो यस्य तत्सहस्रसमं सत्रं यज्ञमास
 त अकुर्वत किमर्थं स्वर्गाय लोकाय स्वर्गे गीयत इति स्वर्गायो हरिः स एल्लोकः भक्तानां निवासस्थानं तस्मै तस्मात्तप एव न तु स्वर्गार्थं तस्य विनाशिते
 नेतुच्छं फलं त्वादित्यर्थः ५ आतः काले हुत एव हुताग्नेयो यैस्ते सुनयः दानमानादिभिः सत्कृतं सिंहासने चासीनं सूतं इदं वक्ष्यमाणं आद-
 रात् पप्रच्छुः ३

ऋषिभिस्तु अस्मिन् समस्त ग्रथे निरूपितस्य सद्गतिदुर्गतिप्रदस्य धर्माधर्मस्य एक एव प्रश्नः कृतो भवति कथित इति ह्यभ्यां भवतां सर्वज्ञेन सम्यक् वेदं
रभिसंभवन्तीति श्रुत्युक्तोर्षिरादिदेवमार्गः कथितः बहुभिः पुराणैर्भिन्नरूपितः इदानीमिति ४ तथाच संसारदुःखादीन्यपिश्रोतुमिच्छाम इति

ऋषयउज्जुः कथितोभवतासम्यक्देवमार्गः सुखप्रदः इदानींश्रोतुमिच्छामोयममार्गंभियप्रदम् ४ तथासं
सारदुःखानितत्केशक्षयसाधनम् ऐहिकमुष्मिकानुकैशानूयथावद्वक्तुमर्हसि ५ सूतउवाच शृणुध्वं
भोविवक्ष्यामियममार्गंसिद्धिदुर्गमम् सुखदंपुण्यशीलानांपापिनांदुःखदायकम् ६ यथाश्रीविष्णुनाप्रोक्तंवैनते
यापृच्छते तथैवकथयिष्यामिसंदेहच्छेदनायवः ७ कदाचित्सुखमासीनंवैकुण्ठेश्रीहरिंगुरुम् विनया-
वनतोभूत्वापप्रच्छविनतास्ततः ८ ९ १० ११ १२ १३

पूर्वेणैवसंबंधः किंतुक्लेशस्यसाधनंतेः संसारदुःखैर्यः क्लेशस्तस्यक्षयसाधनंचसंसारदुःखानांक्लेशस्यक्षयः केनसाधनेनभवतीत्यपिश्रोतु
मिच्छामदित्यर्थः किंचार्थः ५ अत्रोत्तरंश्रीभगवद्भरुडसंवादेन सूतउवाच शृणुध्वमिति सुखदंपूर्वादिभागंदुःखदायकं दक्षिणमार्गमि
त्यग्रेवक्ष्यति ६ भगवद्वाक्यस्यातिश्रामाण्यात्संदेहो न कर्तव्य इति सावः ७ विनयेन अवनतो नमः ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७

2

उत्तमागतिः सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति ९ श्रुतं सर्वशास्त्रेषु स्मृतमिति पाठे मुनिभिः कथितम् १० हरिस्मरणात्कलभोमोक्षजनस्तद्रहिता
ननु शोचन्नाह स्रगमं पठने कठिनं न भवति ११ अतस्त्वामभजतां पापिनाम् १२ अत्रोत्तरं समासव्यासाभ्यां श्रीभगवानुवाच षड्विधायाः

गुरु उवाच भक्तिमार्गो बहुविधः कथितो भवतामम तथा च कथिता देवभक्तानां गतिरुत्तमा ९ अधुना श्रोतुमि
च्छामि यममार्गं भयंकरम् त्वद्भक्तिविमुखानां च तत्रैव गमनं श्रुतम् १० स्रगमं भगवन्नामजिह्वा च वशवर्तिनी -
तथापि नरकं यांति धिग्धिगस्तु नराधमान् ११ अतो मे भगवन् ब्रूहि पापिनां यागतिर्भवेत् यममार्गस्य दुःस्वानि
यथानि प्राप्नुवंति वै १२ श्रीभगवानुवाच वक्ष्ये हं शृणु पक्षीन्द्रयममार्गं च येन ये नरके पापिनो यांति शृण्वतामपि भी
तिदम् १३ ये हि पापपरतास्तास्य दयाधर्मविषर्जिताः दुष्टसंगाश्च सच्छास्त्रसत्संगातिपराङ्मुखाः १४ ७ ७

वक्ष्ये हामस्यादिना च पुनः येन मार्गेण ये पापिनः नरके यांति तानपि पश्यामीत्यन्वयः १३ ये हि पापपरता इत्यादिपदानां पतन्ति नरके इति तृतीयेन सं
बंधः पापपरतानिषिद्धाचरणोत्क्राः दयाधर्मेति दयानामप्रत्युपकारोपेक्षारहितसर्वभूतहितानुचिन्तनताधर्मो भगवद्गुणः वर्णश्रमविहितो वा
दुष्टानां संगो येषां ते तथा सच्छास्त्रादौ पराङ्मुखाश्च १४ ५ ५

परिधीतः पवित्रितः वाच्यमानोऽपि बंधोतातेत्याह्वयमानोपि २४ एवं व्यापृतात्मा आसक्तचित्तः उरुवेदनयास्तधीः शतदृष्टिकयुगपद्शनसदृशया
 पीडयानष्टमतिः मूर्च्छितः सन् रुदतां रोदनं कुर्वतां स्नानाबंधूनां मध्ये म्रियते मरणं प्राप्नोति २५ अंतक्षणे अंतस्मये देवी देवानां भिन्नदिव्यदृष्टिः यया दृ
 ष्टाय मद्गुणानां प्रत्यक्षदर्शनं भवतीत्यर्थः पुनर्यया सर्वदृष्टलोकपरं लोकं रूपं जगत् एकीभूतं स्वसीमासंलग्नमिव प्रजायते अत आश्चर्यदर्शनान्वकिं

शयानः परिशोचन्दिः परिधीतः स्वबंधुभिः वाच्यमानोऽपि न ब्रूते कालपाशवशंगतः २४ एवं कुटुंबभरणे व्यापृतात्मा जितेंद्रि
 यः म्रियते रुदतां स्नानासु उरुवेदनयास्तधीः २५ तस्मिन् अंतक्षणे तादृश्यं देवीदृष्टिः प्रजायते एकीभूतं जगत्सर्वं न किंचिद्वक्तु
 मीहते २६ विकलेंद्रियसंघाते चैतन्ये जडतांगते प्रचलंतिततः प्राणायामैर्निकटवर्तिभिः २७ स्वस्थानाच्चित्तेऽस्वासेक
 त्याख्योत्थातुरक्षणः शतदृष्टिकदृष्टस्य यापीडासानुभूयते २८ ७ ७ ७ ७

निद्वक्तुमिच्छतीत्यर्थः २६ समीपगतैर्योग्यैः हेतुभूतैर्यमदूतैः कृताप्राणास्वस्थानात्प्रचलन्ति आतुरस्य धियमाणस्य पापिनः क्षणोपि कल्पारव्यः मह
 तश्च तया कल्पसदृशः शतदृष्टिकदृष्टस्य पुरुषस्य यापीडाभवति सा एव तेनानुभूयते २८ ७ ७ ७ ७

अथ फेनमुद्गिरते कफं वमति २९ तदा प्राणप्रयाणे प्राप्नोति सारभसं सक्नोति धंदं क्षणं ययोः ३० तौ दूतौ दृष्ट्वा शक्रन्मलं मुंचति ३१ पुरुषो जीवः अंगुष्ठमात्र इति इदं कं
ठस्थानेषु डशदल कमले ध्यानस्वरूपं भवति न त्वंगुष्ठमात्रं जीवस्वरूपं सर्वशरीरव्यापकत्वात् अतो बह्वदया काशो प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रमाणं पुरुषकवेचितं सृष्ट्या
शरीरवतं प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतमिति वज्ज्ञातव्यम् ३२ एवं एतद्दुःखं निरूप्य इदानीं परलोकदुःखं निरूपयति यातनादेह इति यातनाभोगाय प्रारब्धकर्मणास्त

फेनमुद्गिरते सौम्यसुखं लालाकुलं भवेत् अधोद्वारेण गच्छंति पापिनां प्राणवायवः २९ यमदूतौ तदा प्राप्नोति सारभसं सक्नोति धंदं क्षणं ययोः ३० तौ दूतौ दृष्ट्वा शक्रन्मलं मुंचति ३१ पुरुषो जीवः अंगुष्ठमात्र इति इदं कं
ठस्थानेषु डशदल कमले ध्यानस्वरूपं भवति न त्वंगुष्ठमात्रं जीवस्वरूपं सर्वशरीरव्यापकत्वात् अतो बह्वदया काशो प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रमाणं पुरुषकवेचितं सृष्ट्या
शरीरवतं प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतमिति वज्ज्ञातव्यम् ३२ एवं एतद्दुःखं निरूप्य इदानीं परलोकदुःखं निरूपयति यातनादेह इति यातनाभोगाय प्रारब्धकर्मणास्त

भवदुत्थितं यथा भगवता श्रीकृष्णेन विनष्टं शरीरमपि गुरोः पुत्रं तत्पुत्रं दृष्ट्वा शमेन वयमल्पेकादानीं गुरवे दत्तमिति वत्स्वसदृशो शरीरे आवृत्य निरुध्यते दूतौ न पतः गृ
हीत्वा गच्छतः अन्यथा केवलस्यैव तस्य सप्तदशावयवविधिं शरीरात्मकस्यैव शरीरेणैव बंधनायोगात् अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकं बुद्धिर्मान
सी चेति इदमेव कर्तव्यं भोक्तृत्वाद्यभिमानेन इह लोके परलोकगामी व्यवहारिको जीव इत्युच्यते इति दंष्ट्रं सापराधम् ३२

३४ ३५ ३६ तयोर्दूतयोस्तर्जनैस्ताडनैर्निर्भिन्नं विदग्धं हृदयं यस्य सः स्वमधं पापं स्मरन् नार्तः सन् चलतीति द्वितीयेनान्वयः ३७ क्षुत्तृड्भ्यां परी-
तो व्यासः तस्मात्वालुकायस्मिन् निर्गत आश्रमां विश्रामस्थानमुदकं नयामिन्न तस्मिन् पथि क्षुधादिभिश्चलितुमशक्तोऽपि कशया ताडित एव कृच्छ्रेण चल-

अ
१

तस्यैषं नीयमानस्य दूताः संतर्जयन्ति च प्रवदन्ति भयंती ग्रंथं नरकाणां पुनः पुनः ३४ शीघ्रं प्रचलदुःसात्मनूयास्यसित्वं यमालय-
म् कुंभीपाकादिनरकांस्तानयावोद्यमानिरम् ३५ एवं वाचस्तदा शृण्वन् बंधूनां रुदितं तथा उच्चैर्हृदि विरलपन्ताडयते
यमकिं करैः ३६ तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जानवे पथुः पथिश्च भिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽपि स्वमनुस्मरन् ३७ क्षुत्तृट्परीतोऽ-
र्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथितस्तवालुके कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके ३८ -
तत्र तत्र पतन् श्रान्तो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः यथापापीयसानीतस्तमसा यमसादनम् ३९ ५ ६

पापधिस्येदाभ्याम् ४० मयंयातनाम् पुनः स्वगृहं प्रति त्वरितं शीघ्रं दूतैः सहैव स्वेचरः सप्ताकाशमार्गदेवायातीत्यर्थः ४१ देहं प्रति प्रवेष्टुमिच्छन् ४२
दत्तं मृत्युस्थानादिषु कृतादितिः ४३ ननु भुङ्क्ते पिण्डं कथं नृसिर्नायातीति चेत्तत्राह पापिनामिति नोपनिष्ठंति तस्मिन् जनयति पिण्डदानं वर्षपर्यन्तं भुञ्ज

विभिर्मुहूर्तैर्द्विभ्यां चाणीयते तत्र मानवः प्रदर्शयन्ति दूतास्ताघोरानरकयातनाः ४० मुहूर्तमात्रात् त्वरितं यमं वीक्ष्य मयं
पुमान् यमाज्ञया समं दूतैः पुनरायाति स्वेचरः ४१ आगस्य वासना बद्धो देहमिच्छन् यमानुगेः धृतः पाशैर्न रुदति
क्षुब्धभ्यां परिपीडितः ४२ भुङ्क्ते पिण्डं कृतैर्दत्तं दानं चातुरकालिकम् तथापि नास्ति कस्ता क्षयं तृप्तिं याति न पात
की ४३ पापिनां नोपनिष्ठंति दानं ब्रह्मजलांजलिः अतः क्षुब्धाकुलायांति पिण्डदानं भुजोपिते ४४ मयंति प्रेतस्तु
पाप्ते पिण्डदानविबर्जिताः आकल्यं निर्जनारण्येष्वमंति बहुदुःखिताः ४५ नाभुङ्क्ते क्षीयते कर्म कल्प कोटिशतैरपि
अभुक्ता यातनां जंतुर्मानुष्यं लभते न हि ४६ ति तथापि ४४ ननु कृतान्यपि पिण्डदानादीनियदि पापिनां नोपनिष्ठंति त-

दाकिमनेन पिण्डदानेन कृतमप्यलतसममेवेति चेदकृतेन तु प्रेतस्तु भवन्तीत्याह भवन्तीति ४५ किंच यावच्चित्तरूपमयातनाभोगे नैव पाप
क्षये सति मनुष्यदेहं लभते नान्यथेत्याह नेति तथा हि च वक्ष्यति एवं दुष्कर्मकर्ता हि भुक्त्वचनरकान् कमात् मानुष्यं लभते ताक्ष्यसमीभूते शभाशुभे

इति अतोऽनुष्यजन्मनि संवित्सकृत्तकर्मोदपवशात् कदाचित्सद्गतिरपि भविष्यतीति तस्मादकरणादल्पमपि विहिताचरणमेव युक्तमिति भा-
वः ४६ ४७ न देवाह संप्रेतः उपजीवति भक्षति ४८ पिंडं पिंडं जन्मप्राप्तं निष्पन्नः पिंडैरुत्पन्नो देहो यस्य स जंतुर्जीविः बलं मार्गं गमनसामर्थ्यम्

अतो दद्यात्कृतः पिंडान् दिनेषु दशसहस्रं प्रत्यहं ते विभज्यंते चतुर्भर्गैः स्वर्गोत्तम ४७ भागद्वयं तु देहस्य पु-
ष्टिदं भूतपंचके तृतीयं यमदूतानां चतुर्थं सोऽपि जीवति ४८ अहोरात्रेऽथ नवभिः प्रेतः पिंडमवाप्नुयात् जंतुर्निष्पन्न-
देहश्च दशमे बलमाप्नुयात् ४९ दग्धे देहे पुनर्देहः पिंडैरुत्पद्यते स्वर्गं हस्तमात्रः पुमान्येन पथि भुंक्ते शुभाशुभम्
५० प्रथमे हनियः पिंडस्तेन मूर्द्धा प्रजायते ग्रीवास्त्वधौ द्वितीयेन तृतीयाद्भुदयं भवेत् ५१ चतुर्थेन भवेत्पृष्ठं पंच-
मान्नाभिरेव च षष्ठेन च कटीगुह्यां सप्तमात्सविध्यनी भवेत् ५२ जानुपादौ तथा द्वाभ्यां दशमे हि कक्षधातृषा ५३

४९ येन पिंडजदेहेन पथियममार्गे शरीरेषु पुण्यफलेषु अशुभं पापफलमेव भुंक्ते ५० पिंडजदेहोऽयं निप्रकारमाह प्रथमे हनीति सार्द्धं द्वा-

५४ ५५ ५६ ५७ ५८ षोडशपुरनामान्याह सौम्यमित्यादिधर्मभवनं धार्मिकैर्लभ्यं वक्ष्यमाणं दिव्यसभासहितम् याम्यपापिभिल-

पिंडजं देहमाश्रित्य क्षुधाविष्टस्तृषार्दितः एकादशं द्वादशं च प्रेतो भुंक्ते दिनद्वयम् ५४ त्रयोदशे ह निप्रे-
तो यंत्रितो यमकिंकरैः तस्मिन् मार्गे ब्रजत्येको गृहीत इव मर्कटः ५५ षडशीतिसहस्राण्योजनानां प्रमाणतः
यममार्गस्य विस्तारो विना धैर्येतरणीं रवग ५६ अहन्यहनि वै प्रेतो योजनानां शतद्वयम् चत्वारिंशत्तथा
सप्तदिवा रात्रेण गच्छति ५७ अतीत्यक्रमशो मार्गे पुराणी मानि षोडश प्रयाति धर्मराजस्य भवनं पात-
वीजनः ५८ सौम्यं सौरिपुरं नगं द्रुमवनं गंधर्वशैलागमौ क्रौंचं क्रूरपुरं विचित्रभवनं बह्मपदं दुःखदमू-
नानां भद्रपुरं सुतप्तभवनं रौद्रं पयोवर्षणं शीतालयं बहुभीतिधर्मभवनं याम्यं पुरं चाग्रतः ५९ याम्यपाशै-
र्धृतः पापी हाहेति प्ररुदन् पथि स्वगृहं तु परित्यज्य पुरं याम्यमनुव्रजेत् ६० इति श्रीसारोद्धारेण
रुडपुराणे पापिनां ऐहिकामुष्मिकदुःखनिर्मुक्त्यर्थं नाम प्रथमोऽध्यायः १ ७

भ्यं यमयातनारूपं चकार इत्येव भेदज्ञापनार्थः तत्तु अग्रतः षोडशपुरेभ्यः अग्रे भवतीति ५९ ६० इति टी० प्रथमोऽध्यायः १

ऐहिकामुष्मिकंदुःखं श्रुत्वा संक्षेपतोऽधुना तदेव विस्तारात् श्रोतुं गरुडः परिपृच्छति १ कीदृशा इति १ आमुष्मिकं समासेन प्रोक्तं दुःखं तदेव हि द्वितीयं

गरुड उवाच कीदृशो यमलोकस्य पंथा भवति दुःखदः यत्र यांति यथा पापास्तन्मैकययकेशव १ श्रीभगवानुवाच यममार्गे महद्दुःखप्रदं ते कथयाम्यहम् मम भक्तोऽपि तच्छ्रुत्वा त्वं भविष्यसि कंपितः २ वृक्षच्छायां न तत्रास्ति यत्र विश्रमते नरैः यस्मिन् मार्गे न चान्नाद्यं येन प्राणान्समुद्धरेत् ३ न जलं दृश्यते क्वापि तृषितोतीव यः पिबेत् तपंते द्वादशादित्या प्रलयांते यथारवग ४ तस्मिन् नाच्छति पापात्मा शीतवातेन पीडितः कंटकैर्विध्यते क्वापि क्वचित्सर्पैर्महाविषैः ५ सिंहैर्घ्राघ्रैः श्वभिर्घोरैर्भक्ष्यते क्वापि पापकृत् वृश्चिकैर्दृश्यते क्वापि क्वचिद्दृष्ट्वाति बह्विना ६ ततः क्वचिन्महाघोरमसिपत्रवनं महत् योजनानां सहस्रे द्वे विस्तारयामतः स्मृतम् ७ काको लूकवटगृध्रसरघादंशसंकुलम् सदा वाग्निचतुष्टयैश्छिन्नमिन्नप्रजायते ८ ७

पुनरध्याये विस्तरेणाह माधवः २ यममार्गस्य दुःखप्रदत्वं मेवाह वृक्षच्छायेत्यादिवैतरणी निरूपणान्तम् ३ ४ ५ ६ ७ सरघामधुमक्षिका ८ ७

९ १० ११ १२ क्षारंभस्म महानिम्नानिमहद्वर्तनिवप्रप्ररोहणं उच्चप्रदेशारोहणम् १३ तत्रकंदरेदुःखारोहादुःखेनारोदुमशक्या १४ सादृष्टा.

कचित्पतंत्येधकूपेविकटात्पतिताकचित् गच्छतेक्षरधारासुशंकुनामुपरिक्रवित् ९ स्खलंतधेतमस्युमे
जलेनिपततिक्वचित् कचित्संकेजलूकादयेक्वचित्संतमकदमे १० संतमवालुकाकीर्णध्यातताम्रमयेक्वचित्
क्वचिदंगारराशौचमहाधूमाकुलेक्वचित् ११ क्वचिदंगारवृष्टिश्चशिलावृष्टिःसक्जका रक्तवृष्टिःशस्त्रवृष्टिः
क्वचिदुष्णांबुवर्षणम् १२ क्षारकदमिवहृष्टिश्चमहानिम्नानिचक्वचित् वप्रप्ररोहणंक्वापिकंदरेषुप्रवेश
नम् १३ गाढांधकारस्तत्रास्तिदुःखारोहाशिलाक्वचित् पूयशोणितपूर्णश्चिवि अपूर्णान्हुदाःक्वचित् १४
मार्गमध्यवहात्युग्राघोरावैतरणीनदी सादृष्टादुःखदाकिंवायस्यात्ताम्रियावहा १५ शतयोजनविस्तीर्णा
पूयशोणितवाहिनी अस्थिवृंदतटादुर्गमांसशोणितकदमा १६ अगाधादुःखरापापैःकेशशैवालदुर्गमा
महाग्राहसमाकीर्णघोरपक्षिशतैर्वृता १७ १८ १९ २० २१ २२

सतीदुःखदाभवतीतिकिंवाच्यम् १५ तामेवनिरूपयति शतयोजनंत्येकादशभिः १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ एवं उक्त प्रकारेण बहुविधा क्लेशाः स्मिन् इति कीदृशो यमलोकस्य पंथा भवति दुःखदङ्गि

आगतं पापिनं दृष्ट्वा ज्येष्ठः पुत्रसमाकुला इत्यनेसां नदीताक्ष्य कदाहांतं धृतं पथा १८ कृमिभिः संकुला धोरैः सू
 चीषन्त्रैः समंततः वज्रतुंडैर्महागृध्रैर्वायसेऽपरिवारिता १९ शिशुमारैश्चमकरैर्जलकामस्य कच्छपैः अन्यैर्जल
 स्थजीविंश्च पूरिता मांसभेदकैः २० पतितास्तत्प्रवाहे चक्रंदंति बहुपापिनः हास्यातः पुत्रतानेति प्रलपन्ति मुहुर्मु
 हुः २१ क्षुधिता स्तृषिताः पापाः पिबन्ति किल शोणितम् सासरि द्रुधिरा पूरं वहन्ती फेणितं बहु २२ महाघोरा निगर्ज
 ती दुर्निरिस्थ्या भयावहा तस्यादर्शनमात्रेण पापाः स्युर्गतिचेतनाः २३ बहुदृश्चिकसंकीर्णा सेविता कृष्णा पन्नगैः
 तन्मध्यैः पतितानां च भ्राता कोपिन विद्यते २४ आवत्त शितसाहस्रैः पाताले यांति पापिनः क्षणं तिष्ठन्ति पाताले क्ष
 णादुपरिवर्तिनः २५ पापिनां पतनायैव निर्मिता सा नदी स्वर्ग नपारं दृश्यते तस्यादुस्तरा बहु दुःखदा २६
 एवं बहुविध क्लेशो यममार्गेति दुःखदे श्रेयान्तिश्च रुदन्ति च दुःखिता यांति पापिनः २७ ७

प्रथमप्रश्नसमाधाय यत्र यांति यथापापा इति द्वितीयं स्योत्तरमाह यावदध्यायसमाप्ति एवमिति २७ ७

शस्त्राप्रोक्तत्रिशूलादीनांपृष्ठतः प्रोतेरग्रेः २८ नासाग्रैरुद्धवन् २९ अयोभारचयलोहभारसमूहम् ३० ३१ ३२ ३३ ३४ अनुतापमेवाह मयेतिसप्तभिः दे
होयस्यास्तीतिदेहीस्थूलसूक्ष्म देहाभिमानिन्जीवइत्यनुतापास्त्वपमेवात्मानं संबोल्याह मयास्थूलदेहेनदानंनदननहुतं चेति अतस्त्वयाकर्तृत्वाभिमानिनारु

पाशेनयंत्रिताः केचित्कृष्यमाणास्तथांकुशैः शस्त्राग्रैः पृष्ठतः प्रोतेनीयमानाश्चपापिनः २८ नासाग्रपाशकृषाश्च
कणपाशैस्तथापरे कालपाशैरुष्यमाणास्तथांकैः कृष्यास्तथापरे २९ ग्रीवाबाहुषु पादेषु बद्धाः पृष्ठे च शृंगखलैः
अयोभारचयं केचिद्ब्रह्मंतः पथियंति ते ३० यमदूतैर्महाघोरैस्ताड्यमानाश्चमुद्गरैः वमंतोरुधिरं वश्मन्तदे
वाश्मंतिति पुनः ३१ शोचंतः स्वानिकर्माणि ग्लानिं गच्छंति जंतवः अतीवदुःखसंपन्नाः प्रयांतियममंदिरम् ३२
तथाचसघ्नजन्मार्गे पुत्रपौत्र इति ब्रुवन् हाहेति न रुदन्नित्यमनुतप्यति मंदधीः ३३ महता पुण्ययोगेन मानुषं
जन्म लभ्यते तत्प्राप्य न कृतो धर्मः कादृशं हिमयाकृतम् ३४ मयान दत्तं न हुतं हुताशने तपो न तसंविदशानपू
जिताः न तीर्थसेवा विहिता विधानतो देहिन्कविभिस्तरयस्त्वयाकृतम् ३५

तं यदि गार्हितं त्यागरूपं कर्म तलमेव निस्तरं कृतं त्वाभिमानिना तत्फलं मुंश्चेत्यर्थः अत्र त्वये तिलोकोत्तया परत्वा परत्वं निर्देशः पौनः पुन्यं चेति ३५

गोविप्राणां हतिराजायिका नदर्थं अणुस्वल्पमपि धनादिकं न अकारि न कृतं मृयेति ३७ नित्यदानं अन्नादिकं गवाहिकं एकस्यागोरेकाहृतमिजनकं तृणादि
तथाहिकमिति पाठे आहिकं स्नानं संध्यं जपं होमं स्वाध्यायं देवतार्चनमिति श्रुत्युक्तम् आवश्यकं कर्म किंच वेदशास्त्राणामर्थं अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्मसु-

अ.
२

न पूजिता विप्रगणाः सुरापगान् च श्रिताः सत्पुरुषान् सेविताः परोपकारान् कृताः कदाचन देहिन्क्वचिन्निस्तरयत्वा
याकृतम् ३६ जलाशयो नैव कृतो हि निर्जले मनुष्यहेतोः पशुपक्षिहेतवे गोविप्रवृत्त्यर्थमकारिणां च पिदेहिन्क्वचि
न्निस्तरयत्वाकृतम् ३७ न नित्यदानं न गवाहिकं कृतं न वेदशास्त्रार्थवच्चः प्रमाणितम् श्रुतं पुराणं न च पूजितो
ज्ञो देहिन्क्वचिन्निस्तरयत्वाकृतम् ३८ मर्त्यमयानैव कृतं हितं वचः पतिव्रतं नैव कदापि पालितम् न गौरवं कदापि कृतं
गुरुचितं देहिन्क्वचिन्निस्तरयत्वाकृतम् ३९ न धर्मबुद्ध्या पतिरेव सेवितो बन्धिप्रवेशो न कृतो मृते पतौ वैधव्यमा
साहायं पो न सेवितं देहिन्क्वचिन्निस्तरयत्वाकृतम् ४० ७ ७ ७ ७

माशुभमित्यादियथार्थवच्चः न प्रमाणितं नास्ति कतया प्रमाणं न कृतं ज्ञसद्वक्ता ३८ हितं ममैव सखदं मर्त्यवच्चः गुरुणां भ्रष्टादीनां उचितं गौरवं चरणसेवादिकं
क्वपि कदाचिदपि न कृतम् ३९ पतिसेवनमेव स्त्रीणां परमो धर्म इति बुद्ध्या पतिर्नैव सेवितः किंतु दासिका मुंढाः सेविताः ४० ७ ७

९

तपःसेवनमेवाह मासोपवासैरिति बहुदुःखानां वैधव्यपराधीनतादीनां पूर्वजन्मनि कृतैर्विकर्मभिर्निषिद्धाचरणैः मया जीवेन नारीशरीरं लब्धमित्य
ब्रह्मलशरीराभिप्रायेण जीवस्योक्तिः किंच सूक्ष्मशरीराभिमानवति जीवे तु वा स गानुसारेणैव पुरुजनवन्नरनारीत्वं ननु वास्तवमिति ननुक्तं श्रीरा

मासोपवासैर्न विशोषितं मया चांद्रायणैर्वानियमैः सविस्तरैः नारीशरीरं बहुदुःखभाजनं लब्धं मया पू
र्वकृतैर्विकर्मभिः ४१ एवं विलुप्य बहुशो संस्मरन् पूर्वदेहिकम् मानुषत्वं मम कुत इति क्रोशन् प्रसर्पति
४२ दशसप्तदिनान्येको वायुवेगेन गच्छति अष्टादशदिने ताक्ष्यं प्रेतः सौम्यपुरं प्रजेत् ४३ न स्मिन्नु
रवरे रम्ये प्रेतानां च गणो महान् पुष्यमद्भानदी तत्र न्यग्रोधः प्रियदर्शनः ४४ पुरे तत्र स विश्रामं प्राप्य ते
यमकिं करैः दारपुत्रादिकं सौख्यं स्मरते तत्र दुःखितः ४५ . ७ ७ ७

यस्मांमिना तारां प्रति नरुपुमान्वाषं देवा जीवः सर्वगो व्ययः एक एवा द्वितीयो यमाकाशवदलेपक इति ४१ एवमनुतापं निरूप्य मार्गं गम
नं निरूपयति एवमित्यादि नदीन्यग्रोधयोः संयोगादस्वपुरस्य सौम्यत्वं रम्यत्वं चेति अन्यत्र वृक्षच्छाया न तत्रास्ति न जलं दृश्यते क्वचिदिति निरू
पणादिति द्विपरीतत्वम् ४२ ४३ ४४ ४५ . ७ ७ ७

गंधर्वपत्तनं यथासूर्योदयेदृश्यते तथादूरादेव दृश्यमानं समीपगमनाददृश्यं भवतीति हेतोः अस्य गंधर्वनिगरं नाम ५७ शैलानां पाषाणानां आ-
गमनं पतनं यस्मिन् इति शैलागमं नाम ५८ क्रौंचं क्रंतु हिंसायासि निधातोर्हि स्वजनैर्व्यासित्वादस्य क्रौंचपुरं नाम ५९ क्रूराणां निर्दयानां पुराणि

शुक्लापिंडजलं वरुणं दत्तं यद्वांधवैरिह कृष्यमाणः पुनः पाशैर्नयिते ग्रेच किंकरैः ५६ मासे तृतीये संप्राप्ते प्राप्य
गंधर्वपत्तनम् तृतीयमासिकं पिंडं तत्र शुक्लाग्रसर्पति ५७ शैलागमं चतुर्थे च मासि प्राप्तेति वै पुरम् पाषाणा-
स्तत्र वर्षेति ग्रेतस्योपरि भूरिशः ५८ चतुर्थमासिकं पिंडं शुक्लाकिंचित्स्फुरवी भवेत् ततो याति पुरं ग्रेतः क्रौंचं मा-
सेष पंचमे ५९ हस्तदत्तं तदा भुंक्ते ग्रेतः क्रौंचपुरे स्थितः यत्पंचमासिकं पिंडं शुक्लाक्रूरपुरं व्रजेत् ६० सार्धं
कैः पंचभिर्मसैर्न्यूनेषां मासिकं भवेत् तत्र दत्तेन पिंडेन घटेनाप्यापितः स्थितः ६१ मुहूर्त्तार्द्धे तु विश्राम्य कंपमा-
नः स्रदुःखितः तत्पुरं तु परित्यज्य तज्जितो यमकिंकरैः ६२ प्रयाति विप्रभव नं विचित्रो नाम पार्थिवः यम-
स्यैवानुजो भ्राता यत्र राज्यं प्रशास्ति हि ६३ ७ ७ ७ ७ ७

ति ६० आप्यायितः किंचित् तृप्तः ६१ चित्र एव विचित्रः जय एव विजय इति वत् तस्य विचित्रस्य भवनं मंदिरं यत्र यस्मिन् विचित्रं भवने ६२

६४ इदं शंनो कारो हणयोग्यम् ६५ तदेवाह दानमिति द्वाभ्याम् यात्रयाभिर्यलोके श्रुताम् इयं तत्राप्येवर्त्तमाना यस्माद्वितरणाद्दो दानानीर्यते
तस्माद्देवो वैतरणीति ६६ उपसर्पति समीपे आयास्यति अन्यथा गौ दानं विना नेति हा देवेत्य दानाग्निर्वेदवचनम् ६७ निमज्जति निम-

तं विलोक्य महाकायं यदा भीतः पलायते तदा संमुख आगत्य कं वृत्ता इदमब्रुवन् ६४ वयं ते तर्तु कामाय महा
वैतरणी नदीम् नावमादाय संप्राप्ता यदिते पुण्यमाह्वयम् ६५ दानं वितरणं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः इयं
सा तीर्यते यस्मात्तस्माद्द्वैतरणी स्मृता ६६ यदित्यया प्रदत्ता गौस्तदानोऽपसर्पति नान्यथेति वचस्तेषां
श्रुत्वा हा देव भाषते ६७ तं दृष्ट्वा कथ्यते सा तु तां दृष्ट्वा सोति क्रंदते अदत्त दानः पापात्मा तस्या मेव निमज्ज-
ति ६८ तन्मुखं कंदं दत्त्वा दूतैराकाश संस्थितैः बडिशेन यथा मत्स्यस्तथा पारं प्रणीयते ६९ बाणमासिकं
च यत्पिंडं तत्र मुक्ता प्रसर्पति मार्गे स विलपन् याति बुभुक्षु क्षापीडितोऽथ लम् ७० ७ ७

नो भयति ६८ निमज्जितस्य पारं प्राप्तिप्रकारमाह तन्मुख इति बडिशं मत्स्यवेधनम् ६९ बाणमासिकं पिंडं मुक्तापि बुभुक्षु क्षापीडितः इत्यत्रा-
पितयापि नास्ति कस्ता र्क्ष्यं तृप्तिं याति न पातकी पापिनां नोपनिष्ठंति दानं श्राद्धं जलांजलिरिति पूर्वज्ज्ञातव्यम् ७० ७ ७

बहुविधास्तथापद्यस्मिन्निति वदन्नाम ७१ खेकचिन्निगलं च मार्गे खगवद्गच्छन् महद्दुःखं प्राप्नोति अतोऽस्य दुःखदं नाम ७२ नाना
गणाः क्रंदन्ति यस्मिन्निति नानाक्रंदनाम ७३ नानाप्रकारैराक्रंदन्ति च ते गणाश्च तानतिदारुणान् दृष्ट्वा स्वयमप्यतिदुःखितः सन् आक्रंदति

सप्तमे मासि संप्राने पुरं वदन्नाम ७१ तत्र भुंक्ते प्रदत्तं यत्सप्तमे मासि पुत्रकैः ७१ तत्पुरं तु व्यतिक्रम्य दुः
खदं पुरं मृच्छति महद्दुःखं प्राप्नोति खेकचिन्निगलं च मार्गे खगवद्गच्छन् महद्दुःखं प्राप्नोति ७२ मास्यष्टमे प्रदत्तं यत्पिंडं मुक्त्वा प्रसर्पति न
वमे मासि संपूर्णे नानाक्रंदपुरं व्रजेत् ७३ नानाक्रंदगणान् दृष्ट्वा क्रंदमानान् सदा रुणान् स्वयं च शून्यत्वे दयः
समाक्रंदति दुःखितः ७४ विहाय तत्पुरं मेतस्तर्ज्जितो यमकिंकरैः स्तुत स भवनं गच्छेद्दशमे मासि कृच्छ्रतः ७५
पिंडदानं जलं तत्र मुक्त्वापि न स्मरन् भवेत् मासि चैकादशे पूर्णे पुरं रौद्रं स गच्छति ७६ ७ ७

७४ परितो दावाग्निना उपर्ष्य गारुहस्थान् च स्तु
पुरं नाम ७६ श्रीगोपालकृष्णोजयति ७

अतितत्तं च तद्भवं न चेति स्तुत स भवनं नाम ७५

७५ रौद्राणां भयं कराणां पुरमिति रौद्र ७

पयसांसंतसजलानां वर्षणं दृष्टिर्यस्मिन्निति पयोवर्षणं नाम पुरमृच्छति ऋच्छगताविनिगच्छतीत्यर्थः ७७ ७८ हिमादपि शतगुणेन शी-
तेनाद्यं युक्तं भवतीति शीताद्यं नाम ७९ अपोहति दूरीकरोति ८० तादृशं यादृशने एतदुःखं याति ८१ यमपुरयातनासान्निध्याद्बहुभका

देशैकमासिकं तत्र भुंक्ते दन्तं सतादिभिः सार्द्धं चैकादशमासि पयोवर्षणमृच्छति ७७ मेघास्तत्र प्रवर्षति
प्रेतानां दुःखदायकाः न्यूनाब्दिकं च यच्छादन्तत्र भुंक्ते सदुःखितः ७८ संपूर्णं तु ततो वर्षे शीताद्यं नगरं व्र-
जेत् हिमाच्छतगुणं तत्र महाशीतं पतत्यपि ७९ शीतार्तः दूधितः सोऽपि वीक्षते हिदिशो दश निष्ठने बांध-
वः कोपियो मेदुःखं त्यपोहति ८० किंकरास्ते वदंत्यत्र कृते पुण्यं द्वितादृशम् शुक्ताचवार्षिकं पिंडं धैर्यमालंबने
पुनः ८१ ततः संवत्सरस्यांते प्रत्यासन्नेयमालये बहुभीतिपुरे गत्वा हस्तमात्रं समुत्सृजेत् ८२ अंगुष्ठमा-
त्रं वायुश्च कर्मभोगाय रवे चर यातनादेहमासाद्य सहयाम्ये प्रयाति च ८३ ७

रं भीतेर्भयं यस्मिन्निति बहुभीतिपुरं नाम तस्मिन्नेव हस्तमात्रं पिंडं जं देहं त्यजति ८२ वायुरित्यपलक्षणं वाय्वादिसप्तदशतत्वात्मक-
लिंगशरीराभिमानजीवः यातनादेहं प्रारब्धकर्मभोगाय स्वभवदुःखितं स्वसदृशं शरीरं समाश्रितः सन् ८३

कादृशीयमलोकस्यपंथाः यत्रयांतिपथेतिप्रश्नस्योत्तरमुपसहरति एवमिति ८४ ८० ८६ इतिटी० द्वितीयोऽध्यायः २ या
तनादेहमाश्रित्यकर्मभोगाययांति इतिश्रुत्वातुगरुडोयातकस्त्वपृच्छति १ गत्वायमपुनरापायमंदस्त्वासकिंकरम् भुंजंतियाननामा-

और्ध्वदैहिकदानानियेर्नदत्तानिकाशपप एवंकष्टेनतेयांतिगृहीताइदंबंधनैः ८४ धर्मराजपुरसंतिचतुर्द्वी
राणिरवेचर तत्रायंदक्षिणद्वारमार्गस्तेपगिकीर्तितः ८५ आस्मिन्मयिमहायोरेकचक्षुषाश्रमपीडिताः यथायां
तितथाप्रोक्तंकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ८६ इतिश्रीगरुडपुराणेसारोद्दारेयममार्गनिरूपणोनामद्वितीयोऽ
ध्यायः २ गरुडउवाच यममार्गमितिक्लृप्यगत्वागर्पायमालये कादृशीयातनांभुंक्तेनमेकथयकेशव
श्रीभगवानुवाच आद्यंतंचप्रवक्ष्यामिशृणुष्वधिनतात्मज वक्ष्यमानेपिगरकंत्वंप्रविध्यसिकंपितः २ च
त्वारिंशद्योजनानिचतुर्युक्तानिकाशप बहुभीतिपुरादग्नेधर्मराजपुरमहत ३ हाहाकारसमायुक्तंदस्त्वा
क्रंदतिपातकी तत्क्रंदितंसमाकर्ण्ययमस्यपुरचारिणः ४ ७ ७ ७

ह तृतीयइतिमाधवः ७ आद्यंतमिति आदिमारभ्य अंतपर्यंतम् ३ ४ ७

तच्चरक्षिणक्षरे ५ ६ ७ ८ केनेश्रवणादित्यपेक्षायामाहं ब्रह्मणः पुत्राः इति समभिः दूरान् श्रवणेऽपि रोषं ज्ञानं चेषांते दूरदर्शने दूरगत

गत्वा च तत्र ते सर्वे प्रतीहारं वदंति हि धर्मध्वजः प्रतीहारस्तत्र तिष्ठति सर्वदा ५ सगत्वा चित्रगुप्ताय ब्रूते तं
स्य शुभा शुभम् ततस्तं चित्रगुप्तोऽपि धर्मराजं न्यवेदयेत् ६ नास्ति कायेन रास्ता क्षयमहासागरनाः सदा तां
श्रुत्वा सर्वान्यथा योग्यं सम्यक् जानाति धर्मराट् ७ तथापि चित्रगुप्ताय तेषां पापं संपृच्छति चित्रगुप्तोऽपि सर्वज्ञः
श्रवणान् परिपृच्छति ८ श्रवणा ब्रह्मणेः पुत्राः स्वर्गपातालचारिणः दूरश्रवणविज्ञानादूरदर्शनि चक्षुषः ९ ते
षां पत्न्यस्तथा भूताः श्रवण्यः पृथगाह्वयाः स्त्रीणां विवेक्षितं सर्वं तां विजानंति तत्त्वतः १० नरैः प्रच्छन्नप्रत्य
क्षं यत्प्रोक्तं च कृतं च यत् सर्वमावेदयंत्येव चित्रगुप्ताय ते च ताः ११ चारास्ते धर्मराजस्य मनुष्याणां शत्रूणां शत्रुभ्यः
मनोवाक्कायजं कर्म सर्वं जानंति तत्त्वतः १२ एवं तेषां शक्तिरस्ति मर्त्या मर्त्याधिकारिणाम् कथयंति नृणां वार्ष्णे
श्रवणाः सत्यवादिनः १३ यतेर्दानैश्च सत्योत्तम्या यस्तौ षयति तान्जरः सचंति तस्य ते सौम्यस्त्वर्गमिक्षप्रदायिनः १४

वस्तुमत्यक्षकरणे च क्षर्येषांते ९ पृथक् स्त्रीवाचकं आह्वयं नाम वासीनाः १० ते श्रवणास्ताः श्रवण्यश्चेति ११ १२ १३ १४ १५

१५ आदित्यादयोः पितरस्मृतं युताभुक्मान्तराजानंति साक्षित्वापश्यंतीत्यर्थः द्यौरंतरिक्षंत दंतर्गतिग्रहनक्षत्रादयोवात्तदयं अंतरात्मा अहं
कारादीनां देवताउभेदतिसंध्यभाषायाः धर्मः द्वरेः तृदयादुत्पन्नोयः १६ सर्वतः सर्वेत्यते धर्मिणो विचित्रगुणादयः तत्र स्वस्थाने स्थिता एव
कायस्थं शरीरे स्थितं यत्पापं पुण्यं च तत्सर्वं पश्यंतीत्यर्थः कायस्थमिति पापपुण्यस्यैव विशेषणं न तु जातिपरैर्यके निश्चित्रगुणं कायस्थं जातिवि

पापिनां पापकर्माणि ज्ञात्वा तेषां पापिनां धर्मराजपुरः शोक्ता जायंते दुःस्वदाग्निनः १५ आदित्यचंद्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो तृद-
यं यमश्च अहश्चरात्रिश्च उभे च संधिधर्मश्च ज्ञातानि नरस्य वृत्तम् १६ धर्मराजश्चित्रगुणः श्रवणास्मास्करादयः कायस्थं तत्र पश्यंति पापं
पुण्यं च सर्वशः १७ एवं सन्निश्चयं हत्वा पापिनां पातकं यमः आहूय तान्निजं रूपं दर्शयति निभीषणम् १८ ७

शेषं वदंति तन्मनोद्विग्नस्मिन्परलोके कश्चिज्जातिविशेषोऽस्ति तत्र त्वेका देवजातिरेव यदि जातिविशेषश्चेत्तदा तु कायस्थः पश्यति इत्येव पाठः स्यात्
स तु कस्मिन् अपि पुस्तके नास्ति अतो यदनुवदन्तं ज्ञातव्यमिति किंच १७ चित्रगुणस्य द्वादशगुणाः सन्ति तेषां चंशोद्भवा इमे भूमिस्था कायस्था-
भवन्ति इत्यादि बहु सुखगतकथानकं भवति तत्प्रंथांतरे लोकत्रयवहारे वायादिभवति चेत्तदा भवतु नाम अत्रापि मम नाग्रह इति १८ ७

१९ २० २१ तदंतिकेयमसमीपेचित्रगुप्तोपिभीषणोभयंकर एवास्ति नंतुकुंडलालंकृत इति २२ २३ २४ २५ २६

पापिष्ठास्तेप्रपश्यंतियमरूपंभयंकरम् दंडहस्तंमहाकायंमहिषोपरिंसंस्थितम् १९ प्रलयांबुदनिर्घोषंकज्जला
चलसन्निभम् विद्युत्प्रभायुधैर्भीमंद्वात्रिंशद्भुजसंयुतम् २० योजनत्रयविस्तारंवापीतुल्यविलोचनम् दंष्ट्राकराल-
वदनंरक्ताक्षंदीर्घनासिकम् २१ मृत्कज्वरादिभिर्युक्तश्चित्रगुप्तोपिभीषणः सर्वदंताश्चगर्जेतियमतुल्यास्तेदंतिके
२२ तंदृष्ट्वाभयभीतस्तुहाहेतिवदतेखलः अदत्तदानंःपापात्माकंपतेक्रंदतेपुनः २३ ततोवदतितान्सर्वान्क्रंद
मानांश्चपापिनः शोचंतःस्नानिकर्माणश्चित्रगुप्तोयमाज्ञया २४ भोभोपापादुराचाराअहंकारप्रदूषिताः किम
र्थमर्जितंपापंयुष्माभिरधिवेकिभिः २५ कामक्रोधाद्यदुत्पन्नंसंगमेनचपापिनाम् तत्पापंदुःखदमूढाःकिम
र्थंचरितंजनाः २६ कृतवंतःपुरायूयंपापान्यत्संतर्हर्षिताः नथैवयातनाभोग्याःकिमिदानींपराङ्मुखः २७ ७

तेथैवात्यंतहर्षेणैवभोग्याभोक्तुयोग्याएव २७ ७

२८ मृगयितानां पापापराधं राजवद्धर्मराडपि क्षमते अमतिदितं समेव मारयति इति मामंस्था इत्याह मूर्खेपीति २९ ३० चौरौ यथाचौ

अ.

३

कृतानि पापानि पापानि युष्माभिः स्तवहृन्पि नानि पापानि दुःखस्य कारणं च न वंजनाः २८ मूर्खेपि पंडिते वापि
दरिद्र्याश्रितान्विते सबले निबलेनापि समवर्त्तीयमस्मृतः २९ चित्रगतस्येति वाक्यं श्रुत्वा तं पापिनस्तदा शौचं
तः स्वानि कर्माणि तृष्णीति घृतिनिश्चलाः ३० धर्मराजोऽपि तान् दृष्ट्वा चौरवन्निश्चलस्थितान् आज्ञापयति पापानां
शास्तिं च वयं च ताम् ३१ तनूनि निर्दया दूतास्ताडयित्वा वदन्ति च गच्छ पापि नू महोरा न्नरकानि भीषणान्
३२ यमाज्ञाकारिणो दूताः प्रचंडचंडकादयः एकपाशेन तान् ध्वजं यं निरकान् प्रति ३३ तत्र हृक्षो महानेको ज्वलद
ग्निसमप्रभः पंचयोजनविस्तीर्ण एकयोजनमुच्छ्रितः ३४ तद्दृक्षे शृंगखलैर्बध्ना धां मुखं ताडयन्ति ते रुदन्ति
ज्वलितास्तत्र तेषां वातानविद्यते ३५.

७

७

७

७

७

ये कर्मणि ज्ञाते सति स्तनिश्चलो भवति न हृदित्यर्थः शास्तिं पापश्चिन्नरूपां याननाम् ३१ ३२ ३३ तन्नरकतटे ३४

३५

१५.

अधोमुखं बद्ध्या ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ दुष्टचेष्टितं दुष्टाचरणं किमर्थं कृतमिति शेषः ४० बलिमिति वैश्वदेवादि कमप्यकृतमित्यर्थः ४१
किंच त्वया तु यातना निवर्तकं यमनिवृत्तगुणयोर्ध्यानमंत्रजपंचापि कृतमित्याहुः यमस्येति ध्यानमंत्रौ मंत्रमहोदधावुक्तौ तद्यथापाथः

वैशाखमलीयक्षे लंबं तेनेकपापिनः कृत्वा सापारिश्रान्ता यमदूतैश्च ताडिताः ३६ क्षमध्वं सोपराधमे
कृतां जलिपुरादिति विज्ञापयंतितान् दूतान्यापि द्वास्तंभिराश्रयाः ३७ पुनः पुनश्च ते दूतैर्हन्यन्ते लोहयष्टिभिः
मुद्गरैस्तोमरैः कुतैर्गदाभिर्मुसलैर्मृशम् ३८ नाडनाञ्चैव निश्चेष्टामूर्च्छिताश्च भवन्ति ते तथा निश्चेष्टितान् दृष्ट्वा
किंकरास्ते वदन्ति हि ३९ सोभो पापादुराचाराः किमर्थं दुष्टचेष्टितम् क्लृप्तमानिन दत्तानि जलान्यन्नान्यपि क्वचि
त् ४० आसार्द्धमपि नोदत्तं नश्च वायसयोर्बलिम् नमस्कृतानातिथये न कृतं पितृ तर्पणम् ४१ यमस्य चि
त्रगुप्तस्य न कृतं ध्यानमुत्तमम् न जप्तश्च न योर्मन्त्रो न भवेद्येन यातना ४२ संयुतमेघसन्निभतनुः प्रद्योतनस्यात्मजो

नृणां पुण्यकृतां शुभाय हवपुः पापीयसां दुःखकृत् श्रीमान् दक्षिणदिक्पतिर्महिषगोभूषां वराहं कृतो ध्येयः संयमनीपतिः पितृगणस्वामी यमो
दंडधृत् अम्यस्तोयं महामंत्रः सकलापद्मिनाशनः नरकप्रक्षिरोद्भास्याद्यमपीति निवर्तक इति २ किरिटो नृलंबस्य भूषाभिरामं विचित्रासनासीनः

ग.पु.टी.
१६

मिंदुप्रभास्यम् नृणां पञ्चगव्यमिषं चैव तं भजेच्चित्रगुप्तं मन्त्रायामस्य १ मिंदुमंत्रमिमं पुंसां जपतोच्चित्रगुप्तकः प्रसन्नो गणयेत्पुण्यं पा
पं नैव कदाचनेति २ अक्षरद्वयत्वाच्चैत्रो न विहितो तद्गुरुमुवाज्ज्ञानव्यो ४० नाद्यतः न निष्काशितः ४३ ४४ क्षमाध्वंभोपराधंभे एतस्योत्तर

नापि किंचिन् कृतं तीर्थं पूजितं वैवदेवताः गृहाश्च मस्थिश्च तेनापि हनकारोपि नोक्तः ४३ शुश्रूषिताश्च नो संतो भुक्त्वा
पापफलं स्वकम् यतस्तन्धर्महीनोऽसिततः संताड्यते मृगम् ४४ क्षमापराधं कुरुते भवत्वाह्निरिरीश्वरः वयं तु साप
राधानां दंडदाहता जया ४५ एवमुक्त्वा च ते दूतानि दर्शयताड्यंति तान् ज्वलदंगारमदृशाः पतितास्ताडनादधः
४६ पतन्नात्तन्नापत्रैश्च गात्रच्छेदो भवेन्नतः नानधः पतितान् श्वानो भक्षयंतिरुदंतिते ४७ रुदंतस्तेन
तो दूतैर्मुखमापूर्यन्तु पुंसिः निबध्य विविधैः पाशैर्हन्यन्ते केपि मुहुरैः ४८ पापिनः केपि भिद्यन्ते क्रकवैः काष्ठवद्भि
द्या क्षित्वा चान्यधरापृष्ठे कुठारैः खंडशः कृताः ४९ ७ ७ ७ ७ ७

माह अपराधे क्षमा इति क्षमापराधं तु हरिः कुरुते तदग्रे इदं किमर्थं नोक्तम् यत्रानंतापराधानां क्षमास्यादिति भावः ४५ ४६ ४७ ४८ ४९

३१
३

१६

अवदेगर्तं अर्द्धस्वात्वा कटिपर्यन्तरं जोभिः पूरयित्वा दृढं लक्ष्यं कृत्वेत्यर्थः ५० उत्सुकैर्ज्वलित्वा षष्ठेऽपारितः समं तादृशयित्वा षष्ठं शमयन्तं आ-
यन्ते भस्त्रैर्धर्मन्ते ५१ वयैर्वटकस्तद्वत्प्रक्षिप्यन्ते ५२ शलाकया ऊर्ध्वाधो मुखं क्रियन्ते ५३ ५४ आमिषगृध्रभिर्मसिलुब्धैः शिरोदेशे रक्त-

अधरियात्वा वटे केचिन्निदधन्ते मूर्ध्नि सायकैः अपरेयंत्रमध्यस्थाः पीडयन्तं चेक्षुः दंडवत् ५० केचित्प्रज्वलमाने
स्तुसंगारैः परितो षष्ठं शम्यन्ते उत्सुकैर्वेष्टयित्वा च आयन्ते लोहपिंडवत् ५१ केचित् घृतमये पाके नैलपाके तथाप-
रे कटाहक्षिप्तवदवत् प्रक्षिप्यन्ते यतस्ततः ५२ केचिन्मत्तगजेंद्राणां क्षिप्यन्ते पुरतः पथि बध्वाहस्तौ च पादौ
चक्रियन्ते केष्वाधो मुखः ५३ क्षिप्यन्ते केपिकूपेषु पात्यन्ते केपि पर्यतात् निमग्नाः कृमिकुंडेषु तु दधन्ते कृमिभिः
परे ५४ वज्रतुंडैर्महाकाकैर्गृध्रैरामिषगृध्रभिः निष्क्रुष्यन्ते शिरोदेशे नेत्रे वास्य च चंचुभिः ५५ ऋणं वै प्रा-
र्ययन्त्यन्ये देहि देहि धनं मम यमलोके मया दृष्टो धनं मे भक्षितं त्वया ५६ ७

के शिरोदेशे इति पाठे नाडीस्थाने अत्र काका वज्रतुंडैर्मस्तकं विदार्य नाडीं चोत्साद्यन्तं दंतगर्तमज्जामांसं च भक्षयन्तीत्यर्थः किंच नेत्रे चापि निष्क्रुष्यन्ते ५५ ५६

५७ यथानृपस्याधिकारिणः प्रथमं सापराधं संताड्य पश्चात्कारागारे नृपाज्ञया प्रक्षिपन्ति तद्वदं त्रापीत्याहु एवमिति ५८ अगोचरं वर्णयितु

अ.
३

एवं विद्वदमानानां पापिनां नरकालये छित्वा संदंशकैर्दूनामां सरकंडान्दंति च ५७ एवं संताड्य तान्दूता संकृष्य
यमशासनात् तामिन्द्रादिषु धौरेषु क्षिप्यन्ते नरकेषु च ५८ नरकादुःखबहुलास्तत्र वृक्षसमीपतः तेष्वस्ति यन्मह-
दुःखं तद्वाचामप्यगोचरम् ५९ चतुराशितिलक्षाणि नरकाः संति रवेचरः तेषां मध्ये घोरतमा धौरेयास्त्वेकविंशतिः
६० तामिन्द्रा लोहशंकुश्च महारौरवशाल्मली रौरवः कुड्मलः कालसूत्रकः पूतिमृत्निका ६१ संघातो लोहितोदश्च
सविषः संप्रतापनः महानिरयकाकोलौ संजीवनमहापथौ ६२ अधीचिरंधतामिस्रः कुंभीपाकस्तथैव च संप्र-
तापननामैकस्तपनस्त्वेकविंशतिः ६३ नानापीडामयाः सर्वे नानाभेदैः प्रकल्पिताः नाभापापविपाकाश्च किं-
करौघैरधिष्ठिताः ६४ एतेषु पतिनामूढाः पापिष्ठा धर्मवर्जिताः तत्र भुञ्जन्ति कल्पांते तास्तानरकयातनाः ६५

मशक्यं स्वर्गो गच्छेत्वा दतः किं वर्णयामीति ५९ धौरेयाः प्रधाना अतिदुःखदा इत्यर्थः ६० ६१ तानेवाह ६२ तामिस्र इति त्रिभिः ग्रंथविस्तरम्
यान्नामतिरुक्तिर्न कृता ६३ नानाप्रकाराणां पापानां विपाकाः फलरूपाश्चेति ६४ ६५ ७

१७

मिथःसंगेनपरस्परसत्तया ६६ यातनामुपसंहरति एवमिति उभयंकुटुंबंस्वदेहं च प्रेत्यपरलोके ६७ उपार्जितंधनंभुंजंति बहवःकेनैव
तुनरकंयातीत्याह एकइति भूतद्रोहेणवेरेणयद्वेतंपोषितंतदिदंकलेवरस्थूलशरीरंइहैवहित्वाकुशलादितरत्पापंतदेवपाथेयंभोग्यंयस्य
सकनैयध्वांतंअंधंतमःनरकंप्रपद्यतेनतुभोक्तारः तथाचस्मृतिः देशग्रामकुलानिस्थुर्भागिभाजिहृतादिषु कलौतुकेवलंकर्त्ताफलपुष्क

यास्तामिस्त्रांधतामिस्त्रारौखाद्याश्चयातनाः भुंक्तेनरोयानारीचामिथःसंगेननिर्मिताः ६६ एवंकुटुंबंविष्मा
णउदरंभरएववा विसृज्यहोभयंप्रेत्यभुंक्तेतत्फलमीदृशम् ६७ एकःप्रपद्यतेध्वांतंहित्वेदंस्वंकलेवरम्-
कुशलेनरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्वेतम् ६८ देवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेषुमान् भुंक्तेकुटुंबपोषस्यत्तद्र
अद्वानुरः ६९ केवलेनत्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः यातिजीवोंधतामिस्त्रंचरमंतमसःमदम् ७० ७

पुण्यपापयोरिति ६८ ननुपापमपिविहायकिंनगच्छेत्तत्राह देवैरेति तस्यकुटुंबपोषस्यशमलंपापंदेवेनईश्वरेणप्रापितंभुंक्ते अतःपापत्यागेन
सतंत्रइतिभावः ६९ ननुकुटुंबपोषणंतुविहितमेवतत्राह केवलेनअधर्मेणइतितमसोनरकस्यचरमंपदंअंतिमस्थानंमहद्दुःखप्रदमित्यर्थः ७०

पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिकरणमाह नरलोकस्यमनुष्यदेहप्राप्तं पश्चादर्थक्रियावत्प्रयातनाः आदिशब्देनसूकरादियोनयोयास्ताः सर्वाः क्रमेणसं
प्राप्यभागेनक्षीणपापःसुचिः सन् अवपुनर्नरत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ७१ इतिरोत्तृतीयोऽध्यायः ३ पापान्येवमनुष्याणांयातनादुःखदानिच इतिश्रुत्या

अधस्तान्नरलोकस्ययावतीयातनादयः क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्राग्रजेच्छुचिः ७१ इतिश्रीगरुडपुराणे
सारोद्दारेयमयातनानिरूपणोनामतृतीयोऽध्यायः ३ गरुडउवाच कैर्गच्छन्तिमहामार्गेवैतरण्यापतंतिकैः
कैःपापैर्नरकैयांतितन्मेकथयकेशव १ श्रीभगवानुवाच संदेवाकर्मनिरताःशक्तकर्मपराङ्मुरवाः नरका
न्नरकैयांतिदुःखादुःखंभयाद्भयम् २ धर्मराजपुरैयांतिधिमिहारेस्तुधार्मिकाः पापास्तुदक्षिणद्वारमार्गेणैव
व्रजंतितत् ३ अस्मिन्नेवमहादुःखेमार्गेवैनरणीनदी तत्रयेपापिनोयांतितानहंकथयामिते ४ ७२ ॥

तुगरुडःपापान्येवविपृच्छति कैरिति १ अवदुःखस्यानंतरंस्वमित्यागमापायित्वंनकिंतुपापिनांदुःखभयानंतरंदुःखभयमेवेतिनिरूपयन् श्री
भगवानुवाच २ शास्त्रेषुबहुधाप्रोक्तंनरकप्रदपातकं तस्यसारंसमुत्थृत्यचतुर्थेप्राहमाधवः १ तत्पुरंप्रति ३ अस्मिन्दक्षिणमार्गे ४ ७३

ब्रह्मभाइत्यादिपदानांगच्छन्ति यममार्गेर्हात्यष्टमेनसंबंधः ५ ६ ७ दोषानेवगृह्णातिगुणानांश्लाघानकरोति मत्सरास्तदु कर्मसह

ब्रह्मभाश्चस्तरापाश्चगोमावाबालघातकाः स्त्रीघातीशर्मापातीचयेचप्रच्छन्नपापिनः ५ येहरन्तिगुरोर्द्रव्यंदेवद्रव्यंद्विज
स्यवा स्त्रीद्रव्यहारिणोयेचबालद्रव्यहराश्चये ६ येऋणंनप्रयच्छन्ति येवैन्यासापहारकाः विश्वासघातकायेचसवि
पान्नेनमारकाः ७ दोषग्राहीगुणाश्लाघीगुणवत्सुचमत्सराः नीचानुरागिणोमूढाःसत्संगतिपराङ्मुखाः ८ तीर्थस
ज्जनसत्कर्मगुरुदेवंविनिन्दकाः पुराणवेदमीमांसान्यायवेदांतदूषकाः ९ हर्षितादुःखितंदृष्ट्वाहर्षितंदुःखदायकाः दुष्टवा
क्यस्यवक्तारोदुष्टचित्ताश्चयेसदा १० नशृण्वन्तिहितंवाक्यंशास्त्रंवाचनंकिदापिन आत्मसंभाषितास्तव्यामूढाःपंडितमानिनः
११ एतेचान्येचबहवःपापिष्ठाधर्मवर्जिताः गच्छन्तियममार्गेर्हिरोदमानान्दिवानिशम् १२ यमदूतंस्नाह्यमानायांतिवैतर
णीप्रति नस्यापतन्ति येपापास्तानहंकथयामिते १३ , ७ ७ ७ ७ ७ ७

मानाः नीचैश्चेव अनुरागः स्वेदोयेषाम् ८ ९ १० ११ १२ १३

१४ १५ १६ एतावदानंतुभ्यं प्रदास्यामीति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय यथार्थं यथाप्रतिज्ञं आगच्छ दानं दास्यामीत्याह्वय पश्चात्तास्तितुभ्यं न ददामीति ब्रूयात्
 न १७ स्वदत्तस्यापि दानस्य यो हर्ता अनुतापकः दृष्टेव दत्तमिति पश्चात्तापकरः दुर्वास्येर्विप्रस्यैव संतापकोत्तवा दाने अन्येन दत्ते सति स्वयंदत्तापहर्ता

मातरं येवमन्यंते पितरं गुरुमेव च आचार्यं चापि पूज्यं च तस्य मज्जंति ते नराः १४ पतिव्रतां साधुशी
 लांकुलीनां धिनयान्विताम् स्त्रियं त्यजंति ये द्वेषाद्वैतरण्यां पतंति ते १५ सतांगुणसहस्रेषु दोषानारो
 पयंति ये तेष्ववज्ञां च कुर्वन्ति वैतरण्यां पतंति ते १६ ब्राह्मणाय प्रतिश्रुत्य यथार्थं न ददाति यः आहू-
 यनास्तियो ब्रूयात्तयोर्वासश्च संततम् १७ स्वयंदत्तापहर्ता च दानं दत्त्वा अनुतापकः परवृत्तिहरश्चैव दानेन
 तेन निवारकः १८ यज्ञविध्वंसकश्चैव कथाभंगकरश्च यः क्षेत्रसीमाहरश्चैव यश्च गोचरकर्षकः १९ ७

चेत्यादिपदानां वैतरण्यां पतंति इत्यनेन संबंधः १८ यज्ञेषु द्रव्ययज्ञादिषु विघ्नकर्त्ता हरिः कथायां निवारणकर्त्ता क्षेत्रं दत्तपलक्षणं ग्रामस्यापि परंपरागत
 सीमाहर्त्ता यो चरकर्षकः गावश्चरंति यस्मिन्मिति गोचरं वनं भाषायां बीड इति प्रसिद्धं तस्मिन् कृषिकर्त्ता १९ ७

दृषत्यः स्मृतौ कथिताः वेश्यासतीचदासीचकुमारीस्याद्रजस्वला याचसंग्रहणीभायश्चिषत्यः पंचसंस्मृताः वेश्याद्वत्यत्रवंध्येति पाठः क अन्यत्र
यज्ञं विना वेदोक्तयज्ञे तु पशुहिंसा विहितैव तथा च श्रुतिः देवाय यज्ञं तन्वाना अवधन्तुरुपपशुमिति स्मृतिश्च यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव-

ब्राह्मणोरसविक्रेतायदिस्यादृषलीपतिः वेदोक्तयज्ञादन्यत्र स्वात्मार्यं पशुमारकः २० ब्रह्मकर्मपरिष्कारो
मांसभोक्ता च मद्यपः उच्छृंखलस्तभाषोयः शारुत्राध्ययनवर्जितः २१ वेदाक्षरं पटेच्छुद्रः कपिलं यः पयः पि
बेत् धारयेत् ब्रह्मसूत्रं च भवेद्वा ब्राह्मणीपतिः २२ राज्ञाभिलाषी च परदारपहारकः कन्यायां कामुकश्चै
व सतीनां दूषकश्च यः २३ एते चान्ये च बहवो निषिद्धाचरणोत्सृक्काः विहितत्यागिनो मूढा वैतरण्यापतन्ति ते २४
सर्वमार्गमिति क्रम्य यांति पापाय मालये पुनर्यमाज्ञया गत्य दूतास्तस्यां क्षिपन्ति तान् २५ ७ ७

स्वयं भुजा भूतस्त्वां पातयाग्यत्र तस्माद्यज्ञे वधो बध इति २० उच्छृंखलः निरंकुशस्त्वभावः २१ कपिलायागे निदं कपिलम् २२ कामुकः कामाभि
लाषी सतीनां पतिघ्नतानां दूषकः बलात् शीलं हनकरः २३ २४ दूताः पुनः प्रत्यागत्य वैतरण्यां तान् क्षिपन्ति २५ ७ ७

ननु पूर्व नरके धेव किं न पश्यन्ते अत आह यदिति धौरेयाणां सर्व नरकेषु मुख्यानां एकविंशति नरकाणां धुरं यातना प्रयासं धारयति इति धुरंधरा. ए-
का एव सर्व नरकाणां दुःखप्रदेत्यर्थः अतो नरकान् विहाय पूर्ववैतरण्यां क्षिपन्तीति भावः २६ दानाद्युपायं विनैव तस्यां दुःखं भजंतीत्याह कृष्णेति कूटसा

यो वै धुरंधरा सर्व धौरेयाणां स्वगाधिप अतस्तस्यां प्रक्षिपन्तीति वैतरण्यां च पापिनः २६ कृष्णा गौर्यदिनोदत्तानो
र्ध्वदेहक्रियाः कृताः तस्यां सुक्तामहदुःखं यांति वृक्षंतरोद्भवम् २७ कूटसाक्ष्यं प्रदातारः कूटधर्मपरायणाः -
छलेनार्जनसंसक्ता चौर्यवृत्त्या च जीविनः २८ छेदयेत्यतिवृक्षांश्च न नारामविभजकाः व्रतंतीर्थपरित्य
ज्यविधवा शीलनाशकाः २९ भर्त्तारिंदुषयेन्नारी परममनसि धारयेत् इत्याद्याः शास्त्रमतीवृक्षेभुंजन्ते बहु
ताडनम् ३० ताडनात्यतितान्दूताः क्षिपन्ति नरकेषु तान् पतन्ति तेषु ये पापास्तानहं कथयामि ते ३१ ७

क्ष्यं मिथ्यासाक्ष्यं विवदतां मध्ये ये मिथ्यावादिनं संतमयं सत्यं वदतीति ब्रुवंति ते कूटधर्मो वेदबाह्यधर्मः छलेन वंचनादिना अर्जनं धनसंचये
कूटसाक्ष्यादयः वृक्षे ताडनां भुंजन्ते इति तृतीयेन संबंधः २८ अतिवृक्षानुच्च तरतरुन्वनं फलप्रधानं आरामं पुष्पप्रधानम् २९ ३० ३१

नास्तिकाजगत्कर्त्ता इश्वरो नास्तीति वादकाः दानादिफलं परलोके नास्तीति वादिनो वा भिन्नादूरीकृता परंपरागतधर्ममर्यादायै स्ते कदर्यास्तु स्मृताः
 क्ताः आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् देवताः तिथिभृत्यांश्च सकदर्य इति स्मृतः प्रायेणार्थः कदर्याणां न सस्वाय कदाचन इह चात्मापत्ता पा-
 यपरवनरकाय चेत्यर्थः विषयेष्वेव आत्मानमनोयेषां ते दांभिकामिथ्याचाराः लोकवचनार्थजपतपादौ प्रवृत्ता इति कृतप्राः कृतोपकारनाशकाः ३२

नास्तिकाभिन्नमर्यादाः कदर्याविषयात्मकाः दांभिकाश्च कृतघ्नाश्च ते वै नरकगामिनः ३२ कृपानां च तडागा-
 नां वार्षाणां देवसद्मनाम् प्रजागृहाणां भेत्तारस्ते वै नरकगामिनः ३३ विसृज्याश्मन्ति ये दारान् शिशून् भृत्यांस्तथा
 गुरून् उत्सृज्य पितृदेवैर्ज्यांते वै नरकगामिनः ३४ शंकुभिः सेतुभिः काष्ठैः पाषाणैः कंदैस्तथा ये मार्गमुप
 रूढंति ते वै नरकगामिनः ३५ शिवं शिवां हरिं सूर्यं गणेशं सद्गुरुं बुधम् न पूजयन्ति ये मंदास्ते वै नरकगामिनः ३६
 आरोप्य दासीं शयने विप्रो गच्छेद धांगतिम् प्रजासुत्याद्यश्च द्रायां ब्राह्मण्या देवहीयते ३७ ७

३३ विसृज्यन्ति द्वेषात् कृपणतया वा दारादीन् परित्यज्य अश्मन्ति एकाकिन एव मिष्टान्नं भुंजन्ति ये च पितृदेवानां इज्यायां गच्छन्ति उत्सृज्य ये च देवं अकृ-
 त्वा पितृदेवैर्ज्यमिति पाठे तु पितृदेवानां इज्यं पूज्यं हरिं उत्सृज्य तस्मै अनिवेद्य अश्मन्ति ये ते वै नरकगामिनः ३४ ३५ ३६ प्रजांसन्तानं हीयते च्युतो भवति

पु.टी.
२१

३७

३८

३९ अनन्यशरणाश्रिताः स्त्रियश्च तासां स्वकीयानां वैरेण क्रतुदानं न ददन्ति ये ४० ४१ ४२ ४३ क्रे

अ.
४

न नमस्कारयोग्यो हि सकदापि द्विजाधमः न पूजयन्ति ये मूढास्ते वै नरकगामिनः ३८ ब्राह्मणानां च कलहंगोयु
हं कलहप्रियाः न व्रजन्त्यनुमोदन्ते ते वै न ० ३९ अनन्यशरणस्त्रीणां क्रतुकालव्यतिक्रमम् ये प्रकुर्वन्ति विद्धे
षात्ते वै नरक ० ४० येपि गच्छन्ति रागांधानरा नारीरजस्वताम् पर्वसिष्क दिवाश्राद्धे न ० ४१ येशारीरं मलं व
नौ प्रक्षिपन्ति जलेपि च आरामे पथि गोष्ठे वा ते वै ० ४२ शस्त्राणां ये च कर्तारः शराणां धनुषां तथा विक्रेतार
श्च ये ते षां ते वै ० ४३ चर्मविक्रयिणो वै श्याः केशविक्रेयकास्त्रियः विषविक्रयिणः सर्वे ते ० ४४ अनाथं नानु
कंपन्ति ये सतां द्वेषकारकाः विनापराधं ददन्ति ते वै ० ४५ आशया समनुप्राप्तान् ब्राह्मणानर्थिनो गृहे न
भोजयन्ति पाकेपि ते वै ० ४६ सर्वभूतेषु विश्वस्तास्तथा तेषु विनिर्दयाः सर्वभूतेषु जिह्मा ये ते वै नरकगामिनः ४७

२१

शोभगस्तं वि श्रीणंति ताः व्यभिचारोपजीविन्य इत्यर्थः ४४ ४५ पाके सत्यपीति शेषः केपि विश्वासं न कुर्वन्तीत्यविश्वस्ताः जिह्माः कुटिलाः ४६

४७

नियमान्सं ध्यावंदनरुच्छ्रुचांद्रायणादीन्समुपादायप्रतिज्ञया स्वीकृत्यये अजितेन्द्रिया अदांतमनसस्त्यजंतिते ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३

नियमान्समुपादाययेपश्चादजितेन्द्रियाः विलोपयंतितान्भूयसे ४८ अध्यात्मविद्यादातारं नैवमन्यं
तियेगुरुम् तथापुराणवक्तारंते ४९ मित्रद्रोहकरायेचप्रीतिच्छेदकराश्रये आशाच्छेदकरायेच-
ते ५० विवाहं देवयात्रांच तीर्थसार्थान्विलुं पति सवसेन्नरके घोरे तस्मान्नावर्त्तनं पुनः ५१ अग्निं द-
द्यान्महापापी गृहे ग्रामे तथा वने सनीतो यमदूतैश्च वह्नि कुण्डेषु पच्यते ५२ अग्निना दग्धगात्रो सौ यदा
छायां प्रयाचते नीयते च तदा दूतैरसि पत्रवनांतरे ५३ खड्गतीक्ष्णैश्च तत्पत्रैर्गात्रच्छेदो यदा भवेत् त-
दोचुः शीतला छाये सरवनिद्रां कुरुष्व भो ५४ पानीयं पातु मिच्छन्वै तृषा नो यदि याचते पात्राय नैल-
मत्युष्णं तदा दूतैः प्रदीयते ५५ पीयतां सुज्यतां पानमन्ममूचुस्तदेतिते पीतमात्रेण तं नैव दग्धां त्रानि-
पतंतिते ५६ कथंचित् पुनरुत्थाय प्रलपंति सदीनवत् विवशा उच्छ्वसंतश्च तं वक्तुमपि नाशकम् ५७

शीतला छायायस्मिन्निति शब्दोऽयं वनंतस्मिन्निति कटाक्षः ५४ ५५ ५६ ५७ ७

अतिरक्तांगः कुष्ठविशेषः श्यावदंतः स्वभावतः कृष्णदंतः श्यावदंत इति पाठे तु श्यावा अतिसूक्ष्माभोजनं बहुदुःखदादंतायस्येति श्यावदंतः श्यावदं
तैस्तु किंचिद्दुःखानुभवो नास्ति अतः पाप चिह्नानामतिदुःखप्रदत्वाच्छ्यावदंत इत्येव युक्तम् लौल्यादग्निन्द्रियत्वात् महोदरः जलोदररोगी

अ.
५

मांसभोक्तातिरक्तांगः श्यावदंतस्तु मद्यपः अपक्षमाक्षको लौल्याद्वाह्मणः स्यान्महोदरः ५ अदत्तामिष्टमश्नातिसमवे
द्गुण्डवान् श्राद्धेऽन्मशुचिंदत्वाच्चिक्वीप्रजायते ६ गुरुरीर्षणावमानादपस्मारी भवेन्नरः निंदको वेदशास्त्रा
णापांडुरोगी भवेत्पुत्रम् ७ कूटसाक्षी भवेन्मूकः क्षणः स्यात्संक्तिभेदकः अनोष्ठस्याद्विवाह भोजनमांधः पुस्तकं
हरेत् ८ गोब्राह्मणपदाघातान्स्वजः पंगुश्च जायते गद्गदो नृत्वादी स्यात्तच्छ्रोताबधिरो भवेत् ९ गरदः स्याज्जडो
न्मत्तो खल्वाटोऽग्निप्रदायकः दुर्भगः पलविक्रेतारोगवान्परमांसभुक् १० हीनजातो प्रजायेत रत्नानामपहारकः कुन
रवीस्वर्णहर्ता स्याद्वातुमात्रहरोधनः ११

५ ६ अपस्मारी मृगीरोगी ७ ८ पादेन ताडनात् स्वजः पद्मामाघातात्पंगुः ग-
द्गदः अस्फुटवक्ता तस्थानृतवादस्य श्रोता ९ पलविक्रेता मांसविक्रयी १० कुनरवीनिसर्गतः कुत्सितनखः कुष्ठीसदृशः ११ ७ ७

२३

आसुर्मूषकः धान्यं सनुषान् १२ शाकं तृत्ता शिखी मधुरा स्यात् तृत्तैतस्य सर्वत्र संबंधः शमान् मृगमदादीन् गंधान् तृत्तां तु दृश्यान्
भाषायां च्यामचे उदिति मधु तृत्ता दंशः मधुमक्षिका स्यात् १३ १४ रौद्रेण हिंस्रकर्मणा उपजीविका कर्ता सार्थान्या बिकजनसमूहान् १५ १६

अक्षहर्त्ता भवेदारुः शलमो धान्यहारकः चातको जलहर्त्ता स्याद्विषहर्त्ता च घृष्टिकः १२ शाकं पत्रं शिखी तृत्ता गंधान् तु दृश्यान्
मान् मधुदंशः पलंगुध्रोलवणं च पिपीलिका १३ तांबूलफलपुष्पादिहर्त्ता स्याद्दानरोषने उपानत्तृणकार्पासहर्त्ता स्यान्मेषयो
निषु १४ यश्च रौद्रोपजीविनमार्गे सार्थान्विलुं पति मृगयाव्यसनीयस्तु जगत्स्याद्दधिकगृहे १५ यो मृतो विषयानेन कृष्णसर्प
भवेद्गुरो निरंकुशस्तभावः स्यात्कुंजरो निर्जने वने १६ वैश्वदेवमकर्तारः सर्वमक्षाम्बयोद्भवाः अपरीक्षितमोक्षारो व्याघ्रास्तु
निर्जने वने १७ गायत्रीनस्मरेद्यस्तु योनसंध्यासु पासते अंतर्दुष्टो बहिः साधुः सप्तपेद्रासणो बकः १८ १९

विश्वं सर्वजातीयं प्राणिनां देवादेवतायस्मिन् तद्विश्वदेवं स्वार्थे तद्वितः वैश्वदेवं नाम कर्म तदकर्तारः सर्वेषां कुलावरजकादीनामप्यन्तमक्षयं निते सर्वमक्षाः
गणान् गणिकान् च मुत्तयान् द्राघणं चरेदिति निषेधान् सर्पमक्षमपि मक्षकं निबभूवुर्निहेयो पादे परीक्षामकृत्वा ये भुंजन्ति तेपि १७ १८ १९

अयाज्यान् याजक्षिप्तमनहन् पतितपवनादीन् याजयेतीति अथाच्यवाचकइति पाठेऽप्यमेवार्थः बहून् दक्षिणाद्येन याजयतीति बहुयाजी
तप्यमावस्तत्त्वं त्रीन् निमंत्रं अमृतोपस्तरणादिमंत्रं विना आमंत्रणरहितं वा १९ २० हुंतुं कृत्य गुरुमवज्ञायेत्यर्थः २१ २२ मित्रध्रुक-

अयाज्यमानकोविप्रः स भवेत् ग्रामसूकरः स्वरोद्वैबहुयाजित्वात्काको निर्मन्त्रभोजनात् १९ पात्रे विद्यामदाता च बली
वर्द्धो भवेद्देवः गुरुसेवामकतोच्चशिष्यः स्याद्दोस्वरः पशुः २० गुरुं हुंतुं कृत्य हुंतुं कृत्य विप्रं निर्जित्य वा दत्तः अरण्ये निर्जले देशे
जायते ब्रह्मराक्षसः २१ प्रतिश्रुतं द्विजेदानमदत्वा जंघुको भवेत् सतामसत्कारकरः फेत्कारो नि सुखो भवेत् २२
मित्रध्रुगिरिगृध्रस्यादुलूकः क्रयवंचनात् वर्णाश्रमपरीवादात्कपोतो जायते वने २३ आशाच्छेदकरो यस्त
स्नेहच्छेदकरस्तु यः यो द्वेषात्त्रीपरित्यागी चक्रवाकश्चिरं भवेत् २४ मातृपितृगुरुद्वेषी भगिनीप्रातृवैरकृत् ग
र्भयो नो त्रेनष्टः स्याद्यो च यो निसहस्रशः २५ श्वश्रोर्गालिप्रदानारी नित्यं कलहकारिणी सा जलौका च यूका स्यात्
मर्त्तारं भर्त्सते च या २६ स्वपतिं च परित्यज्य परपुंसानुवर्तिनी बल्लुली गृहगोधा स्याद्दुःखी वाऽथ सर्पिणी २७

मित्रदोही गिरीश्वरः क्रये व्यवहारे परीवादान्निन्दनात् २३ २४ २५ भर्त्सते धिक्करोति २६ २७

२८ अप्राप्तयोवना अजातस्जस्कातस्याः संगत् २९ ३० वृषलीव्याख्याता ३१ ऐकादशाहं आएकादशाहमितिच्छेदः एकादशा

यः स्वगोत्रोपधातीचस्वगोत्रस्त्रीनिषेवणात् तरक्षशाल्लकोभूत्वाऋक्षयोनिषुजायते २८ तापसीगमनात्कामी
भवेन्मरुपिशाचकः अप्राप्तयोवनासंगाद्भवेदजगरोवने २९ गुरुदाराभिलाषीचहकलासोभवेन्नरः राज्ञींगत्याभवे
दुष्टेभिचपत्नीचगर्दभः ३० गुदगोविडुराहः स्याद्वृषस्याद्वृषलीपतिः महाकामीभवेद्यस्तस्यादश्वः कामलंपटः ३१ मृ
तस्यैकादशाहंतुमुंजानः स्वाभिजायते लभेद्देवलकोविप्रोयोनिषुर्द्धुदसंज्ञकाम् ३२ द्रव्यार्थदेवतापूजायः करोति द्विजा
धमः सर्वदेवलकोनामहव्यकव्येषुगर्हितः ३३ महापातकजान्घोरान्नरकान्प्राप्यदारुणान् कर्मक्षयेप्रजायते
महापातकिनस्त्वह ३४ खरोष्ट्रमहिषाणांहिब्रह्महायोनिमृच्छति हकश्चानशृगालानां सरापायांतियोनिषु ३५
कृगीकीटकतंगत्वंस्वर्णस्तेयीसमाप्नुयात् तृणगुल्मलतात्वंचक्रमशोगुरुतल्यगः ३६ परस्ययोषितंतृत्वान्यासा
पहरणेनच ब्रह्मस्वहरणाच्चैवजायते ब्रह्मराक्षसः ३७

हपयंतिसूतकान्भित्यर्थः ३२ देवलकमाहहव्यकव्येषुगर्हितः पितृ
देवकार्येषुभोजयितुमनर्हः ३३ महापापिनांयोनिमाहविभिः ३४ ३५ ३६ न्यासस्यस्वगृहेष्टतस्यपरधनस्यापहरणेनग्रहणेन ३७

प्रसंगाद्ब्रह्मस्वहरणे रोषमाह ब्रह्मस्वमिति चतुर्भिः प्रणयात्कृपयस्नेहात् मुक्तं भक्षितं ब्रह्मस्वंब्राह्मणधनं आसप्तमं सप्तमपुरुषपर्यंतं कुलं
दहति पुण्यलोकैः स इदं करोति बलाद्भुक्तं सदा चंद्रतारकं च द्रतारपयंतं प्राधिकुलं दहति शोचे दं करोतीत्यर्थः ३८ कः नकोपीत्यर्थः ३९ विशीर्यते

अ.
५

ब्रह्मस्वंप्रणयात्कृतं दहत्यासप्तमंकुलम् बलात्कारेण चोर्येण दहत्या चंद्रतारकम् ३८ लोहचूर्णाश्मन्तूर्णे च विषं च जरयेन्नरः
ब्रह्मस्वंप्रणयात्कृतं पुमान्जरयिष्यति ३९ ब्रह्मस्वरसपुष्टानिवाहनां निबलानि च युद्धकाले विशीर्यते सैकताः सैतवो
यथा ४० देवद्वन्द्वे गोपभोगेन ब्रह्मस्वहरणेन च कुलान्यकुलतां याति ब्राह्मणातिक्रमेण च ४१ स्वमाश्रितं परित्यज्य वेदशास्त्र
परायणम् अन्ये गोदीयते दानं कथ्यते यमतिक्रमम् ४२ ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रेवेदविवर्जिते ज्वलंतमग्निमुत्सृज्य न हि भ
स्मनि हूयते ४३ अतिक्रमे कृते तादृशमुक्ता च नरकान् क्रमात् जन्मांधः सृग्दरिद्रः स्यान्न दाता किंतु याचकः ४४

यंते ४० अकुलतामुच्छेदयाम् ४१ अतिक्रमं व्याख्यायते स्वमिति ४२ विप्रेस्वमाश्रिते वेदवर्जिते कुपात्रे सति अतिक्रमदोषो नास्तीत्यर्थः
ज्वलंतं दूरे दीप्यमानं भस्म निकटवर्तिनियथा दूरादाहृत्य अग्नावेव हवनमुचितं तथानिकटवर्तिनं मूढं परित्यज्य विदेशादानीय पात्रे भदे
यमिति भावः ४३ पात्रं परि त्यज्य कुपात्रदानस्य फलमाह अतीति ४४

२५

४५ अपकर्षति हरति ४६ ४७ ४८ ४९ उपसंहरति एवमिति ५० निर्यक्षशरीरतां पशुपक्षिदेहमात्रं भारवाहनेन उद्धवोपेवाता

स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसं धराम् षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते हृमिः ४५ स्वयमेव च यो दत्त्वा स्वयं
मेवापकर्षति स पापी नरकं याति यावदाभूतसंपूर्णम् ४६ दत्त्वा वृत्तिं भूमिदानं यत्नतः परिपालयेत् नरक्षति
हरेद्यत्तु संपंगुः श्वाभिजायते ४७ विप्रस्य वृत्तिकरणेन सधेनुफलं भवेत् विप्रस्य वृत्तिहरणात्मकं दत्त्वा कश्चि
र्भवेत् ४८ एवमादीनि चिन्त्यानियोनयश्चरवगेश्वर स्वकर्मविहितालोके दृश्यंते त्रशरीरिणाम् ४९ एवं दुष्क
र्मकर्तारो मुक्ताभिरययातनाम् जायंते पापशेषेण प्रोक्तास्वेतासु योनिषु ५० ततो जन्मसहस्रेषु प्राप्यतिर्यक्ष
शरीरताम् दुःस्त्वानि भारवाहनोद्भवादीनि लभन्ति ५१ पक्षिदुःस्वततो मुक्ता वृष्टिशीता तपोद्भवम् मानुषं लभन्ते
पश्चात्समीभूते शुभाशुभे ५२ स्त्रीपुंसोस्तु प्रसंगेन भूत्वा गर्भक्रमं दसौ गर्भादिमरणान्तं च प्राप्य दुःस्वमियेतु
नः ५३ समुत्पत्तिर्विनाशश्च जायते सर्वदेहिनाम् एवं प्रवर्तितं च कंभूतग्रामे चतुर्विधे ५४ ७ ७

विष्णुदेहे लभन्ते ५१ दृष्ट्यादिभवदुःसंपक्षिदेहे इति ५२ ५३ ५४ ७ ७

५५ ५६ ५७ इति टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ पातकी नरकं गत्वा जायते निर्धनकुले इति श्रुत्वा तु गरुडस्तज्जन्मपनिपुच्छति १ प्रो
क्तमासुष्मिकंदुःखं येषामध्यायपंचकैः तेषां पष्ठे धुना प्राह जन्मकर्मचकेशवः २ कथं निति १ प्रसंगेन संगमेन निरुद्धे गर्भे एव स्थितमिति २ य

घटीयंत्रं यथा मर्त्यमिति मम मायया भूमौ कदाचिन्नरके कर्मपाशसमावृताः ५५ अदत्तदानाच्च भवेद्दरिद्रो दरिद्रभावा
च्च करोति पापम् पापप्रभावाच्च नरकं प्रयाति पुनर्दरिद्री पुनरेव पापी ५६ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् नाशुक्तं श्री
यते कर्मकल्पकोटिशतैरपि ५७ इति श्री गरुडपुराणे सारोद्धरे पापचिह्ननिरूपणो नाम पंचमोऽध्यायः ५ गरुड उवाच
कथमुत्पद्यते मातुर्जठरे नरकागतः गर्भोद्दिष्टुः खं यद्भुंक्ते तन्मे कथय केशव १ श्रीभगवानुवाच स्त्रीपुंसोस्तु प्रसंगेन
निरुद्धे शक्रशोणिते यथायं जायते मर्त्यस्तथा वक्ष्याम्यहं तव २ कर्तुमभ्येहि पापानां देहोत्पत्तिः प्रजायते इन्द्रस्य ब्रह्महत्या
स्त्रियस्मिन् तस्मिन् दिनत्रये ३ प्रथमे हनिचांडाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी तृतीये रजकीत्येतान नरकागतमातरः ४ ५७

स्मिन् तृप्तुमभ्येह याचतुर्थं शोचति अस्ति तस्मिन्नेव दिनत्रयेऽपि नां देहोत्पत्तिरित्यन्वयः ३ ब्रह्मघातिनी महापातकयुक्ते वा स्पर्शा एतास्त्रिमलिनदिनां तर्ग
ताश्चांडाल्यादि तमाहि नरकेभ्य आगतानां मातरो भवन्ति एतास्ते च नरकागता उत्पद्यन्त इत्यर्थः ४ ७

दैवंदश्वरस्तदेवनेतृप्रवर्तकं यस्य तद्देवनेत्रं तेन पूर्वकृतेन कर्मणा जंतुर्जीविः देहस्य प्राप्तये पुंसः पुरुषस्य रेतसः शुक्रस्य कणो विंदुस्तस्याश्रयः
 सन् स्त्रिया उदरं प्रविष्टो भवति अत्रायं विशेषः शुक्रशोणितसंयोगात् पिंडोत्पत्तिः प्रजायते रक्ताधिक्ये भवेन्नारी शुक्राधिक्ये भवेत्पुमान् स-
 मानेद्रव्यसंयोगे तृतीयाप्रकृतिर्भवति १ विभक्तेरेतसीत्यायो भवेत्पुंस्त्वमपि क्वचिदिति ५ भूत्वा गर्भक्रमेणैव

कर्मणा देवनेत्रेण जंतुर्देहोपपन्नये स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः कणाश्रयः ५ कलिलं लेकरात्रेण पंचरात्रेण बहुदम् द
 शाहेन तु कर्कधुः पेश्यं डं वाततः परम् ६ मांसं चतुर्गिरीक्षाभ्यां बाह्वंगाद्यंगविग्रहः नखलोमास्थिचर्मणि सिंगच्छिद्रोद्भव
 स्त्रिभिः ७ चतुर्भिर्धातवः सप्तपंचभिः सप्तद्वयः षड्विजरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ८ ७ ७

गर्भो मतिप्रकारमाह कलिलमिति चतुर्भिः कलिलं शुक्रशोणितमिश्रितं भवति ततो बहुदं चतुर्लभं भवति पेशीमांसपिंडाकारं भवति कर्क-
 धुः बदरीफलं कठिनं भवति अं डं वायं न्यंतरे ६ बाह्वंगाद्यंगानां विग्रहो विभागः निगच्छिद्राणि चतुर्भासुद्भवः ७ अरायुणा गर्भवेदने
 न वीतः प्रकृतः ८ ७

मातुर्जग्धेनभक्षितेनानेनपानाद्यैश्चएवमानायातवोयस्सजंतूनासंभवोयस्मिन्तस्मिन्संमतेदुर्गंधेगर्भेनेतयाचमार्कंडेयपुराणे नाडीना-
प्यायनीनामनाभ्यांतस्यनिबध्यंत स्त्रीणांतथांक्त्वाषिरेसानिबद्धोमजायते क्रमंतेसुक्तपीतानिस्त्राणांगमोदरेनया तैराप्यायितदेहोसोजंतु-
र्वादिस्तुतिवाइति ९ कथस्तुत्ययंतइतिप्रश्नोत्तरमुक्तागर्भादिदुःखंयदुंकेएतस्योत्तरमाह तत्रत्यैर्गर्भस्थितैः क्षुधितैः स्वादन्दिः कृमिभिः सौकु-

मातुर्जग्यान्पानाद्यैरेधद्रातुरसंमते शोनेविण्मूत्रयोर्गर्भेसजंतुर्जंतुसंभवे ९ कृमिभिः क्षतसर्वांगः सौकुमार्यत्विनिक्ष-
णम् मूर्च्छामोक्षरुक्केशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः १० कटुताक्ष्णोष्णलवणरूक्षास्त्रादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तेरुपस्पृष्टः स
र्वांगैः स्थितवेदना ११ उल्बेनसंचतस्तस्मिन्त्रैश्चबहिराहतः आस्तेरुत्ताशिरः कुक्षौभुग्नपृष्ठशिरोधरः अकल्पः सांगचे
सायांशकुंतद्वपंजरे १२ तत्रलब्धस्मृतिर्देवात्कर्मजन्मशतोद्भवम् स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासंशर्मकिं नाम विंदते १३

मार्यात् कोमलत्वेतसतानिसर्वांगानियस्य १० उल्बणैः दुःसहैः सर्वांगेषु स्थितावेदनायस्य आस्तेरुत्तरेणान्वयः ११ उल्बेनजरायुणा सुगन्धं वृष्टं
शिरोधराग्रीवाचयस्य १२ देवात्पूर्वकर्मवशाल्लब्धास्मृतिर्येनसर्दार्यं दुरंतं अनुच्छ्वासं यथाभवति तथातत्रस्थितः सन्नसत्संनैवविंदतेइति १३ ७

नाथमानोयानमानः उपतप्यमानोवांक्रपिर्देहात्मदशसि रवप्रयोर्वधनभृतायातवोयस्यसः १४ स्तुतिहेतुस्त्रिवर्तिनोपितः सोदरः समानोदरजन्मा

नाथमानक्रुषिर्भतिः ससवध्रिः कतांजलिः सुधीततं विक्रवयाः जायेनोदरेपितः १४ आरभ्यसप्तमान्मासालुभ्यवोधो
पिवेपितः नैकत्रास्तेस्तुतिवातेर्विष्णुभूरिवसोदरः १५ जीवउवाच श्रीपतिंजगदाधारमशमक्षयकारकम् प्र
नामिगणंविष्णुंशरणागतवत्सलम् १६ तन्मायामोहितोदेहेतथापुत्रकलत्रके अहंममाभिमानेनगतोहंनोय
संस्तुतिम् १७ कृतंरिजनस्यार्थमयाकर्मशुभाशुभम् एककोतनदग्धोहंगतास्तेफलभागिनः १८ यदियोन्यात्रमु
च्येहंतस्मरिष्येपठंतव नमुपायंकरिष्यामियेनमुक्तिं प्रजाम्यहम् १९ विष्णुमूत्रकूपेपतितोदग्धोहंजठराग्निना इच्छ
नितोविवसितुंकदाहि त्वनेबहिः २० येनेदृशंमेविज्ञानंदतं दीनदयालुणा तमेवशरणंयाविषुनमेमास्तु संस्तुतिः २१

विष्णुः कृमिरिव १५ अत्रातिदुःखितो जीवो मंदविज्ञः उवसौति निर्गिद्य श्रीपतिमिस्याद्यष्टभिः १६ १७ पारजनस्यार्थं दुर्गपालनाय १८ १९
बहुरूपविज्ञापयन्नाह इतो गभीरवसितुं निर्गंतुमिच्छन् असौ कदा बहिर्निपत्यते निष्काशने २० तत्कृतं मुद्राकारं स्मरन्नाहयेनेति २१

२२ तस्मादत्रैवस्थितोऽपि विगतकृमः अव्याकुलः सन् कत्रतवसाधनसामग्रीतत्राह तेन दाश्रयः सन्निति २३ दशमास्यः दशमासा
गर्भे व्यतीतायस्येति ऋषिर्जिवः सद्यस्तत्क्षणमेव अवाचीनं अवाङ्मुखं सूतिहेतुर्मासतः प्रसूत्येजन्मार्थं विनतिनुदति २४ अवसृष्टः अधि

नच निर्गतुमिच्छामि वदति गर्भं तदा च न यत्र यातस्य मे पापकर्मणा दुर्गतिर्भवन् २२ तस्मादत्र महद्दुःखे
स्थितोऽपि विगतकृमः उद्धृष्टमिष्यामि संसारादात्मानं तेन दाश्रयः २३ श्रीमद्गवानुवाच एवं कृतमतिर्ग-
र्भे दशमास्यः सुवन्नपिः सद्यस्तत्क्षणमेव अवाचीनं प्रसूत्ये सूतिमासतः २४ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वा वाकृशिरभा-
तुरः विनिष्कामिच्छेन्निरुच्छासो हतस्मृतिः २५ पतितोऽपि विविण्मूत्रे विष्टाभूरिव चेष्टते रोसूयति
गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः २६ गर्भे व्याधौ श्मशाने च पुराणे यामतिर्भवेत् सा यदि स्थिरतां याति को न मु-
च्येत बंधनात् २७ यदा गर्भाद्बहिर्गतिं कर्मभोगादनंतरम् तदैव वैष्णवीमायामोदयत्येव पुरुषम् २८
सतदा मायया स्पृष्टो न किंचिद्दृढतेव शः शैशवादिभवंदुःखं पराधीनतया श्रुते. २९

क्षिप्तः सन् २५ २६ श्मशाने मृतानुगमने पुराणे तत्प्रवणे २७ किमिति स्थिरता च याति इत्यत्राह यदेति २८

गर्भदुःखमुक्त्वा शैशवंदुःखमाह पंशतेत्रिभिः परस्य छंदमनोगतमभिप्रायं अविदुषाजनेन पुष्यमाणः पाल्यमानः अनभिप्रेतं प्रतिकूलं आप-
न्नः प्राप्तः सन् स्तन्यायैरोदने उदरव्यथामप्रकल्प्य निंबरसपानं उदरव्यथारोदने स्तनपानमित्यादि ३० आसनोत्थानचेष्टनेच अनीशः सन् नरे-

परछंदं न विदुषा पुष्यमाणोजनेन सः अनभिप्रेतमापन्नः प्रसारव्यातुमर्नाश्वरः ३० शायितो शुचिपर्येके जंतुः
स्वेदजदूषिते नेशः कंडू नेंगानामासनोत्थानचेष्टने ३१ तुदंत्यामत्वचं दंशामशकमल्लुणादयः रुदंतं वि-
गतज्ञानं ह्रमयः कृमिकं यथा ३२ इत्येवं शैशवं मुक्त्वा दुःखं पौगंडमेव च ततो यौवनमासाद्य याति संपदमासु-
रीम् ३३ तदा दुर्व्यसनासक्तो नीचसंगपरायणः शास्त्रसत्पुरुषाणां च द्वेषा स्यात्कामलंपटः ३४ दृष्ट्वा
स्त्रियं देवमायां तद्भावे रजितेन्द्रियः प्रलोभितः पतत्यंघेतमस्य ग्वापतंगवत् ३५ ७ ७

रूपतीत्यनुषंगः ३१ आमाकोमलात्वक्यस्य तंगर्भे जातं ज्ञानं यस्य ३२ शैशवं पंचवर्षाणि पौगंडं यौवनादवर्कं तत्र चाध्ययनादिदुस्त्वानि-
यौवनदुःखमाह आसुरीदं मोदोर्पोभिमानश्चेत्यादि ३३ तदा यौवनसमये ३४ कामलंपटतामेवाह दृष्ट्वेति देवस्य मममायारूपांत-
द्भावे स्तस्याः कटाक्षकपटस्नेहवंचनादिभिर्भावैः प्रलोभितः सचंधेतमसि महामोहे पतति ३५ ७ ७

अत्र पंचेन्द्रियप्रधानो नरः पततीति किंवाचं कर्केन्द्रियासत्तयेव बहवो नष्टा इत्याह कुरंगेति पंचभिः शब्दस्पर्शस्पर्शपरसंगं धर्मोद्दिताः कुरंग
 दयः पंचहता एव किंच पंचभिः श्रवणादिभिरिन्द्रियैः पंचशब्दादिविषयान् यः एक एव प्रमादी अविवेकी सेवते स युवा कथं नहन्यते अपितुहन्यते
 एवेत्यर्थः ३६ हननमेवानिरूपयति अलब्ध इति द्वाभ्याम् न लब्धं अपि प्राप्तं वा छितं कामिन्यादिस्वरूपेन सः अज्ञानादविचारात् इहः

कुरंगमातंगपतंगभृंगमीनाहताः पंचभिरेव पंच एकः प्रमादी सकथं नहन्यते यः सेवते पंचभिरेव पंच ३६ अलब्धा
 र्भाः सितोज्ञानादिदुर्मन्युः शुचार्पितः सहदेहेन मानेन वर्द्धमानेन मन्युना ३७ करोति विग्रहं कामी कामिष्वंताय चात्मनः ब
 लाधिकैः सहन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ३८ एवं यो विषयासत्त्वान्नरत्वं मतिदुर्लभम् वृथानाशयंतं सृष्टमात्मापतरोहिकः ३९

प्रसूदो मन्युः कोपो यस्येति यदा बांछितलाभो न जातः तदा शुचार्पितः शोकेन युक्तो भवति यदा देहेन सहैव वर्द्धमानेन मन्युना ३७ आहाने-
 तायस्वस्य नाशाय कामिषु अन्यजारेषु कामिनीनिमित्तं विग्रहं विरोधं करोति तदा कामी युवाबलेनाधिकैर्जरैर्हन्येत यथा प्रबलैर्गजैर्हनिर्गजः
 व ३८ यो विषयासत्त्वान्नरत्वं न प्राप्नोति तमनुशोचन्नाह एवमिति द्वाभ्याम् ३९

जातीशतेष्विति पश्चादिजातीनां शतेषु शतशब्दोक्तवानित्येव वाचकः अनेकजीवजातिधित्यर्थः भुवि कर्मभूमौ च मानुषत्वं यन्मानुष्यशरीरं लभते
तदुर्लभं हि भगवन्नामस्मरणार्हेत्यात् अहो बत श्वपचो तो गरीयान् याज्जिह्वां ग्रैवर्जते नाम तुभ्यमिति वचनात् तत्रापि नरदेहेऽपि द्विजत्वं ब्रा
ह्मणत्वं दुर्लभतरं अतिदुर्लभं खलु अतो भोगरुडयो द्विजस्तत्र ताम्रप्येपालयति देहमिति शेषः इन्द्रियाणि कालयति विषयास्वादने लोपदानि
करोति तस्य द्विजस्य हस्तगतं अनायासेन करतले प्राप्तिं पानेन अक्षरामरत्वप्रदमप्यमृतं प्रमादात् पानस्यालस्यात् क्षरति दृश्येव निः स

जातीशतेषु लभनेषु विमानुषत्वं तत्रापि दुर्लभतरं खलु भो द्विजत्वम् यस्तन्मपालयति लाजयतोऽन्द्रियाणि तस्या
मृतं क्षरति हस्तगतं प्रमादात् ४० ततस्तां वृद्धतां प्राप्य महाव्याधिसमाकुलः मृतं प्राप्य महदुःखं नरकं याति पू-
र्व्ववत् ४१ एवं गतागतं कर्म पाशैर्वृद्धाश्च पापिनः कदापि न विरज्यन्ते मम स्मृत्या विमोहिताः ४२

रतिपतति तथा तपस्तीर्थादिषु समर्थेषु कृतिपदं तारुण्यं कृद्रविपद्भाभिलाषेण दृश्येव यातीत्यर्थः ४० ततस्सारुण्यानंतरं तां आस्तेव मत्स्योप-
स्य स्तमित्यादिना पूर्व्वोक्तां वृद्धतां प्राप्य पूर्व्ववत् यात न देह आदृश्येत्यादि पूर्व्वोक्तिप्रकारेण ४१ एवं षडध्यायोक्तप्रकारेण गतागतैः वना
नरकैः आगताभुवि एतद्रूपैः कर्मणां पाशैर्वृद्धान विरज्यन्ते विरक्तिं न लभन्ते अत्र हेतुर्मम माया विमोहिता इति ४२

पापगतिमुपसंहरतीति ४३ इति टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ गरुडः प्रश्नित्वा यैः कृत्वा पापकथातनाम् अथ तन्नाशकोपायमष्टभिः परिपृच्छति १ और्ध्वदैहिकदानेन गतः प्रेतोऽपि सद्गतिम् इत्याह सप्तमे विष्णुर्बभ्रुवाहनसत्कथाम् २ ३ पुराणार्थेषु विशेषेण निश्चयो

अ. ६

इति ते कथिता ताक्ष्यपापिनां नारकी गतिः अंत्येष्टा कर्महीनानां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ४३ इति श्रीगरुडपुराणे सारोद्धारे पापिजन्मादिदुःखनिरूपणो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ सूत उवाच इति श्रुत्वा तु गरुडः कंपितोऽश्वत्थपत्रवत् जनानां सुपकारार्थं पुनः प्रपञ्चकेशवम् १ गरुड उवाच कृत्वा पापानि मनुजाः प्रमादाद्बुद्धितोऽपि वा नयान्ति यातनायाम्याः केनोपायेन कथ्यताम् २ संसारार्णवमग्नानां नराणां दीनचेतसाम् पापैर्बहतबुद्धीनां विषयोऽपहतात्मनाम् ३ उद्धारार्थं वेदस्वामिन् पुराणार्थं विनिश्चयम् उपायं येन मनुजाः सद्गतियान्ति माधव ४ श्रीभगवानुवाच साधुपृष्टं त्वया ताक्ष्यमानुषाणां हिताय वै शृणु घ्रावहितो भूत्वा सर्वे ते कथयाम्यहम् ५ दुर्गतिक्लिप्ता पूर्वमपुत्राणां च पापिनाम् पुत्रिणां धार्मिकाणां तु न कदाचित्त्वगेश्वर ६ ७ ७

३०

यस्य तमुपायं वद ४ मृतस्य पुण्यपापानां द्वे गती तत्र पापगतिः स्मिरूपिता इदानीं पुण्यगतिं श्रीभगवानुवाच साध्विति यावत् ग्रंथसमाप्ति ५

६

किंच अपुत्राणामेव दुर्गतिर्भवति न तु पुत्रिणां अतः पुत्रमहिमानं निरूपयति ७ उपायमेवाह हरिवंशेति ८ ९ १० ११ लोकान् यमलो-
कादीन् अत्येत् अतिक्रमति पुत्रादिभिः कृत्वा दिवः स्वर्गस्य प्राप्तिर्भवति १२ अत्र विशेषमाह ब्रह्मोदेति ब्राह्म्यविवाहेन ऊढा विवाहिताया

पुत्रजन्मावरोधः स्याद्यदि केनापि कर्मणा तदा कश्चिदुपायेन पुत्रोत्पत्तिं प्रसाधयत् ७ हरिवंशकथांशु-
लाशतचंडाविधानतः भक्त्या श्रीशिवमाराध्य पुत्रमुत्पादयेत्सुधीः ८ पुन्मास्मिन्नरकाद्यस्मात्पितरं श्रा-
यतेऽकृतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयं भुवा ९ एकोपि पुत्रो धर्मात्मा सर्वं तारयते कुलम् पुत्रेण त्वे-
कान् जयति श्रुतिरेषा सनातनी १० इति वेदैरपि प्रोक्तं पुत्रमाहात्म्यमुत्तमम् तस्मात्पुत्रसुखं दृष्ट्वा मुच्यते
पैतृकादृणात् ११ पौत्रस्य स्पर्शान्मर्त्येऽसिच्यते च ऋणत्रयात् लोकान् त्योदिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः
१२ ब्राह्म्योदा पुत्रो न्नयति संगृहीतस्त्वयोनयेत् एवं ज्ञात्वा खगं श्रेष्ठं हानजातिस्ततांस्त्यजेत् १३ ७

पत्नी तस्याः पुत्रो ब्राह्म्योदा पुत्रः स तु उत्तुर्ध्वं स्वर्गोदिलोकं नयति उन्नयति इत्यत्र संधिरार्षः ब्राह्म्यंतु सवर्णायाः सवर्णेन वरेण सह जायते वि-
वाहो वेदविधिना ब्राह्म्य इत्यभिधीयते इति संगृहीतं अविवाहिताया पुत्रस्तु अयः अधोगतिं नयति १३

१४ सवर्णेभ्यः स्वपतिभ्यः सवर्णास्सखस्त्रीषु औरसा इति दत्तक्रीतामिद्व्यावृत्तिः स्वरित्यवयवं स्वर्थातीति किंवा च परदत्तेन श्राद्धे नेत्यनुषंगः १५

अ.

७

सवर्णेभ्यः सवर्णास्सखस्त्रीषु औरसाः स्वर्गः तएव श्राद्धदानेन पितृणां स्वर्गहेतवः १४ श्राद्धेन पुत्रदत्तेन स्वर्थातीति किं
मुच्यते प्रेतोपि परदत्तेन गतः स्वर्गमयाश्रयः १५ अत्रेवोदाहरिष्येहमिति हासं पुरातनम् और्ध्वदैहिकदानस्य-
परमाहात्म्यसूचकम् १६ पुरात्रेतायुगे ताक्ष्यराजासीदुभ्रुवाहनः सहोदये पुरेरस्ये धर्मनिष्ठो महाबलः १७ यज्वा
दानपतिः श्रीमान् ब्रह्मण्यः साधुवत्सलः शीलाचारगुणोपेता दयादाक्षिण्यसंयुतः १८ पालयामास धर्मेण प्रजाः
पुत्रानि वीरसान् सध्वधर्मरतौ निरुपमदंष्ट्रान्दंडयन् नृपः १९ सकदाचिन्महाबाहुः ससैन्यो मृगयांगतः वनं
विवेश गहनं नाना वृक्षसमन्वितम् २० नाना मृगगणाकीर्णं नाना पक्षिनिजा दितम् वनमध्ये तदा राजा मृगं दूरा
दपश्यत् २१ तेन विष्टो मृगो तीव्रबाणेन कट्टेन च बाणमादाय तंतं स्पृशेत् दर्शनमेधिवान् २२

अत्र पुत्रमाहात्म्यप्रस्तावेन श्राद्धमदितामिति विद्वान्गुह्येन प्रस्तौति अत्रेति यावदध्यायसमाप्ति १६ १७ १८ १९ २० २१ तेन नृपे
ण दूरात्पक्षितेन अनीव कट्टेनापि बाणेन विष्ट एव नृपः २२

३१

२३ क्षत्तृक्षामांक्षामः शृङ्गः कंठो यस्य दूरगमनेन श्रमः स्वेद आनपेन संतापस्तथाभ्यां मूर्च्छित अस्वस्थः सरोवरं प्राप्य अश्वेन सहित एव व्यगाहत त

रुक्षेण रुधिराद्रेण सराजानुजगाम तम् ततो मृगप्रसंगेन वनमन्यद्विवेश सः २३ क्षत्तृक्षामकंठो नृपतिः श्रमसंताप
मूर्च्छितः जलाशयं समासाद्य साश्व एव व्यगाहत २४ पपौ नदुदकं शीतं पद्मगंधाधिवासितम् ततो वतीर्य सलिला
द्विश्रमो बभ्रुवाहनः २५ ददर्शन्यग्रोधत रुं शीतच्छायं मनोहरम् महाविटपविस्तीर्णपक्षिसंघनिनादितम् २६
वनस्य तस्य सर्वस्य महाकेतुमिव स्थितम् मूलंतस्य समासाद्य निषसाद महीपतिः २७ अयमेतं ददर्श सो क्षत्तृ
प्राच्याकुलेंद्रियम् उत्कर्चमलिनं कुञ्जं निर्मासं भीमदर्शनम् २८ तं दृष्ट्वा विह्वलं घोरं विस्मितो बभ्रुवाहनः प्रेतो
पिह त्वातं घोरामटवीमागतं नृपम् २९ समुत्सुकमना भूत्वा तस्यां तिकमुपागतः अब्रवीत् स नृपतय्य मितराजो नृपं
वचः ३०

स्मिन्प्रविष्टः २४ ततज्जम्बादववीर्यतदुदकं पपौ सलिलाज्जलपानाद्विश्रमः विगतश्रमो वसूयं २५ २६ न्यग्रोधतं
वटवृक्षं महाकेतुं उच्चतरत्वाद् नव्यजमिव २७ २८ २९ समुत्सुकमनाः प्रसन्नचित्तः ३०

वटवृक्षं महाकेतुं उच्चतरत्वाद् नव्यजमिव २७

२८

२९

समुत्सुकमनाः प्रसन्नचित्तः ३०

६५

५५

३१ ३२ ३३ ३४ नानाजनपदाकीर्णं अनेकदेशोद्भवेर्जनैः परिपूर्णं नानारत्नैश्च जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रूपमभिधीयते इति स्त्रीगजा

अः
७

प्रेतभाषोमयात्यक्तः प्राप्नोस्मि परमां गतिम् त्वत्संयोगोन्महाबाहो जातो धन्यतरोऽस्य हम् ३१ राजोवाच कृष्णवर्णक
रालास्य प्रेतत्वं धीरदर्शनम् केन कर्मविपाकेन प्राप्तं ते बह्वमंगलम् ३२ प्रेतत्वकारणं तात ब्रूहि सर्वमिशेषतः कोसित्वं केन
दानेन प्रेतत्वं ते विनश्यति ३३ प्रेत उवाच कथयामि नृपश्रेष्ठ सर्वमेवादितस्तव प्रेतत्वकारणं श्रुत्वा दूयां कर्तुं त्वमर्हसि
३४ वैदर्शनामनगरं सर्वसंपत्समन्वितम् नानाजनपदाकीर्णं नानारत्नसमाकुलम् ३५ हर्म्यप्रासीद शोभाद्वयं नानाधर्म
समन्वितम् तत्राहं न्यवसंतात देवार्चनरतः सदा ३६ वैश्यो जात्या सुदेवो हं नान्मा विदितमस्तु ते हव्येन तर्पिता देवाः क
येन पितरस्तथा ३७ विविधैर्दानयोगैश्च विप्राः संतर्पिता मया दीनां धरूपणे मा श्रद्धां न मन्यमाने कथा ३८ ७

श्वादिश्रेष्ठवस्तुभिः पूष्मि ३५ हर्म्यं सजगृहं प्रोक्तं प्रसादो धनिनां गृहं तेषां शोभाभिराद्वयं युक्तं नानाधर्मैः श्रौतस्मान्नैः ३६ कोसित्वमि
ति प्रश्नस्योत्तरमाह वैश्य इति देवार्थमन्महव्यं स्यात्तिवर्भकव्यमेव च ३७ ३८ ७ ७

३९ ननु स्फुटं कथं निष्फलं जातमहो इत्याशंकायामाह भवेति ४० किंच अपुत्रस्य ममैव प्रेतत्वं जातमिति न किंतु षोडशश्राद्धरहितस्य स
पुत्रस्यापि स्यादित्याह यस्येति ४१ विपदिरक्षकत्वाद्बन्धुरिनिहेतोः पुत्राद्यभावे राजापि क्रियां कारयेदिति भावः तदुक्तं विष्णुपुराणे उच्छिन्नं

तत्सर्वं निष्फलं राजन्मम देवादुपागतम् यथामे निष्फलं जातं स्फुटं तद्ददामि ते ३९ मम वै संततिर्नास्ति न
स्तत्त्वन्ववांधवः न च मित्रं हि मे तादृक्यः सूर्यादूर्ध्वदैहिकम् ४० यस्य न स्यान्महाराजश्राद्धं मासिक षोडशं प्रे
तत्वं स स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ४१ त्वमौर्ध्वदैहिकं कृत्वा मासुद्धरमहीपते वर्णानां चैव सर्वेषां सजाबन्धुरिहो
च्यते ४२ तन्मांतारय राजेन्द्रमणिरत्नं ददामि ते यथामे सद्गतिं कुर्यात्प्रेतयोनिश्च गच्छति ४३ तथा कार्यं त्वया वी
रममचेदिच्छसिप्रियम् क्षुधातृषादिभिर्दुःखैः प्रेतत्वं दुःसहं मम ४४ स्वाद्दूदकं फलं चास्ति वने स्मिन् शीतलं शि
वम् न प्रामोमि क्षुधा चोर्हंतृषा तौ निजलं क्वचित् ४५

धुजातीनां कारयदवनीपतिरिति ४२ पूर्वस्फुटप्रभावान्मणिरत्नलाभाः ४३ ४४ सर्वयोनिषु आहरस्सखेन दुःखसहिष्णुता भवति
मम तु तदलाभाद्दुःखं दुःसहमेवेत्याह स्वादिति ४५

केनदानेननेप्रेतत्वंविनश्यति इतिप्रश्नोत्तरमाहपंचभिः यदीति ४६ ४७ सच्छास्त्रश्रवणेनधुंधुकराविमुक्तः सज्जनानांधर्मदत्तादीनांसं-
गाद्वहवः कलहादयोविमुक्तादिति ४८ किंच समप्रेतत्वंतुविष्णुपूजयैवयास्यति अतस्तांवक्ष्यामीमसुवर्णद्वयमिति पंचगुंजोमाषः सवर्णशो-

अ-

५

यदिमेहिभवेत्तुराजन्विधिर्नारायणेमहान् तदग्रेवेदमंत्रैश्चक्रियासर्वोर्ध्वदैहिकी ४६ तदानश्यतिमेनूनंप्रेतत्वंनात्र
संशयः वेदामंत्रास्तपोदानंदयासर्वत्रजंतुषु ४७ सच्छास्त्रश्रवणंविष्णोःपूजासज्जनसंगतिः प्रेतयोनिविनाशायभ
वंतीतिमयाश्रुतम् ४८ अतोवक्ष्यामिनेविष्णुपूजांप्रेतत्वनाशिनीम् सवर्णद्वयमानीयसवर्णन्यायसंचितम्
तस्यनारायणस्यैकांप्रतिमांभूपकल्पयेत् ४९ पीतवस्त्रयुगच्छात्रांसर्वामरणभूषिताम् स्नापितांविधियैस्तोयै-
रधिवास्यजयेत्ततः ५० पूर्वतुश्रीधरंतस्यादक्षिणेमधुसूदनम् पश्चिमेवामनंदेप्रमुत्तरेचगदाधरम् ५१ न
ध्येपितामहंचैवतथादेवंमहेश्वरम् पूजयेच्चाविधानेनगधपुष्पादिभिःपृथक् ५२ ५३

उशमाषसंख्याकंतस्यद्वयंद्वात्रिंशन्माषकंसवर्णकांचनंतस्यप्रतिमांप्रकल्पयेत् ४९ विविधैरनेकतार्थोद्भूतैः अलाभेवार्पाकूपजलेर्वाअधि
वास्यसिंहासनेस्थाप्यपूजयेत् ५० पूजनप्रकारमाह पूर्वत्यादिपंचभिः ५१ ५२ ५३

३३

५३ ५४ ५५ निर्वपेत् प्रेतघटं दद्यात् ५६ ५७ स्रष्टेन त्यक्तुमयोग्येन अवश्यं कर्तव्येनेत्यर्थः ५८ ५९ तदेवाह संतत्पहाटकमयं शो-

ततः प्रदक्षिणीकृत्य बन्धौ संतर्प्य देवताः घृतेन दध्नाक्षीरेण विश्वे देवांश्च तर्पयेत् ५३ ततः स्मातो विनीतात्मा यजमानः समाहितः नारायणाग्रे विधिवत् स्वांक्रियामौर्ध्वदौहिणीम् ५४ आरभेत यथा शास्त्रं क्रोधलोभविषर्जितः कुर्यात् श्राद्धं तेन सर्वाणि वृषस्योत्सर्जनं तथा ५५ ततः पदानि विप्रैश्चोदद्याच्चैव त्रयोदश शयादानं प्रदत्वा च घटं प्रेतस्य निर्वपेत् ५६ राजोवाच कथं प्रेतघटं कुर्यात् दद्यात् केन विधानतः ब्रूहि सर्वानुक्तं पार्थ घटं प्रेतविमुक्तिदम् ५७ प्रेत उवाच साधु गृहं महाराज कथयामि निबोधते प्रेतत्वं न भवेद्येन दानेन स्रष्टेन च ५८ दानं प्रेतघटं नाम सर्वशत्रुभविनाशनम् दुर्लभं सर्वलोकानां दुर्गतिक्षयकारकम् ५९ संतत्पहाटकमयं तु घटं विधाय ब्रह्मेश वै शवसु तं सह लेकपालैः क्षीराज्यपूर्णविवरं प्रणिपत्य भक्त्या विप्राय देहितवदानशतैः किमन्यैः ६०

यितं स्रवणरिचिन्त्रं ब्रह्मादियुतं ब्रह्मादिभिः संपूजायै स्वस्थानेत्यधिष्ठितं तेषां खनितनमो तनामाक्षरैर्युक्तमित्यर्थः दुग्धघृतपूर्णचिह्नता अन-
सीपुष्पसंकाशमिति मंत्रेण प्रणम्य प्रदेहीति ६१

६१ ६२ तस्यपुनः परदत्तयासं अनुलक्षीकृत्य सेना आजगाम ६४ समकृत्य न विस्मरणीयमिति संप्रार्थ्य अंतर्धर्निगतः ६५ ६६

ब्रह्मामधेतया विष्णुः शंकरः शंकरो व्ययः शान्त्यादिषु च तत्कंठे लोकपालान् क्रमेण तु ६१ संपूज्य विधिवत् राजन्
धूपैः कुसुमचंदनैः ततो दुग्धाज्यसहितं घटं देयं हिरण्मयम् ६२ सर्वदानाधिकं चैतन्महापातकनाशनम् कर्तव्यं
श्रद्धयाराजन् प्रेतत्वं विनिवृत्तये ६३ श्रीभगवानुवाच एवं संजल्य तस्मिन् प्रेतेन सह कश्यप सेनाजगामानुप
दं हस्त्यश्चरथ संकुला ६४ ततो बले समायाते दत्त्वा राज्ञे महामणिम् नमस्कृत्य पुनः प्रार्थ्य प्रेतो दर्शितमेषिवान् ६५ त
स्मादूनादि निष्क्रम्य राजापि स्वपुरं ययौ स्वपुरं च समासाद्य तत्सर्वं प्रेतभाषितम् ६६ चकार विधिवत् पक्षिन्मोर्ध्वदेहिक
जं विधिम् तस्य पुण्यप्रदानेन प्रेतो मुक्तो दिवं ययौ ६७ आद्वेन परदत्तेन गतः प्रेतोऽपि सद्गतिम् किंपुनः पुनर्दत्तेन पि
तायातीति चादृतम् ६८ इति हासमिमं पुण्यं शृणोति श्रावयेच्च यः न तौ प्रेतत्वमायातः पापाचारयुतावपि ६९
इति श्रीमद्रुद्रपुराणे सारोद्धारे बभ्रुवाहन प्रेतसंस्कारो नाम सप्तमोऽध्यायः ७ ७ ७ ७

६७ विधिं कृत्वा प्रेताय ददौ इति हासकथनस्याभिप्रायमाह आद्वेनेति ६८ ६९ इति टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७

कर्मणासुष्मिके नैव सद्गतिलभते नरः तद्विनानेति गरुडस्तदेव परिपृच्छति १ आसुष्मिकीमिति अष्टमेनाममाहात्म्यदानं चातुरकालिकम्
धर्मप्रशस्तौ प्रोवाच न गवान् धर्मवत्सलः आसुष्मिकीं परलोको गयोगिनीं सर्वां आतुरकृत्यादिकां सत्क्रियाम् १ प्रश्नमभिनन्द्य धार्मिकाहं सकृत्तिजनो

गरुड उवाच आसुष्मिकीं क्रियां सर्वां वद सकृत्तिनां मम कर्त्तव्यां सा यथापुत्रैस्तथा च कथय प्रभो १ श्रीभगवानुवाच
साधुपृष्ठं त्वया ताक्ष्यमानुषाणां हिताय वै धार्मिकाहं च यत्कृत्यं तत्सर्वं कथयामि ते २ सकृत्तीवार्थके दृष्ट्वा शरीरं व्याधिसं-
युतम् प्रतिकूलाग्रहांश्चैव प्राणघोषस्य चाश्रुतिम् ३ तदा स्वमरणं ज्ञात्वा निर्भयः स्यादतन्द्रितः अज्ञातज्ञातपापानां-
प्रायश्चित्तं समाचरेत् ४ यदा स्यादातुरः कालस्तदा स्नानं समाचरेत् पूजनं कारयेद्दिग्गोः शालिग्रामस्वरूपिणः ५
अर्चयेद्गन्धपुष्पैश्च कुंकुमैस्तुलसीदलैः धूपैर्दण्डैश्च नैवेद्यैर्बहुभिर्मेदिनादिभिः ६ दत्त्वा च दक्षिणां विप्रान्नैवेद्या-
देवभोजयेत् अष्टाक्षरं जपेन्मंत्रं द्वादशाक्षरमेव च ७

वितंकृत्यं श्रीभगवानुवाच सुकृतीत्यादि २ अश्रुतिं कर्णे रुद्धे सति अतः शब्दस्य अश्रवणं च दृष्ट्वा तदेति द्वितीयेन संबंधः ३ निर्भयः मृत्यु-
मयशून्यः स्यादपरिहर्षत्वात् अतन्द्रितः आतुरकृत्ये निरालस्यः स्याच्चेति ४ आतुरकालोऽतसमयः ५

अत्रगुरुर्ध्यागुरुमहिमानंशास्त्रेणशिष्यायोपदिशति तथैवहरिरपिहरिनाममहिमास्वसुखेनाह संस्मरेदित्यादिविंशद्भिः ८ ९ १० ११

अ.
८

संस्मरेत्शृणुयाच्चैवविष्णोर्नामशिवस्यच हरेर्नामहरेत्पापंनृणांश्रवणगोचरम् ८ रोगिणोतकमासाद्यशोचनी
यंनबांधवैः स्मारणीयंपवित्रंमेनामधेयंमुहुर्मुहुः ९ मत्स्यःकूर्मोविराहश्चनारसिंहश्चवामनःरामोरामश्चकृष्ण
श्चबुद्धःकल्कीतथैवच एतानिदशनामानिस्मृतैर्ग्यानि सदाबुधैः समीपे रोगिणो ब्रूयुर्बांधवास्तेप्रकीर्तिताः ११
कृष्णोतिसंगलं नामयस्यवाचिप्रवर्तते तस्यमस्मीभवंत्याशुमहापातककोटयः १२ स्मियमाणोहरेर्नामगुणान्पु
त्रोपचारितम् अजामिलोप्यगाढामकिंपुनःश्रद्धयागृणन् १३ हरिर्हरतिपापानिदुष्टवितैरपिस्मृतः अनिच्छया
पिसंसृष्टोदहत्येवहिपावकः १४ हरेर्नामश्चयाशक्तिःपापनिर्हरणोद्भिज तावत्कर्तुंसमर्थो नपातकं पातकीजनः १५
किंकरेभ्योयमःप्राहानयध्वं नास्तिकंजनम् नैवानयतमोदूताहरिनामस्मरन्नरम् १६ ७ ८

१२ १३ ननुअजामिलस्तुबहुपापकृतकथंयम अगादिति इमांसाशंकांयगिरहरन्नाह हरिरितिद्वाभ्याम् १४ १५ अत्रनाममाहात्म्यंनसांपरायंप्रतिष्ठाति
बालप्रमाद्यंतंनलोभेनमूढंअयंलोकोनास्ति परश्चनस्तीतिपुनःपुनर्वशमापद्यतेनेइतिश्रुत्युक्तेनयमदूतसंवादेनाह किंकरेभ्यइत्यादि १६

३५

हरिनामान्येवाह अच्युतमित्यादि १७ येअच्युतादिनामकदंवंस्मरन्तितान् अपाशान्पुष्पशान्दूरतरेणत्यजतेषांसमीपेपिमागच्छेत्यर्थः १८ केन
हिंदंडार्थमानेयाइत्यत्राह तानिति द्वाभ्याम् अस्ततःदुष्टान् तानेवाहमुकुंदपादारविंदयोर्धोमकरंदरूपोरसस्त- द्विमुखान्हरिप्रतिरक्षितानित्यर्थः कीदृ-
शात् निक्किंचनैरजस्रंजुष्टात् तेषांज्ञापकमाह निरयवर्त्मनिस्वधर्मशून्येगृहेबद्धानृणायैस्तान् १९ किंच यद्येजिह्वाइत्याद्यान्ययःनकृतंविष्णोःकृत्यमा-

अच्युतंकेशवंरामनारायणंकृष्णादामोदरंवास्तदेवंहरिम् श्रीधरंमाधवंगोपिकावल्लभंजानकीनायकंरामचंद्रंभजे १७
कमलनयनवास्तदेवविष्णो धरणिधराच्युतशंखचक्रपाणे भवशरणमितीत्यंतियेवैत्यजमतदूरतरेणतानपापान् १८
तानानयध्वमसतोपिमुखामुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्वम् निक्किंचनैःपरमहंसकुलैरसज्जैर्जुष्टातगृहेनिरयवर्त्म-
निबद्धतृष्णान् १९ जिह्वानवक्तिभगवद्गुणनामधेयंचैनश्चनस्मरन्तितच्चरणारविंदम् कृष्णायनोनमतिपुच्छिरएक-
दापितानानयध्वमसतोक्तविष्णुकृत्यान् २० तस्मात्संकीर्तनंविष्णोर्जगत्त्रालमहंताम् महतानरिपक्षीद्रविर्भ्येका-
निकनिष्कृतिम् २१ राधनंयैस्तानानयध्वमिति २२ अतोहंरिदिमुखानेवान्प्रतिरक्षितं यमोदृताज्ञापय्यवितस्माज्जगतोपिमंगलरूपं

महतांबहूनामप्यंहसांषापाणांएकान्तिकनिष्कृतिपरमप्रापश्चिररूपविधि २१ २२

किंच चीर्णानि कृता न्यपितानि हरिभिः सुखं न पुनंति किंतु अशक्तानरके घेवपतंतीत्यर्थः २२ तर्हि केन पतंतीत्यत आह कृष्णनाम्नैव गतं कि-
ल्लिषं पापं ये पांते स्वप्नेपि नयमं पश्यंतीत्यन्वयः २३ मांसास्थिरक्तप्रतिविद्यंते च स्यांतामासास्थिरक्तवती सात्रासौकाया एव वैतरणी च प्रसिद्धा पिसा
अस्थिरुंदं तदा दुर्गमा मांसशोणितकर्दमा भवति अतः तस्माद् दृष्ट्यात् कायापि वैतरणी एव तस्यां यथायः द्विजेभ्यो गां दद्यात् स न पतेत् तथैवा

अ.
८

प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् न निष्पुनंति दुर्बुद्धिं सराकुं भमिवापगाः २२ कृष्णनाम्नानरकं पश्यं
ति गतं किं लिषाः यमंच तद्ग्रांश्चैव स्वप्नेपि न कदाचन २३ मांसास्थिरक्तवत्कायवैतरण्यां पतेन्न सः यो ते दद्याद् द्वि-
जेभ्यश्च नंदनं दनगामिति २४ अतः स्मरेन्माहाविष्णोर्नाम पापौघनाशनम् गीता सहस्रनामानि पठेद्वा शृणुया-
दपि २५ एकादशी व्रतं गीता गंगां बुतुलसीदलम् विष्णोः पादांबुना मानि मरणे मुक्तिदानि च २६ ७

स्यापि यः अंतसमये नंदनं दन इति गां वाणीं द्विजेभ्यो दंते यो दद्यात् तवर्गस्य दंतस्थानीयत्वात् सोपिकायवैतरण्यां न पतेत् किंतु मुक्तो
भवतीत्यर्थः तत्र यथा एका एकस्य दानव्या बहूनां न कदाचन इति निषेधात् तथात्रापि द्विजेभ्यश्चैति चकारः पौनः पुन्यविधानार्थः अतो नंदनं द-
न इति वाणीं बहुवारमावर्तयेदित्यविरोधः २४

२५

२६

३६

एवंनाममाहात्म्यं निरूप्य इदानीं अवश्यदातव्यातुरदानेन पुत्रं प्रोत्साहयति तत इत्यादि २७ अनुमोदते यन्मनसि चिंतयति वाचा वदति-

ततः संकल्पयेदन्मं सघृतं च सकंचनम् सवत्साधेन वोदेयाश्चोत्रियायद्विजानये २७ अंतं जनो यद्ददाति स्वल्पं
वायदिवा बहु तदक्षयं भवेत्ताक्षर्ययत्पुत्रश्चानुमोदते २८ अंतकाले तु सत्पुत्रः सर्वदानानि दापयेत् एतदर्थं
सूक्तलोके प्रार्थयेत्तं धर्मकोविदेः २९ सूमिस्थं पितरं दृष्ट्वा अर्धोन्मीलितलोचनम् पुत्रैस्तृष्णानकत्तव्यातदने पू-
र्वसंचिते ३० सतद्ददाति सत्पुत्रो यावज्जीवत्यसौ चिरम् अतिवाहस्तु तन्मार्गे दुःखं न लभते यतः ३१ आतुरे-
चोपरागे च दत्तं दानं विशिष्यते अतो वश्यं प्रदातव्यमष्टदानं तिलादिकम् ३२ तिला लोहं हिरण्यं च कार्पा-
सो लवणं तथा सप्तधान्यं क्षितिर्गाव एकैकं पावनं स्मृतम् ३३ एतदष्टमहादानं महापातकनाशनम् अंत-
काले प्रदातव्यं शृणु तस्य च यत्फलम् ३४ ७ ७ ७ ७ ७ ७

वातदप्यक्षयं भवेदिति २८ एतदर्थं आतुरदानदापनार्थम् २९ पूर्वपित्रैव संचिते अतस्तस्यैव धने ३० अतिवाहः परलोकगामी तन्मार्गे यतः
आतुरदानात् ३१ अष्टमहादानं फलसहितमाह आतुरे इति ३२ ३३ ३४ ७ ७ ७ ७ ७ ७

३५ तिलदानात्फलमाह अस्तरादितिसार्द्धेन ३६ भूमियुक्तेन पापकर्मघृतेत्यर्थः ३७ लोहदानफलमाह यमदितिसार्द्धेन ३८

अ.

८

ममस्वेदसमुद्भूताः पवित्रास्त्रिविधास्तिलाः अस्तरादानपापघृतेत्यास्तृष्यंतितिलदानतः ३५ तिलाश्चेवास्तथास्त-
 ष्णादानेन कपिलास्तिलाः संहरंति त्रिधा पापं वाङ्मनः कायसंचिन्तम् ३६ लोहदानं च दातव्यं भूमियुक्तेन पा-
 णिना यमसीमानचाप्नोति न गच्छेत्तस्य वर्त्मानि ३७ कुठारो मुशलो दंडः खड्गश्चलुरिकतथा शस्त्रायेय
 महस्ते च निग्रहे पापकर्मणाम् ३८ यमायुधानां संतुष्ट्यै दानमेतदुदाहृतम् तस्माद्दद्यात्लोहदानं यमलोके
 सखावहम् ३९ ऊरणः श्यामसूत्रश्च शंडा मकोष्णं दुंदरुः शोषं वलोमहादूता लोहदानात्करवप्रदाः ४०
 शृणुता क्ष्यपरंगुत्वं दानानां दानमुत्तमम् दत्तेन तेन तु श्र्यंति भूभुविः स्वर्गवासिनः ४१ ब्रह्माद्या ऋष-
 यो देवा धर्मराज सभासदः स्वर्णदानेन संतुष्टा भवन्ति धरदायकाः ४२ तस्माद्देयं स्वर्णदानं प्रेताद्दूरणहेतवे
 न पातियमलोकं स स्वर्गतिं तात गच्छति ४३ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

४४ ४५ लोहादिपंचदानेन तुष्टा भवन्ति इति शेषः ४६ त्रिषु वंश्यमाणेषु ४७ भूमिदानफलमाह गोचर्ममार्णयद्या गोघ्नान्तरपसंयुक्तं

चिरं वसेत्सत्यलोके ततो राजा भवेदिह रूपवान् धार्मिको वा ह्यग्नीश्रीमानतुल्यविक्रमः ४४ फलं तस्य तु दानेन भवे
भ्यो वभयं भवेत् लवणं दीयते यज्ञेन नैव भवेत् यमात् ४५ अथ लवणकार्पासतिलकांचनदानतः त्रिषु गुणैः
सुष्टायमस्य पुरवासिनः ४६ सप्तधान्यप्रदानेन प्रजापतिर्धर्मध्वजो भवेत् सुष्टा भवन्ति येन्येपि त्रिषु द्वारे व्यधि
ष्ठिताः ४७ श्रीहयोयवगोधुमासु द्वाभाषाः प्रियंगुः ४८ त्र्यंशकाः सप्तमात्रेणः सप्तधान्यमुदाहृतम् ४९ गोच
र्ममात्रं वसुधा दत्ता पात्रे विधानतः पुनर्निब्रह्महत्यायाः ५० मेतन्मुनीभ्यः ४९ सप्ततेभ्यो न तीर्थेभ्यो नान्यदा
नाद्दिनं श्यति राज्ये कृतं महापापं भूमिदानाद्दिलीयते ५० पृथिवीसत्यसंज्ञं गोचरेण तिष्ठिना तये सप्रयातीं
द्रुषुषमे पूज्यमानः सरात्तरैः ५१

यद्योपनिशेषेषु तद्गूरुमिति तं श्रेष्ठं गोचर्ममानमुत्तममिति ४९ ५० भूमिदानेन तुष्टा भवन्ति इति शेषः ५१ गोचर्ममार्णयद्या गोघ्नान्तरपसंयुक्तं
नेन तु इन्द्रशुचनं प्रयातीत्याह पृथिवीमिति ५१

५२ अनेदोषमाह यदितिहास्याम् कुटींस्वकीयांपर्णशालामपिनामोतिर्दृशोदरिद्रीस्यात् ५३ तावन्निवमेदितिसंबंधः ५४ भूमेरपिगो

अ.
८

अत्यल्पफलदानिस्युरन्यदानानिकाशयप पृथिवीदानजंतुष्यमहन्यहनि ते ५२ योभूत्वाभूमिपोभूमिनोददतिद्विजात
ये सनामोतिकुटींशमेदरिद्रीस्यात्भवेभवे ५३ अदानात्भूमिदानस्यभूपतित्वाभिमानतः निवसेन्नरकेयावत्शेषोधारय
नेयरास ५४ तस्मात्भूमीश्वरोभूमिदानमेवप्रदापयेत् अन्येषांभूमिदानार्थं गोदानंकथितंमया ५५ ततोतथेनुदतिव्या
सुधेनुं प्रदापयेत् ऋणधेनुंततोदत्तामोक्षधेनुंप्रदापयेत् ५६ दद्याद्वैतरणींधेनुंविशेषविधिनाखग तारयंतिनरंगावस्त्रि
विधाञ्चैवगतकान् ५७ बालत्वेऽप्येकोमारयत्पापंयौवनेकृतम् वयःपरिणतोयच्चयश्चजन्मान्तरेऽपि ५८ यन्निशायां-
तथाप्रातर्यन्मध्याह्नपरणहयाः अध्ययोर्यत्कृतं पापं कायेन मनसागिरा ५९ ७ ७ ७

रूपत्वात्गोदानमेव ५५ अंतधेनुः अष्टदानीं कुरुधेनुं श्रीकुरुधेनुं मृत्युं जपत्वा मृत्युदुःखनिवृत्त्यर्थं ऋणधेनुः ज्ञाताज्ञातऋणविसृज्यर्थं मोक्ष
धेनुः मोक्षार्थं वैतरणी तारणार्थं त्रिमीचति ५६ ५७ बालत्वादिषु पापं कृतं तस्मान्नारयंतीति पूर्वेष्वप्यसंबंधः ५८ ५९

३८

सकृत्सर्वजन्मनि एकवारमेकापि ६० ६१ स्वस्थचित्तस्य सावधानस्य तु एकैव गौ आतुरस्य सन्निहित मरणस्य तु गोशतं अधिमसणी परिष्यतीति
 त्रिपमाणस्य तु चित्तविवर्जितं दानानुसंधानरहितं दत्तं गोसहस्रं च मृतस्य मरणानंतरं च गवालं सं एतत्सर्वं समंतुल्यफलदं भवति अतः स्वस्थाव-

दत्वा धेनुं सकृद्वापि कपिलां क्षीरसंयुताम् सोपस्कृतं सवत्सां चतस्रो वृत्तसमन्विते ६० ब्राह्मणे वेदविदुषे सर्वपापैः
 प्रमुच्यते उद्धरेदंतकले सादातारं पापसंचयात् ६१ एकैव गौ स्वस्थचित्तस्य त्थातुरस्य च गोशतम् सहस्रं धियमा
 णस्य दत्तं चित्तविवर्जितम् ६२ मृतस्यैतत्पुनर्लक्षं विधिपूर्वतश्च तत्समम् तीर्थयात्रासमोपेतं दानमेकं चलक्षथा
 ६३ पात्रे दत्तं च यद्दानं तल्लक्षगुणितं भवेत् दातुः फलमनंतं स्यात् न पात्रस्य प्रतिग्रहः ६४ स्वाध्यायहोमसंयुक्तः
 परपाकविवर्जितः रत्नपूर्णमपि महीं प्रतिगृह्णान्न लिप्यते ६५ विषशीतापहोमं ब्रवन्ही किं दोषमागिनो अ
 पात्रे सा च गौ दत्ता दातारं नरकं नयेत् ६६ कुले कशतसंयुक्तं गृहीतारं तु पातयेत् नापात्रे विदुषा देया आत्मनः
 श्रेयश्छुता ६७ स्थायाने च देयमिति तावः एवमपि एकं गोदानमस्य दत्ता तीर्थयात्राभ्यां संयुगुपेतं युक्तं तत्संस्तुता भवतीत्यर्थः

६३ ६४ ६५ ६६ अपात्रे दानेन तु महतीति तस्याह अपात्र इति साहचर्येन ६७

पात्राणामपि बहूनामेकानदेयेत्याह ६८ ६९ दद्याद्वैतरणींधेनुंविशेषविधिनाखग इतिपूर्वसूचितविशेषविधिमेवाह कृष्णामिति

अ.
८

एकात्स्येकस्यदातव्याबहूनांनकदाचन सायिकीताविभक्तावादहत्यासप्तमंकुलम् ६८ कथितायामयापूर्वति
ववैतरणीनदी तस्याउद्धरणोपायंगोदानंकथयामिते ६९ कृष्णावापारलांवापिधेनुंकुर्यादलंकृताम् स्वर्ण-
शृङ्गीरौष्यसुरांकांस्यपात्रोपदोहिनीम् ७० कृष्णवस्त्रयुगच्छन्नांकंठघंटासमन्विताम् अर्पितोपरिसं-
स्थाप्यताम्रपात्रंसचैलकम् ७१ यमहंमंत्यसेत्तत्रलोहदंडसमन्वितम् कांस्यपात्रेघृतंकृत्वासर्वतस्योपरिस्थ-
सेत् ७२ नायमिक्ष्मयोंकृत्वापट्टसूत्रेणवेष्टयेत् गर्तविधायसजलंकृत्वातस्मिन्क्षिपेत्तरिम् ७३ तस्यो-
परिस्थितांकृत्वासूर्यदेहससुह्वाम् धेनुंसंकल्पयेत्तत्रयथाशास्त्रविधानतः ७४ सालंकाराणिवस्त्राणिब्रा-
ह्मणायप्रकल्पयेत् पूजांकुर्याद्विधानेनगंधपुष्पाक्षतादिभिः ७५ पुच्छंसंगृह्यधेनीस्तुनावमाश्रित्यपादनः
पुरस्कृत्यततोविप्रमिमंभ्रमुदीरयेत् ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३

७७ ७८ वैतरणीवितरणं दानं तद्रूपिणीमेनां धेनुम् ७९ मां प्रतीक्षस्व वैतरण्याः सकाशादुत्तारणार्थं त्वमां प्रतीक्षस्व दृष्टिं कुरुष्व ८० यमसा-

भवसागरमग्नानां शोकतापोर्मिदुःखिनाम् आतात्वं हि जगन्नाथः शरणागतवत्सलः ७७ विष्णुरूपद्विजश्रेष्ठ
मामुद्धर महीक्षर सदक्षिणामया दत्ता तुभ्यं वैतरणी नमः ७८ यमसार्गे महाधौरेतां नदीं शतयोजनाम् तर्तु
कामो ददाम्येतां तुभ्यं वैतरणी नमः ७९ धेनुके मां प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे उत्तारणार्थं देवेशि वैतरण्ये नमो
स्तुते ८० गावो मे अग्रतः संतु गावो मे संतु पृष्ठतः गावो मे हृदये संतु गवां मध्ये वसाम्यहम् ८१ यालक्ष्मीः
सर्वभूतानां याचदेवे प्रतिष्ठिता धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ८२ इति मंत्रैश्च संप्रार्थ्य सां जलार्धेन
कांयमम् सर्वप्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ८३ एवं दद्याद्दिधानेन योगां वैतरणीं रवग सयाति ध-
र्मसार्गेण धर्मराजसभांतरे ८४ ७

गर्भाय भीतस्य वाक्यमिदं गावो मइति ८१ भूतानां नरेन्द्रादीनां देवैर्द्राक्षु प्रतिष्ठिता स्थिता यालक्ष्मी अस्ती सा एव त्वं धेनुरूपेणासि अतो
व्यपोहतु दूरीकरोतु ८२ सर्वे उपस्करम् ८३ ८४ ७

३.३।

वस्तुं अवश्यं भेदुं दाम्यामाति निगमं नुयान ८५ आवलथे पुनरी पुः ८६ ८७ अचनेपि वं मकरकर्म मे तुला सं क्रं ति दिने पुनादिषु अक्षय्य नृताया

स्वस्थावस्थशरीरेतुवैतरण्याप्रतंचयत् देयाविविदुपाधेनुस्तान्दांतर्तुमिच्छता ८५ सानायातिमहामार्गेगोदा
नेननदाखग तस्मादवश्यंदातव्यंपुण्यकालेषुसर्वदा ८६ गंगादिसर्वतीर्थेषुब्राह्मणावसथेषुच चंद्रसूर्यो
परागेपुसंक्रांतौदर्शवासरे ८७ अयनेषुवेचैवव्यतीपातेयुगादिषु अन्येषुपुण्यकालेषुदद्यात्गोदान
मुत्तमम् ८८ यदेवजायतेश्रद्धापात्रंसंप्राप्यतेयदा सएवपुण्यकालस्याद्यतःसंपत्तिरस्थिरा ८९ अ
स्थिराणिशरीराणिविभवांनैवशाश्वतः नित्यंसन्निहितोमृत्युःकर्तव्योधर्मसंचयः ९० आत्मचित्तानुसा
रेणतत्रदानमनंतकम् देयंविप्रायविदुषेस्वात्मानःश्रेयइच्छता ९१ अल्पेनापिहिवित्तेनस्वहस्तेनात्मनैकत
म् तदक्षयंभवेद्दानंतत्कालंचोपतिष्ठति ९२

दिषु ८८ सण्वश्चाद्वात्रयोः संयोगाच्च अतोऽन्यत्पुण्यकालापेक्षानकर्त्तव्यं त्यर्थः ८९ इदं येन्यादिदानं स्वहस्तदानं सत्स्वर्गस्तिरवप्रदं भवति अतो
वैराग्यमुत्पादयन् स्वहस्तदानं श्रद्धामुत्पादयति अस्थिराणीत्यादि ९० तत्र पात्रे आत्मवित्तानुसारेण बहुवित्ते सति स्वल्पं न देयं इति भावः ९१ ९२

गृहीतं दानपाथेयं परलोकमोग्यं येन अन्यथा पाथेयं विना पथि 'अस्मिन्नलोकमार्गे यथाशक्तिः क्लृप्सते तथैवासुत्रापि १३ १४ १५ अविज्ञाय

गृहीतदानपाथेयः सुखं याति महाध्वनि अन्यथा क्लृप्सते जंतुः पाथेयरहितः पथि १३ यानियानि च दानानि दत्ता
निभुविमानवैः यमलोकपथे तानित्युपतिष्ठन्ति चाग्रतः १४ महापुण्यप्रभावेन मानुषं जन्म लभ्यते यस्तत्प्राप्य
चरेद्धर्मं स याति परमां गतिम् १५ अविज्ञायनरो धर्मदुःखमायाति याति च मनुष्यजन्म साफल्यं केवलं धर्मसेव
नम् १६ धनपुत्रकलत्रादिशरीरमपि बांधवाः अनित्यं सर्वमेवेदं तस्माद्धर्मं समाचरेत् १७ तावद्धंभुः पि
ता तावद्यावज्जीवति मानवः मृतानामंतरं ज्ञात्वा क्षणात् स्नेहो निवर्तते १८ आत्मेव त्वात्मनो बंधुरिति वि
द्यान्मुहुर्मुहुः जीवन्मपीति संचित्य मृतानां कः प्रदास्यति १९ एवं ज्ञानं निदं सर्वं स्वहस्तेनैव दीयताम् अनित्यं
जीवितं यस्मात्पश्चात्कोपि न दास्यति १०० मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसंक्षितौ विमुखा बांधवायांति धर्मस्तमनुगच्छति १

अज्ञात्वा कृतेत्यर्थः १६ १७ १८ जीवन्मयात्मेव बंधुः स्वस्य हितकृत् जीवतामपि नोदत्तं तर्हि मृतानां कः न कोपि दास्यतीत्यर्थः अनएवं
ज्ञानं निति द्वितीयेन संबंधः १९ सर्वेदं आतुरदानम् १०० १ ७

२ ३ ४ ५ ६ धनंयावत् आत्मायनं आत्मनः स्वस्य अधत्तं आधीनं भवति मत्तं किंचिद्देयमरे इति वक्तुमपि नोत्सहते उत्साहेन वक्तु

अ.
८

गृहादर्थानि वर्ज्यते शमशानात् सर्वबांधवाः शतभा शतं कृतं कर्षणं चेतमनुगच्छति २ शरीरं वह्निना दग्धं कृतं कर्मसहा स्थितम्
पुण्यं वा यदि वा पापं भुंक्ते सर्वत्र मानयः ३ न कोपि कस्यचिद्बन्धुः संसारे दुःखसागरे आयातिकर्मसंबंधाद्यातिकर्मक्षयेषु
नः ४ मातृपितृसुतभ्रातृबंधुदारादिसंगमः प्रपायामिव जंतूनां नद्यां काष्ठौघवच्चलः ५ कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च क
स्य भार्या धनं च वा संसारे नास्ति कः कस्य स्वयंतस्मात्प्रदीयताम् ६ आत्मायनं धनं यावत् तावद् द्विभेदं समर्पयेत्
पराधीने धने जातेन किंचिद्भुक्तं सुत्सहेत् ७ पूर्वजन्मकृता दानादत्र लब्धं धनं बहु तस्मादेवं परिज्ञाय धर्मार्थं
दीयतां धनम् ८ धर्मात्संजायते र्थश्च धर्मात्कामो भिजायते धर्मेण यापवर्गाय तस्माद् धर्मं समाचरेत् ९

मपि योग्यो न भवति न हि दातुं योग्यः कुत इत्यर्थः ७ निदर्शनामाह पूर्व इति धनं च धर्मेकफलमिति धर्मार्थमेव दीयताम् ८ चतुर्वर्गफल
दात्रपि धनमेवेत्याह धर्मादिति ९ ७

४१

श्रद्धापूर्तधर्मेवसद्गतिप्रदोभवतीत्याह श्रद्धयाइति द्वाभ्याम् १० भक्त्याउपहृतं समर्पितं तस्य प्रादिप्रयत्नात्मनः श्रद्धापूर्तविनस्याहमश्रामी
ति ११ स्वहस्तदानं संश्लाघ्यपुत्रदत्तं स्तौति १२ देवानां समूहो देवतं तैर्देवसमूहैरपि १३ तेनैव विन्नेन पुत्रादिभिः सह स्वयमपि निः पापोभव

श्रद्धया धार्यते धर्मो बहुभिर्नार्थराशिभिः निश्चिन्तना हि मुनयः श्रद्धापूर्तो दिवंगताः १० पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या
प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयत्नात्मनः ११ तस्मादवश्यं दानं तद्वददानं विधानतः अल्पं वा बहु वेत्तीयं
गणनां नैव कारयेत् १२ धर्मात्मा च स पुत्रो वै देवतैरपि पूज्यते दापयेद्यस्तु दानानि पितरं त्यातुरं शुचि १३ पित्रोर्नि
मित्तं यद्विन्नं पुत्रैः पात्रे समर्पितम् आत्मापि पावितस्तेन पुत्रपात्रप्रपात्रकैः १४ पितुः शतरुणं पुण्यं सहस्रं मातु
रेव च भगिनी दशसाहस्रं सोदरं दत्तमक्षयं १५

तीत्यर्थः १४ पितुर्निमित्तमित्यनुवृत्तमेवास्याप्यर्थः गर्भधारणपीषाभ्यां पितुर्माता गरीयसीति हेतोः सहस्रं दयाया भगिनी मूर्तिरिति हेतोर्दश
साहस्रं न दया सदृशं दानमिति वचनाच्चेति सोदरस्यापि समानोदरजन्मत्वादात्तुल्यत्वे अतस्तद्वत्तमक्षयं भवति तदक्षयं भवेद्वानं स्वहस्तेन
त्पने कृतमिति पूर्वोक्तवचनादिति १५

पुनः
४२

दानदातुः पुत्रस्यापि इह तु उपद्रवामार्यादयो न परत्र न चैत्यादि अत्रापिते नैव विन्ते नैति पूर्वस्यैवानुवृत्तिः १६ अदत्ते दापमादय इति द्वाभ्या
म् १७ १८ इति रक्षाया मष्टमोऽध्यायः ८ तुलस्यादिकमाहात्म्यं संन्यासविधिपूर्वकम् उवाच नवमेऽध्याये न्नियमाणांति निर्दिष्टः १

३

न चैवोपद्रवादातुर्नवानरकयातनाः मृतकाले च न भयं यमदूतसमुद्भवम् १६ यदिलोमान्नयच्छति
काले त्यातुरसंज्ञके मृताः शोचन्ति ते सर्वे कदर्याः पापिनः खग १७ पुत्राः पोत्राः सहभ्रात्राः सगोत्राः सख्यदस्त्रये
ददन्ति नातुरे दानं ब्रह्मभास्ते न संशयः १८ इति श्रीगरुडपुराणे सारोद्धारे आतुरदाननिरूपणो नाम अष्टमो
ऽध्यायः ८ गरुड उवाच कथितं भवता सम्यक् दानमातुरकालिकम् न्नियमाणस्य यत्कृत्यं तदिदानीं वद प्रभो १
श्रीभगवानुवाच शृणु ताक्ष्यं प्रवक्ष्यामि देहत्यागस्य यद्विधिम् मृतायेन विधानेन सद्गतिं याति मानवाः २ क
र्मयोगाद्यदा देही मुंचत्यत्र निजं वपुः तुलसीसंनिधौ कुर्यान्मंडलं गोमयेन तु ३ ७ ७ ७

गरुडः पृच्छति अग्रिमक्षणं मारिष्यतीति न्नियमाणस्तस्य यत्कृत्यं तद्द १ येन मृतः सद्गतिं याति तद्विधिं शृणु २ कर्मयोगात् प्रारब्धकर्मोदयान्
देही जीयः निजं आत्मत्वेन स्वीकृतं वपुः अत्र यदा त्यजयति तदा मंडलं कुर्यादित्यन्वयः ३ ७

४३

४ ५ ६ ७ ८ ९ ननुअपुत्रस्यगतिर्नास्तीतिपूर्वाक्तविरोधान्पुत्रहीनः कथंविष्णुपुरंयातिसतुदुर्गतिमेवयाति इतिचेत्तत्राह एते

तिलांश्चैवविकीर्याद्यदर्भांश्चैवविनिक्षिपेत् स्थापयेदासनेशुभ्रेशालिग्रामशिलांतदा ४ शालिग्रामशिलायत्रपाप
दोषभयापहा तत्संनिधानमरणान्मुक्तिर्जंतोःस्तनिश्चिता ५ तुलसीविटपच्छायायत्रास्तिभवतापहा तत्रैवमर
णान्मुक्तिःसर्वदादानदुल्लेखा ६ तुलसीविटपस्थानेगृहेयस्यावतिष्ठते तत्तृहंतीर्थरूपंहिनयोतियमकिंकराः
७ तुलसीमंजरीयुक्तोयस्तुमाणान्विसुंचति यमस्तनेक्षितुंशक्तोयुक्तंपापशतैरपि ८ तस्यादलंमुखेकृत्वा-
तिलदर्भासिनेमृतः नरोविष्णुपुरंयातिपुत्रहीनोऽप्यसंशयः ९ तिलाःपवित्रास्त्रिविधादर्भाश्चतुलसीरपि
नरंनिवारयंत्येतेदुर्गतिंयांतमालुरम् १० ममस्वेदसमुद्भूतायतस्तेषावनास्मिलाः अस्मदादानवादेत्याविद्रवंति
तिलैस्ततः ११ दर्भाविष्मृतिमेताक्ष्यममरोमसमुद्भवाः अतस्तत्स्पर्शनादेवस्वर्गेगच्छंतिमानवाः १२ ७

तिलादयोदुर्गतिंयांतंनिवारयंति १० ननुतिलादीनांईदृशांमहिमाकुतइतिचेत्तत्राह ममेति ११ दर्भेति कुशोस्मिन्नृणजातीनांरोमाण्यु
द्विज्जजातीनांउसति स्थानानि भगवद्वचनादिति १२ ७

कुशस्यातिपावनतामाह कुश इति १३ क्रियमाणाः कर्मणि प्रयुज्यमाना अपि निर्माल्यतां अयोग्यतां न यांति १४ सामान्यशास्त्राद्विशेष-

अ.
९

कुशमले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः कुशाग्रेशं करो देवस्त्रयोऽनेनः कुशे स्थिताः १३ अतः कुशावहिमंत्र
तुलसीविप्रधेनवः नैते निर्माल्यतां यांति यमस्तनूनाः १४ तिलाः पान्तिः पिंडेषु निर्माल्या ब्राह्मणाः प्रेतभोजने
मंत्रागौस्तुलसीनीचे चितायां च नृशानः १५ गोमये लेपः १५ ग १७ पुष्पैः स्मृते भूतले त्यातुरं कुर्यादंतरिक्षं
विवर्जयेत् १६ ब्रह्मा विष्णुश्चैरुद्रश्च मरुत इति शनिः मंडलोपरि गमयंतितस्मात् कुर्वन्ति मंडलम् १७
सर्वत्र वस्तुधा पूताले पोषत्र न विदुः यत्र लेपः कृतस्तत्र पुनर्लेपेन शुद्ध्यति १८ राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूताः
प्रेतायमानुजः अलिप्तदेशे खद्यामंतरिक्षे विशांति च १९ अतोऽग्निहोत्रं श्राद्धं च ब्रह्मभोज्यं सराचनम्
मंडलेन सिद्धिं भूस्यामातुरं नैव कारयेत् २० ७

शास्त्रस्य बलवत्तामाह दमोति निचे नीचजातिमुख्येमांश्चः गौः तुलसी च नृशूहे निर्माल्या भयात्याः १५ प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृत
मनुसरति गोमयेनेति १६ १७ १८ १९ सराचनं देवपूजाम् २० ७

४३

२१ २२ २३ २४ २५ २६ इतरा अन्यानद्यः अवगाहेन स्नानेन गंगानुदशनादिभिरवपुनाते शक्ता द्वितीयनिष्पद्यः

लिप्तमृग्यामतः कृत्वा स्वर्गोत्सवसुरवेसिपेन विद्योः पादोदकं दद्याच्छालिग्रामस्वरूपिणः २१ शालिग्रा
मशिलातोयं यः पिबेत्तद्विदुमान्नलम् असर्वपापनिर्मुक्तो वैकुण्ठमुवनं व्रजेत् २२ ततो गंगाजलं दद्यात्
महापातकनाशनम् सर्वतर्पितम् स्नानदानपुण्यफलप्रदम् २३ चांद्रायणं चरेद्यत्कसाहस्रं कायशो-
धनम् पिबेद्यश्चैव गंगां सः समीच्यातामुक्तावपि २४ अक्षिग्रायं यदा लाक्ष्ये तुलसीशेदिने धमति तथा
गंगालुपानेन पातकं शरवसा इषेत् २५ यस्तु स्वयं शिखरे तमो गंगया शालिलं पिबेत् स सर्वपापनिर्नि
मुक्तः प्रयाति स तमो हरिः २६ यश्चेन्न लावगाहेन पावर्तते तेन नाल दशमस्तस्पर्शनाग्नानासद्योगे
तिर्कातनात् २७ पुनात्यपुण्यान् पुरुषान् शतशोऽथ सहस्रशः गंगातस्मात्सिपेत्तस्तु जलं संस्मृतत्वात् २८

२७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कुशास्यातिपावनतामाह कुशादिति १३ क्रियमाणाः कर्मणिप्रसृज्यमाणा अपिनिर्माल्यतांअयोग्यतांनयांति १४ सामान्यशास्त्राद्विशेष-

अ.
९

कुशामूलस्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः कुशाग्रेशं करो देवस्त्रयो देवाः कुशे स्थिताः १३ अतः कुशावहिमंत्र
तुलसीविप्रधेनवः नैते निर्माल्यतांयांति क्रियमाणाः पुनः पुनः १४ दर्भाः पिंडेषु निर्माल्या ब्राह्मणाः प्रेतभोजने
मंत्रागौस्तुलसीनीचे चितायां च हताशनः १५ गोमूत्रे लेशनिः मंडलोपरि लिख्यते भूतले स्थातुरं कुर्यादंतरिक्षं
विवर्जयेत् १६ ब्रह्मा पिष्णुश्च रुद्रश्च सूर्यः कृतस्तत्र पुनर्लेपेन शुद्धाः सृजन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मंडलम् १७
सर्वत्र वसथापनालेपोऽप्युचितः १८ अतोऽपि १८ राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूताः
प्रेतायमानुषाः आलसदं शिखिद्वया मंतरिक्षे विशांति च १९ अतोऽपि १८ राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूताः
मंडलेन सिद्धिं भूयसा मातुरं नैव कारयेत् २० ७ न होत्रं श्राद्धं च ब्रह्मभोज्यं सरार्चनम् ७

शास्त्रस्य बलवत्तामाह गौर्दमेति निचेनी च जानिमुखेमांत्राः गौः तुलसी च तत्तृहोति
मनुसरति गोमयेनेति १५ १८ १९ सरार्चनं देवपूजाम् २० निर्माल्या अग्राद्याः १५ प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतं
१७ १८ १९ २० ७ ७ ७ ७

११ २२ २३ २४ २५ २६ इतरा अन्यानद्यः अवगाहेन स्नानेन गंगातुदर्शनादिभिरप्युनाति शक्तिद्वितीयनान्यप्रः

निमग्नस्यामतः कृत्वा स्वर्णं सुखं सिपेन विधोः पादोदकं दद्याच्छालिग्रामस्वरूपिणः २१ शालिग्रा
मशिलातोयं यः पिबेत्तद्विदुर्मात्रकम् यस्य सर्वपापनिर्मुक्तौ वैकुण्ठमुवनं व्रजेत् २२ ततो गंगाजलं दद्यात्
महापातकनाशकम् सर्वपापहरं स्नानदानपुण्यफलप्रदम् २३ चांद्रायणचरे धत्तसहस्रं कायशो-
धनम् पिबेद्यश्चैव गंगां भः समीच्यातामुपावपि २४ अग्निं गायत्र्या चार्क्ष्यतूलराशिर्दिने श्रमति तथा
गंगां स्नानेन पातकं भस्मसादयेत् २५ यस्तस्मै शस्ते तमंगं गंगया शलिर्देविवेत् समवेद्या निनि
मुक्तः प्रयाति स देवहरेः २६ यद्यो न लावगा देन पावती तदेतन्नात् दद्यात् तस्य शान्तिपानात्तथा गंगे
तिर्कार्तमान् २७ पुनान्यपुण्यान् पुरुषान् शतशोऽथ सहस्रशः गंगातस्मात्सि वेत्तस्या जलं संसारतारकम् २८

२७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

4.

४४

शामरणमुक्तिदायकम् ३३ प्राणप्रवाणसमये कुर्यादनशनरवरा ननु दक्षिणादिरित्याहुः तथापि यदहरे वद्वि
रजत्तदहरे वप्रव्रजदित्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारणत्वात् त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्याश्रमाचरणमिति सूत्रकारवचनाच्च मुरव्रजानामप्य
धर्मो वैष्णवलिंगधारणम् बाहुजातं रुजातानां त्रिदंडं न विधीयते इति दंडविषये निषेधदर्शनाच्च सोपरीतयोर्वेदमधीतयोर्विरक्तयोः

क्षत्रियवैश्ययोरपि दंडधारणमंतरणकेवलं प्रेषमंत्रोच्चारणमात्र एवातुरसंन्यासाधिकारः न त्वनुपवातयोगे हास्तदमृदयोरित्याहुः किं
च द्विजन्मन इत्युक्तवता श्रीभागवताप्ययमेव पक्षः स्वीकृतः क्षत्रियवैश्ययोरपि द्विजन्मनत्वादातुरसंन्यासाधिकारः सूचितः इति प्र-
तीमः तथापि विरक्तस्यैव किमर्थ्यादिसंन्यासोत्तरं प्राप्य वशात् जीवतोपि पुनर्भागभुक्त्या वा नाशित्वं स्यात् किंतु गृहात्प्रव्रजेदिति तदु-
क्तं मनुना आत्मन्यर्गनात्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत्तु गृहात् ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेत् गृहादिति स्मरणाच्चेति अत्रायं विशेषः
ब्राह्मणस्तदंडधारणं कृत्वा क्षत्रियो वैश्यश्च उपशमादिसंन्यासधर्मान् स्वीकृत्य प्रव्रजेदिति अत्र प्रासंगिकेन ३४ एतदंशस्य च यति संन्य-

दद्यादातुरसंन्यासं विरक्तस्य द्विजन्मनः ३४ संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्प्राणैः संतमतेरेषि मृतो विष्णुपुरं याति न दु-

नर्जायते तु वि ३५

स्तमिति ॐ ह्रूः संन्यस्तं मया ॐ भुवः संन्यस्तं मया ॐ स्वः संन्यस्तं मया ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मया स्वाहा गा
यत्री ॐ पुत्रेषणाया विज्जेयणाया मोक्षेषणायाश्च व्युत्थितो हं स्वाहा प्रशिरश्च ॐ अभयं सर्वभूतं न्यासतः स्वाहेत्यादि प्रेष्यमंत्रानुच्चार्य अहं ब्र-
ह्मास्मीत्यनुभववाक्यार्थविचारणब्रह्मपरांभूत्यादित्यातुरविधिः अत्र दंडधारणे तु दाहः तिलोदकपिंडदानादिकंच न स्यात्तस्य बहिः संन्यस्तस्य
तुरीयाश्रमत्वात् अस्याहं ब्रह्मास्मीत्यंतः संन्यस्तस्य तु पारलौकिकं कर्मपि सर्वं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यादिति विशेषः किंच सांप्रदायिकानां तु इदमप्य-
नभिमतमवतंतु ब्राह्मणस्यापि दंडधारणं विना तुरसंन्यासो नास्ति क्षत्रियवैश्ययोश्च सर्वथैवानधिकान्दन्त्येव वदन्ति ३५

एवं उक्तप्रकारेण जातं विधानं आतुरकृत्यं यस्य तस्य ३६ अर्धच्छिद्राण्येवाह मुखमिति ३७ प्राणोक्तामणेन शरीरन्यायप्रकारमात्रं अ
पानादिति नाभिस्थानं मिलितयाः प्राणापानयोर्यदा विशिष्टं भवति तदा सूक्ष्माभूत्वा त्रीन्द्रियः सन् यातुः प्राणाः पुनरागतं शरीरात् तदा स्पर्श

एवंजातविधानस्य धारिणिकस्य नदारवग ऊर्ध्वच्छिद्रेण गच्छन्ति प्राणास्तस्य सखे नही ३६ शयनं च यमपी न ले
कर्णोद्धारणिसप्तच एष्यस्तु कृतिनोयांतियोगिनस्तालुरधतः ३७ अपानान्मिलितप्राणोपप्राद्विषयतिष्ठत
कु सृष्टीभूत्वा तदा वायुर्विनिःकामतिपुत्तलात् ३८ शरीरं पतते पश्चाद्विनिर्गते मरुतीश्वरं कृत्वा तत
त्येवं निराधारो यथा दुमः ३९ निर्विच्छेदं शरीरं तु प्राणैः सुतं जगुषि तस्य अमृतं शयनं तदा यो यमो यमस्य
निंदितम् ४० त्रिधा विस्थाधारीरस्य हृदि विरूपाक्षस्य स्थितः किं गर्वः किं मते देहे हे क्षणविध्वंसिनिर्जरः ४१
पृथिव्यां लीयते पृथ्वी आपश्चैव तथा स्फुटं तजस्तेजसिलीयेत स वीरस्तु समीचिने ४२ ३८ मरुतीश्वरं

पृथिव्यां लीयते पृथ्वी आयश्चेत्यत आह तज्जस्तेजसिलीयेतसगीरस्तसमिचिजे ४२ ४८ मरुती श्वरं प्राणीरा
धारभूते प्राणायथानिराधारेद्रुमः पतति एतंपतते ४९ पतप्राणस्य शरीरस्यावस्थामाह निर्विदेष्टमिति द्वाभ्याम् ५० ईदृशो
देहे ४९ पृथिव्यादीनां स्वस्वरूपं लयमाह सपादेन ५१ ४९ ४९ ४९ ४९ ४९

27.

५५.

आत्मा तु जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षायते नश्यतीत्येवं भाव्य कारादिभिरुक्त षड्भावविकाररहित एवास्ति ४३ ननु
पृथिव्यादयस्तस्वस्वसूक्ष्मस्वरूपे लीना भवन्ति आत्मा च नित्यमुक्तो जगत्साक्षा भवति तर्हि कर्मफलभोक्ता कः इत्याशंकायां जीव एव

आकाशश्च तथा काशे सर्वव्यापी च शंकरः नित्यमुक्तो जगत्साक्षी आत्मा देहेष्वजो मरः ४३ सर्वेन्द्रिययु-
तो जीवः शब्दादिविषयेर्लुप्तः कामरागादिभिर्युक्तः कर्मकोशसमन्वितः ४४ पुण्यवासनया युक्तो नि-
र्मितेस्वेन कर्मणा सप्रविश्य न वेद हे गृहे दग्धे यथा गृही ४५ तदा विमानमादाय किंकिणी जालमालि-
यत् आयाति देवदूताश्च लसन्नामरशोभिनाः ४६ धर्मतत्त्वविदः प्राज्ञाः सदा धार्मिकवत्सभाः तदेनं
कृतकृत्यं स्वविमानेन नयन्ति ते ४७ सा दिव्यदेहो विरजांबरस्तु वसुवर्णरत्नाभरणैरुपेतः दानप्रभावात् समहा-
नुभावः प्राप्नोति नाकं स्तरपूज्यमानः ४८ इति श्रीगुरुद्वयपुराणसार्गोद्धारोत्थिमाणकृत्यनि नवमोऽध्यायः ९

पुण्यापुण्यवासनानुसारणशभाशाभकर्मफलभोक्तास्ति इति व्यावहारिकं तस्वस्वरूपं निरूपयन्नाह सर्व इति ४४ ४५ ४६ धार्मिकावत्सभायेषां ते
देवदूताः कृतं आदुरकृत्येन तं गन्धार्मिकं स्वः स्वर्गलोकं नयन्ति ४७ सुपुण्यभक्तो दिव्यस्तजो मयोदितो प्रत्यसंदेवरूपः सन्नाकं स्वर्गादिलोकं तत्क्षणं मे-
व प्राप्नोतीति न हिलु कृतिना वर्षयन्ते मे ममार्गगमनं भवतीति भावः ४८ इति टीकाशानवमोऽध्यायः ९

म.पु.टी.
४६

स्वर्गगतस्यर्जावस्यदेहदाहविधिंरवग सन्याविधानमहिमांहरिचपरिपृच्छति १ दाहनृत्ताद्यदिनयोः पंचकस्यविधितया सतीगंगाप्र
वाहचदशमंप्राहमाधवः २ देहइति १ और्ध्वदौहिकंलांकांतरोपयोगिकर्म २ अंत्येष्टिंदाहादिकर्म ३ पापानांअपनुतिर्नाशस्तदर्थं

गरुडउवाच देहदाहविधानंचवदंसकृतिनांविभो सतीयदिभवेत्पत्नीतस्याश्रमहिमांवद १ श्रीभगवा
नुवाच शृणुतास्त्यप्रवक्ष्यामिसर्वमेवौर्ध्वदौहिकम् यत्कृत्वापुत्रपौत्राश्चमुच्यंतेपैतृकादृणात् २ किंदत्ते
बहुभिर्दानैःपित्रोरतेष्टिमाचरेत् तेनाग्निष्टोमसदृशंपुत्रःफलमवाप्नुयात् ३ तदाशोकंपितृज्यकारये
न्मुंडनंसूतः समस्तबांधवैर्युक्तःसर्वपापापनुत्तये ४ मातापित्रोर्मृतौयेनकारितंमुंडनंनहि आत्मजः
सकथंज्ञेयःसंसाराणवितारकः ५ अतोमुंडनमावश्यंनरवकक्षविवर्जितम् ततःसबांधवःस्नात्वाधो
तवस्त्राणिधारयेत् ६

मितिहेतुरुक्तः ४ मृतौमरणेसति ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अ.
१०

४६

स्वर्गभिः पुष्पमालादिभिर्मंडयन् शवंभूषयेत् नदुक्तं विष्णुपुराणे त्रेतदं हंशभैः स्नानैः स्नापितं स्वर्गिभूषितम् दध्वाग्रामाद्वहि
स्नायादिति ७ संकल्पेन असुकगोत्राय असुकनाम्ने शवाय ब्रह्मदेवत्वं स्थानपिंडोयं मया दीयते तवोपनिष्ठा मिति ८ एवं हि

संयोजलं समानीय यतस्तं स्नापयेत् शवम् मंडयेच्चंदनैः स्वर्गभिर्गंगामृतिकयाथवा ७ नवीनवस्त्रैः
संच्छाद्य तदा पिंडं सदक्षिणम् नामगोत्रं समुच्चार्य संकल्पेनापसव्यतः ८ चतुःस्थानेशवो नाम तस्य ना-
म्ना प्रदापयेत् तेन भूमिर्भवेत्तुष्टा तदधिष्ठातृदेवता ९ द्वारदेशे भवेत्पाथस्तस्य नात्मा प्रदापयेत् तेन नैवो-
पघाताय भूतकोटिषु दुर्गताः १० ततः प्रदक्षिणां कृत्वा पूजनीयः स्नुषादिभिः स्कंधः पुत्रेण दातव्यस्तदा
न्यैर्बाधवैः सह ११ धृत्वा स्कंधे स्वपितरं यः स्मशानाय गच्छति सोऽश्वमेधफलं पुत्रो लभते च पदे पदे १२

द्वारविश्रामं प्रांथः भूतनाम्ना विष्णुरुद्रदेवत्यां पिंडं दद्यादिति तेन स्थानपिंडेन तस्य शवस्य अधिष्ठातृदेवता आधारभूता भूमिस्तुष्टा म-
वेदितिकारणमुक्तम् ९ तेन द्वारपिंडेन भूतकोटिषु भूतानां गणना सुये दुर्गताः दुष्टं अश्वचिस्थानं प्राप्तास्ते उपघाताय विघ्नान्नविघ्नोन्नस-
द्वितीमवरुध्यस्य समानं कारणं तत्पुनर्नैव प्रभवन्तीति १० ११ १२

१३ तेन मृतनाम्ना तस्मै प्रेताय पिंड इत्यनुवर्तते संमार्ज्यभूमिं अभ्युक्ष्य जलेन संस्नाप्य शवम् १२ तस्य मृतस्य होतव्यस्य होतुं दग्धुं योग्यस्य दे-
हस्य अयोग्यत्वकारकान् अत्र पिंडदानं विना तन्मां सभक्षणम् योग्यत्वं यथोच्छिष्टं हविर्हवना योग्यं भवति तद्देहोपात्यर्थः अतः पिशाच्चाद-
यः पिंडं भुक्त्वा तन्मां सभक्षणं कुर्वतीति कारणमुक्तम् इदमेव चित्तदो १५ १६ संमार्ज्यभूमिं संलिप्य गोमयेन वेदिकालं भूमिं उल्लिख्य तस्यां

नीत्वा स्कंधे स्वपृष्ठं केसदाता तेन लालितः तदेव तदृणान्मुच्येत् मृतस्वपितरं वहेत् १३ ततो ध्वमार्गे विश्रामं सं-
मार्ज्याभ्युक्ष्य कारयेत् संस्नाप्य भूतसंज्ञाय तस्मै तेन प्रदापयेत् १४ पिशाचाराक्षसाय क्षाये चान्येदिक्षु संस्थिताः
तस्य होतव्यदेहस्य नैवायां यत्नकारकाः १५ ततो नीत्वा स्य शाने पुस्थापयेत् दुत्तरासुरवम् तत्र देहस्य दाहार्थं स्थ-
लं संशोधयेद्यथ १६ संमार्ज्यभूमिं संलिप्यो ल्लिख्यो जृत्य च वेदिकाम् अभ्युक्ष्योपसमाधाय वन्हिं तत्र विधानतः
१७ पुष्पाक्षतैरथाभ्यर्च्य देवं क्रव्यादमंशकम् लोमभ्यस्त्वनुवाक्येन होमं कुर्याद्यथाविधि १८ दर्शेणोर्ध्वरेरवां कृत्वारेरवाम

ध्येनामिकांगुष्ठेनोत्थृत्य जलेनाभ्युक्ष्य उपसमाधत्त वन्हिं संस्थाप्य क्रव्यं मृतकस्य मांसं आतिभक्षतीति क्रव्यादस्तदेव संज्ञानामयस्य नंदेवं व-
न्हिं पुष्पादिभिः संपूज्य लोमभ्यः स्वाहा १ त्वग्भ्यः स्वाहा २ मांसेभ्यः स्वाहा इत्याद्यनुवाक्येन वेदमंत्रेण विधिमतिक्रम्येति यथाविधि होमं कुर्यात् १८

हेक्रव्याददेवत्वमेवांते भूतानिपंचभूतात्मकशरीराणिविभर्षि स्वस्मिन्धारयमिदतिभूतभृदसि किंच त्वमेवजगतांयोनिः कारणंचासीः
पंचमहाभूतांतर्गत्वात्वमेवलोकस्यसर्वप्राणिजातस्यक्षधासंदीपनेन भुक्तान्परिपाकेनपरिपालकोमितस्मान्देतोः संसारिकः संसारेभवमृत
श्रायंपुरुषस्तमेनंस्वर्गतिंनय प्रापयेतिप्रार्थना १९ २० चितायांमोक्षस्थापनंतत्प्रभृतिकंतदारभ्यसपिंडनात् प्राकृप्रेतत्वंभवति अत-

त्वंभूतभृज्जगद्योनिस्त्वंभूतपरिपालकः मृतःसंसारिकस्तस्मादेनंत्वंस्वर्गतिंनय १९ इतिसंप्रार्थयित्वाग्निंचि
तांतत्रेवकारयेत् श्रीखंडतुलसिकाण्डैःपलाशाश्वत्थदारुभिः २० चितामारोग्यतंप्रेतंपिंडोद्धेतत्रदापयेत्
चितायांशवहस्तेचप्रेतनाम्नाखगंधवर चितामांक्षप्रभृतिकंप्रेतत्वमपजायते २१ केपितंसाधकंप्राहुःप्रेतकल्प
विदोजनाः चितायांतेननाम्नावाप्रेतनाम्नाथयाकरे २२ इत्येवंपंचभिःपिंडैःशवस्याहुतियोग्यता अन्यथाचो
पघातायपूर्वोक्तास्तेभवन्तिहि २३

चितायांशवहस्तेच सपिंडीपर्यंतंचप्रेतनाम्नेवप्रदातव्यंस्थानादिषुशवपांथभूतनामभिरि
ति २१ पक्षानरमाह केपिति प्रेतकल्पं अंत्येष्टिविधानंतद्विदः साधकमप्याहुः अतस्तेनसाधकनाम्नावाकरेएवप्रेतनाम्नेति २२ यथादिक्पाला
दिबलिभिर्हविराहुतियोग्यंभवात् तद्वत्पंचपिंडैःशवस्याहुतियोग्यतेति अन्यथपंचपिंडदानंविनातु उपघातायस्वकुलनाशाद्यपूर्वोक्तंभनपि
॥ शचादयोभवन्तीति २३

पूर्वलोमेभ्यस्वाहेत्यनुवाक्येन द्रुतं तमेवाग्निं तृणैरादाय पुत्रो दद्यादग्निं निरग्निं कानां साग्निकानां तु अग्निहोत्रादादाय दद्याति विशेषः २४ यदप्य-
चकस्यात्तदा दाहो न वा स वोत्तरदत्तादिपंचके प्रेतदाह तृणकाष्ठसंग्रहं न कारयेदिति निषेधात् २५ रेवती अंते यस्य तदेतत्पंचकं दाहे अ-

प्रेतां दत्त्वा पंचपिंडान् द्रुतमादाय तं तृणैः अग्निं पुत्रस्तदा दद्यान् न भवेत्पंचकं यदि २४ पंचकेषु मृतो यस्तु न गतिं लभ-
ते नरः दाहस्तत्र न कर्तव्यः कृतेन्यमरणं भवेत् २५ आदौ कृत्वा धनिष्ठार्द्धमेतन्नस्तत्र पंचकम् रेवत्यं तं न दाहे हि दा-
हे च न शक्यं भवेत् २६ गृहे हानिर्भवेत्तस्य क्रक्षेष्टेषु मृतो हि यः पुत्राणां गोत्रिणां चापि कश्चिद्द्विष्टः प्रजायते २७
अथ वा क्रक्षमध्ये हि दाहस्याद्विधिपूर्वकः तद्विधिते प्रवक्ष्यामि सर्वदोषप्रशान्तये २८ शवस्य निकटे तार्क्ष्यनि-
क्षिपेत्पुत्तलास्तदा दर्भमयाश्च चत्वारः क्रक्षमंत्राभिर्मंत्रिताः २९ सप्तहेमप्रकर्तव्यं वहंति क्रक्षनामभिः प्रेता ज-
यतमंत्रेण पुनर्होमस्तु संपुटैः ३० ततो दाहः प्रकर्तव्यस्ते श्वपुत्तलकैः सह सपिंडनदिने कुर्यात्तस्य शान्तिविधिं सुतः

३१ ह्योग्यं न २६ दाहे सति शक्यं भावा एवाह गृहेति २७ विधिना तु पंचके पिदाहस्यादित्याह अथेति २८ विधिमेवाह शवेति मंत्रा-
संहितायां ज्ञातव्याः २९ प्रेता जयतानरदंद्रोवः शर्मयच्छतु इति मंत्रेण संपुटैः क्रक्षनामभिः होमः कार्यः ३० ३१ ४१ ४२

३२ ३३ ३४ प्रसंगात्सतीकृत्यंतन्महिमां चाह. पतिव्रताद्ये कोनविंशतिभिः ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०
 तिलपात्रं हिरण्यं च रूप्यं रत्नं यथाक्रमम् घृतपूर्णं कांस्यपात्रं दद्याद्दोषप्रशांतये ३२ एवं शांतिविधानं तु कृ
 त्वा दाहं करोति यः न तस्य विघ्नो जायेत प्रतोयाति परांगतिम् ३३ एवं पंचकदाहः स्यात्तद्विना केवलं दद्वेत्
 मती यदि भवं तपनी तया सह विनिर्दहं ३४ पतिव्रताय दानारी भर्तुः प्रियहितं रता इच्छेत्सहैव गमनं तदा
 स्नानं समाचरेत् ३५ कुंकुमांजनसहस्रभूषणैर्भूषितां तनुम् दानं दद्याद्द्विजातिभ्यो बंधुवर्गेभ्य एव च ३६
 गुरुं नमस्कृत्य तदानीं गच्छेत्तु मंदिराद्बहिः ततो देवालयं गत्वा भक्त्या तं प्रणम्य नमस्कृत्य ३७ समर्प्या भरणं तत्र
 श्रीफलं परिगृह्य च लज्जां मोहं परित्यज्य श्मशानं भवनं व्रजेत् ३८ तत्र सूर्यं नमस्कृत्य परिक्रम्य चितां
 तदा पुष्पशय्यां तदारोहे निजां के स्वापयत्यतिम् ३९ सरिविष्यः श्रीफलं दद्याद्दाहमाज्ञापयेत्ततः गंगा
 स्नानं समाज्ज्ञात्वा शरीरं परिदाहयेत् ४० नदं हेतुभिर्णीनारी शरीरं पतिना सह जनयित्वा प्रसूतिं च बालं पो
 थ्य सती भवेत् ४१ ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८

अर्पाङ्गनपेवदृष्टान्तेनस्यष्टयति दत्त्यतेइतिद्वाभ्याम् ४२ ४३ दिव्यादोविवादेशपथादो ४४ किंच अंतरात्मासतीजीवःमृतेनदे
इरूपेणतुमरणगतेन आत्मनाअव्ययात्मस्वरूपेणचभर्त्रासहएकतांप्राप्तापुनर्नारीशरीरंनप्राप्नोतीत्यर्थः ४५ इममेवार्थेव्य

नार्गभर्त्तोरमासाद्यशरीरंदहतंयदि अग्निर्दहतिगात्राणिनैवात्मानंप्रपीडयेत् ४२ दत्त्यतेध्यायमानांधातूनां
त्रयथामूलः नथानारीदहेत्यापहृताशंत्वामृतोपमे ४३ दिव्यादोसत्ययुक्तश्चशब्दोधर्मयुतानरः यथानदत्त्यते
तप्तलोहोपिडंनकर्हिचित् ४४ तथासापतिसंयुक्तादत्त्यतंनकदाकच अंतरात्मात्मनाभर्त्रामृतेनैकत्वमागता
४५ यावच्चाग्नेमृतेपत्योस्त्रीनात्मानंप्रदाहयेत् तावन्नमुच्यतेसाहिस्त्रीशरीरात्कथंचन ४६ तस्मात्सर्वप्रयत्ने
नस्वपतिसेवयेत्सदा कर्मणामनसावाचामृतेजीवतितद्गता ४७ मृतेभर्त्तरियानारीसमारोहेन्दुताशनम् सारुध
तीन्माभृत्वास्वर्गलोकेमहीयते ४८ तत्रसाभर्तृपरमास्तूयमानाप्येरागणैः रमतेपतिनासाह्दंयावदिंद्राश्चतुर्दश

४९ तिरंकमुरवंनडदयति यावदिति यावत्सतीनस्यात्तावत्स्त्रीत्वान्नमुच्यते किंतुसतीएवमुच्येतइत्यर्थः ४६ भर्त्तरिमृते जीव
तिचसतितद्गतातदनुगताभवेन्न ४७ महीयते पूज्याभवति ४८ भर्त्तृपरमाभर्तुरपिशोभनरूपा ४९

अत्र अस्मिन् लोके ५० तिस्रः कोट्यदिति अगणितानि यावत्पः सिकताभूमेस्तावतीरदंस्मगा इति वत् ५१ रमणेन सहैकत्वं गतापितेन क्रीड
ते इत्यत्र अद्वैते च स्मितं स्फातं न स्यादन्योन्यमीक्षणमिति वचनादद्वैतानंदोदपि स्नेहानंदे अधिकसुरवानुभावात्पृथक् भूतारमते इति भावः भ
र्तृलोके स्वर्गं ५२ किंच मुक्तापिलीलाविग्रहं कृत्वा भजंते तत्र भजनानंदस्याधिक्यं तथात्रापि स्नेहानंदस्याधिकत्वात् रमणा यस्वेच्छयेव विमले दु

मातृकं पैतृकं चैव यत्र सा च प्रदीयते कुलत्रयं पुनात्यत्र भर्तारं यानुगच्छति ५० तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च यानि रो
माणि मानुषे तावत्कालं वसंस्वर्गे पतिना सह मोदते ५१ विमाने सूर्यसंकाशे क्रीडते रमणेन सा यावदादित्यचंद्रौ
च भर्तृलोके चिरं वसेत् ५२ पुनश्चिरायुः सा भूत्वा जायते विमले कुले पतिव्रता तु यानारी तमेवलभते पतिम् ५३
याः क्षणं दाहदुःखेन सुरवमेतादृशं त्यजेत् सामूहजन्मपर्यंतं दद्यात् विरहाग्निना ५४

ले जायते न तु कर्मणा इति अन्यथा

सती एव स्त्री शरीरमुच्यते नान्या इति पूर्वोक्त वचनविरोधः स्यात् तं स्वपतिमेवलभते तदुक्तं माघे अती ययोषित्य कृतिः सुनिश्चला पुमांसमस्ये
ति भवांतरे षपीति ५३ अनुतप्याह या इति ५४

प्राप्तमंगकं पंचकसतीकृत्यं परिसमाप्य प्रस्तुतदाहमेवानुसरति यदाति तं नरं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ५५ स्फोटयंदत्रायमभिप्रायः दृढयो-
गिनस्तस्मै च्छयाव्रह्मरंध्रं भित्वा ब्रह्मलोकं यति कर्मयोगिनां तु परतो भेदनेन पितृदेवलोकप्राप्तिर्भवति संन्यासिनां तु पूर्वभित्वा पश्चात् गंगा-
यांतदलाभं भूमौ वानिक्षिपेदिति ५६ ५७ मंत्रमेवाह अस्मात् अकारात् अकारो वासुदेवः स्यात् इति मंत्रकोशः अक्षराणामवरोस्मीति श्री-

तस्मात्पतिं शिवं ज्ञात्वा सह तेन दहेतुं यत्नम् यदि न स्यात्सतीता द्यतमेव प्रदहेत्तदा ५५ अर्धे दग्धे तथा पूर्णे स्फोट-
येत्तस्य मस्तकम् गृहस्थानां दुकाष्ठे नयनानां शीफलेन च ५६ प्राप्तये पितृलोकानां भित्वा तद्ब्रह्मरंध्रकम्
आजाहुतिं ततो दद्यान्मंत्रेणावेन तत्स्तुतः ५७ अस्मात्त्वमधिजातो सितदयं जायतां पुनः अस्मै स्वर्गाय लोकाय
स्वाहा ज्वलतु पावक ५८

भगवद्वचनाच्च हे पावक त्वं श्रीवासुदेवाज्जातोसि वाचां बन्धेभुरवं क्षेत्रमिति स्मृत्युक्तैः किंच
त्वत्त्वत्तः मकाशात् अयं जनः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकं प्रति गंतुं पुनर्जायतां तेजोमयदिव्यशरीरेणात्यन्नाभवतु किंच अस्मै अस्य स्थ-
लदेहः स्वाहा त्वयि हविरस्तु किंच ज्वालायामेव हविर्हयते अतस्त्वं ज्वलतु प्रज्वलितो भवेति मंत्रार्थः ५८

एवमिति अर्धदग्धेतुमस्तकं स्फोटयेत् पूर्णदग्धे सत्याज्याहुतिं दद्याच्चेति तेन रोदनेन गुर्जगणां कुलव्यवहारपरमेतत् ५९ पूर्वस्त्रीभिः ततस्त्री
भ्यः पश्चात्कृतादिभिरिति नामगोत्राभ्यां उपकल्पितं संकल्पितम् अमुकगोत्रायाऽमुकप्रेतायेदं तिलोदकं मृदत्तं नवापनिष्ठं तामिति ६० प्राशयेत्

एवमाज्याहुतिं दत्त्वा तिलमिश्रांसमंत्रकाम रोदितव्यं ततो गाढं तेन तस्य सुरवं भवेत् ५९ दाहादनंतरं कार्यं स्त्रीभिः
स्नानं ततः सुतैः तिलोदकं ततो दद्यान्नामगोत्रोपकल्पितम् ६० प्राशयेत् निंबपत्राणि मृतकस्यागुणान्वदेत् स्त्री
जनोग्रे गृहं गच्छेत् पृष्ठतो नरसंचयः ६१ गृहे स्नानं पुनः कृत्वा गोत्रासंचप्रदापयेत् पत्रावल्यां च भुंजीयात् गृहां
ननेव भक्षयेत् ६२ मृतकस्थानमालिष्यदक्षिभिः सुरवं ततः द्वादशाहं कपर्यंतं दीपं कुर्याद्दहनिशम् ६३ सूर्यमा
गते तास्य स्मशाने वा चतुष्पथं दुग्धं च मृन्मये पात्रे ततो दद्याद्दिनत्रयम् ६४ अपक्वमृन्मये पात्रं क्षीरनीरप्रपूरित
म् काष्ठत्रये गुणेर्वद्धे धृत्वा मंत्रं पठेदिमम् ६५ स्मशानानलदग्धोऽसि परित्यक्तोऽसि बांधवैः इदं नीरमिदं क्षीरमं
श्रोहि मितं पिब ६६ चर्वयेत् शोकादिनेमिष्टभोजनपरिहाराय पूर्वं कटुसुरवं कुर्यादित्यभिप्रायः गुणान् कीर्तिकरान् यावत्कीर्तमनु

व्यस्य पुण्यालोकं पुगीयते तावत्कालं वसेत् स्वर्गं पूज्यमानः सुरासुरैरित्यभिप्रायः ६१ ६२ ६३ ६४ अत्र आस्मिन्यां मितं स्वल्पं हि इदं क्षीरं
तु श्रोहि भुंक्ष्व इदं नीरं च पिब ६५

चतुर्थेदिनेतदुक्तंविष्णुपुराणे चतुर्थेन्हिचकर्तव्यंभस्मास्थिचयनंनृप इतिअवरोधतः चतुर्थदिनेपंचकशनिवारादियोगात् ६७ सं-
चयविधानमैवाह गत्वेत्याद्येकादशभिः ६८ परिक्रमावामावर्त्तनकुर्यात् ६९ संभुक्ष्यपूर्वतु किंचिदुग्धेनसंप्रोक्ष्यउद्धरेत् चित्स्थाना

चतुर्थसंचयःकार्यःसाग्निकैश्चनिरग्निकैः तृतीयेन्हिद्वितीयेवाकर्तव्यश्चावरोधतः ६७ गत्वास्मशानभूमिंचस्नान
कृत्वाशचिर्भवेत् ऊर्णासूत्रंवेष्टयित्वापवित्रीपरिधायच ६८ दद्यात्स्मशानवासिभ्यस्ततोमाषबलिंस्रुतः यमाय
लेनिमंत्रेणतिस्त्रःकुर्वात्परिक्रमाः ६९ ततोदुग्धेनसंभुक्ष्यचितास्थानंरवगेश्वर जलेनसमयेऽश्वादुद्धरेदस्त्रिहृद
कम् ७० कृत्वापलाशपत्रेषुक्षालयेदुग्धवारिभिः संस्थाप्यमृन्मयेपात्रेश्राद्धंकुर्याद्यथाविधि ७१ त्रिकोणंस्थं
डिलंकृत्वागोमयेनोपलेपितम् दक्षिणाभिमुखोदक्षदद्यात्सिद्धत्रयंत्रिषु ७२ पुंजीकृत्यचिताभस्मतत्रधृत्वा
त्रिपादुकाम् स्थापयेत्तत्रसजलमनाच्छाद्यमुखंघटम् ७३ ततस्तंडुलपाकेनदधिघृतसमन्वितम् बलिंप्रे-
तायसजलंदद्यान्निष्टंयथाविधि ७४ निष्काशयेत् ७० उपलेपितस्थलमेवस्थंडिलंभवति तत्रत्रिकोणंकृत्वा तत्र

त्रिषुदक्षिणपश्चिमोत्तरासुदिक्षु ७१ ७२ ७३ ७४

अ-
१०

५१

७५ गतीं पिंडाहार्तिनाशयति नश्यति मलिन षोडश्यांगभूतो भवति ७६ ७७ ७८ गंगायां अस्थिपतनस्य महिमानमाह अंतरित्यष्टभिः द
शदिनमध्यं यमहीयते प्रज्यो भवति ७९ तस्यामस्थिपतनप्रभावं तु किं वर्ण्यते तज्जलकृतसंगपवनस्य शीदपि कृतार्थो भवति इत्याह गं

पदानि दशपंचैव चोत्तरस्यां दिशि द्रजेन गतीं विधाय तत्रास्थिपात्रं संस्थापयेत्स्वग ७५ तस्योपरिततो दद्यात्
पिंडं दाहार्तिनाशनम् गतीं तु दृष्ट्यत्पात्रैर्नीत्वा गच्छेत्तलाशयम् ७६ तत्र प्रक्षालयेद्गुग्धं जलादस्थिपुनः पुनः च
र्चयेच्चंदनेनाथ कुंकुमेन शोषतः ७७ धृत्वा संपुटके तानि कृत्वा च तृदिमस्तके परिक्रम्य नमस्कृत्य गंगामध्ये
विनिक्षिपेत् ७८ अंतर्दशाहं यस्यास्थिगंगा तोयं निमज्जति न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ७९ या
वदस्थिमनुष्यस्य गंगा तोयं पुतिष्ठति तावद्दुर्घसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ८० गंगाजलोर्मिं संस्पृश्य मृत
कं पवनो यदा स्पृशते पातकं तस्य सद्य एव निश्चयति ८१ आराध्य तपसो ग्रेणा गंगां देवीं भर्गा गन्धः पुण्डरीकं पू
र्वजानां मानयत्तद्ब्रह्मलोकतः ८२ त्रिपुल्लोकेषु विख्यातं गंगायां भवनं यशः यापुत्रान्सगरस्यैतान् भस्मारव्यानयति हि

गेति ८० गंगाजलस्य असाधारणतामाह ८१ ८२ यश एवाह यादिति एतां त्वष्टिसहस्रान् भस्मारव्यानपि भस्म एवाख्यानामानियेषां तस्या वशं भवति
शः ८३

पतनात्यतनमानादेव ८४ अत्रर्द्धातिहासंकथयति कश्चिर्द्विहाभ्याम् ८५ अयंभावः अजामिलोयथा अविदितहरिना महिगापिसुतमत
हरिनाभेच्चरणान्मुक्तः तथैवायमपिनच्चरणोदकादिति ८६ अतःगंगाएवमुक्तिप्रदाइतिहेतोः ८७ अथशब्दोविधानांतरे अत्रपुनर्दीहिंस्सिं
हावलोकनेनाह यत्रयस्मिन्दिनेशृणुयात् तदातस्मिन्नेवदिनेपूर्वेत्पूर्वोक्तविधानेनपुत्तलंकवलमेवदहेन्नतुकाष्ठैःसमवायसम्यगस्थिसं
चयनविधानेनादायकवित्पुत्तलकंकृत्येतिपाठःतत्रायंविधिः यदपिष्टस्यसांगंहस्तमात्रंपुत्तलंविधायतन्नामोपज्वलितंदीपंनिधाय-

पूर्वंचयसिपापानियेकृत्वामानवामृताः गंगायामस्थिपतनात्स्वर्गलोकंप्रयांतिते ८४ कश्चिद्गाधोमहारण्ये
सर्वप्राणिविहिंसकः सिंहेननिहितोयावत्प्रयातिनरकालये ८५ तावत्काकेनतस्यास्थिगंगायामातितंत
दा दिव्यंविमानमारुह्यसगतोदेवमंदिरम् ८६ अतःस्वमेवसत्युत्रोगंगायामस्थिपातयंत अस्मिन्चपात्रादुर्ध्वं
दशगात्रंसमाचरेत् ८७ अथकश्चिद्दिदेशोवायनेचौरभयेमृतः नलब्धस्तस्यदेहश्चेत्तृणपुण्याद्यादिनेतदा ८८

प्राणप्रतिष्ठांकुर्यात् यथाअमुकगोत्रस्यप्राणइहप्राणाःहंसःजीवइहस्थितोजीवःसर्वेन्द्रियाणिवाङ्मनस्त्वक्क्षुब्धोऽत्रजिह्वाप्राणपणिकारु
यूपस्थानिदहागत्यसुरवंतिष्ठतुस्वाहेति लेलिहानमुद्रयाकृद्दयेविन्यसेत् ततोयावद्दीपःप्रज्वलतितावत्पूर्ववद्विष्णुकरं कुर्यात् तन्मातु
रदानंचदद्यात् ततोदीपनिर्वाणेसतितंकाष्ठैर्वर्धयेदिति ८८

८९ ९० ९१ प्रसंगाद्बालादीनांकृत्यमाह गंगेति ९२ अतःपरं सप्तविंशतिमासात्परम् ९३ गर्भेएव नष्टे मृतेरातिक्रियादुग्धदानादिकं न कर्तव्यं

दर्शपुत्तलकं कृत्वा पूर्ववत्कवलं दहेत् तस्य भस्म समादाय गंगातोये विनिक्षिपेत् ८९ दशगात्रादिकं कर्म तद्द्विनादेव का-
रयेत् स एव दिवसो ग्राह्यः श्राद्धे सावन्मरादिके ९० पूर्णे गर्भे मृतानां विदार्य जठरं तदा बालं निष्कारयानि क्षिप्य भू-
मीं तां मेव दाहयेत् ९१ गंगातीरे मृतं बालं गंगायामेव पातयेत् अन्यदेशे क्षिपेद्भूमौ सप्तविंशतिमासं ९२
अतः परं दहेत् स्य गंगायाम् स्थिनि क्षिपेत् जलकुम्भं च दातव्यं बालानामेव भोजनम् ९३ गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं
देयं मृते शिशौ घटं च पायसं भोज्यं दद्याद्बालविपत्तिषु ९४ कुमारं च मृते बालान् कुमारानेव भोजयेत् तद्बालान्
भोजयं द्विप्रान् पौगंडे सव्रते मृते ९५

तस्य किंचिदपि न दातव्यमित्यर्थः शिशुरादंतजननादिति स्मृतेर्न तान्यत्तिपक्षेति शिशा-

दितिसंज्ञाबलस्थाद्यावदाशिरवं आशिरवं चूडाकर्म तृतीयवर्षपर्यंतं बाल इति संज्ञाविपत्तिषु मरणेषु घटादिकं देयं बाले दातव्यं घटं घटोप-
वति चाक्षय इति वचनात् ९४ आपंचवर्षात् कुमारः पौगंडो दशहायनः अव्रते बालान् सव्रते विमान् ९५

४३

४४

४५

पंचमादूर्धान्ऊर्ध्वं पौगंडावस्थायां अव्रतः उपवीतसंस्काररहितः सव्रतः सोपवीतः ९६ महादानेशय्यादिकम् ९७ एकस्य तस्यैवोदे-
शेन कृतं एकोद्दिष्टम् ९८ ९९ व्रतस्थाने व्रतबंधस्थाने उपवीतसंस्कारस्य अनधिकारात् देहे चापि स्वल्पे सति क्रिया मपि स्वल्पां कुर्यात्

मृतश्च पंचमादूर्ध्वमव्रतः सव्रतोपि वा पायसेन गुडेनापि पिण्डान्दशक्रमात् ९६ एकादशं द्वादशं च वृषोऽसर्ग
विधिं विना महादानविहीनं च पौगंडं कृत्यमाचरेत् ९७ जीवमाने च पितरि न पौगंडं स पिण्डनम् अतस्तस्य द्वा
दशाहं न्यकोद्दिष्टं समाचरेत् ९८ स्त्रीशूद्राणां विवाहस्तव्रतस्थाने प्रकीर्तितः व्रतात्प्राक् सर्ववर्णानां वय-
स्कृत्या क्रिया भवेत् ९९ स्वल्पात्कर्मप्रसंगाच्च स्वल्पाद्द्विषयबांधवात् स्वल्पे वयसि देहे च क्रिया स्वल्पामपि
च्छति १०० किशोरेतरुणे कुर्यात् शय्यादृषमरवादिकम् पददानं महादानं गोदानमपि दापयत् १

१०० किशोतरुणावस्था

यांतुमृते सति सर्वमेव कृत्यं करणीयमित्याह किशोरमिति किशोरः षोडशसमस्ततो यौवनमादिशेत् १

७ ७

संन्यासिना तु द्वाहादिकं किं मपि कृत्यं न करणीयमित्याह यतीनामिति सर्वेषां हंसादिचतुर्विधानां तेषां स्वपितृणा मपि गृहस्थैरपि सत्तादिभि
 दोहादिकं न कर्तव्यं कुटीचकं तु प्रदहोदिति प्राचीनैर्यदुक्तं तदयुक्तमित्याक्षिपन्नाह नदाहमिति येः प्रेष्यगंत्रोच्चारणपूर्वकं संन्यस्तं तेषां दाहा

यतीनां चैव सर्वेषां नदाहो नोदकक्रिया दशगात्रादिकं तेषां न कर्तव्यं सत्तादिभिः २ दंडग्रहणमात्रेण नरोना-
 रायणो भवेत् त्रिदंडग्रहणात्तेषां प्रेतत्वं नैव जायते ३ ज्ञानिनस्तसदा मुक्ताः स्वरूपानुभवेन हि भूतसंश्रय
 दत्तानां पिंडानां नैव कांक्षिणाः ४ तस्मात्पिंडादिकं तेषां न तु नोदनया चरेत् तीर्थं श्राद्धं गया श्राद्धं पितृभ-
 क्त्या समाचरेत् ५

दिकं सर्वेषां स्त्रेयवहितगोच २ ननु दशगात्रं विना प्रेतत्वं स्यादिति चेन्मेवं मात्रेणेति ज्ञानेभ्यः न
 यि संन्यासिनां प्रेतत्वं नैवेति ३ किंच ज्ञानयुक्तेन संन्यासेन तु जीवन्मुक्तविदेहत्वमेव भवति इत्याह ज्ञानीति ४ अवश्यं कर्तव्य
 तथा तु नाचरेत् किं नृपितृभक्त्येव ५

६

७

८

९

१०

संन्यासिनां कृत्यमाह संन्यासस्तस्वमित्रं पुत्रकलत्रबंधादीन् शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्माणि संन्यस्य दंडमा-
च्छादनकोपीनंच प्रेष्यमंत्रोच्चारणपूर्वकं परिग्रहेदितिसंन्यासो यस्यास्तीतिसंन्यासी अस्यावस्थाभेदेन चातुर्विध्यं दर्शयति हंसमिति
हंसस्तु यथा जातस्तथा रूपधरा निहं ह्यनिष्पत्तिग्रहो ब्रह्ममार्गो सम्यक्संपन्नः शतमानसः प्राणसंधारणार्थं परेच्छया भेष्यमाहरन्नुदर-
पात्रेण लाभालाभसमः शतकुड्यानपरोध्यात्मनिष्ठश्चतुर्थभूमिकारूढः शतभाशतभकर्मनिर्मलनपरः शून्यागारं देवतागृहे तृणकूटव-
ल्मीकदक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिले च न कृतवासप्रयत्नो निर्ममः सन्निवसतीति हं-

हंसं परमहंसं च कुटीचकबहूदकान् एतान्संन्यासिनस्तार्क्ष्यपृथिव्यास्थापयेन्मृतान् ६

सोनामेति १ परमहंसस्तु न दंडं कोपीनंचाच्छादनमाचरति विधिनिषेधातीताय द्रव्यवेदांतं प्रपूर्णानंदैकबोधः परमान्मेति निरूपित-
स्तद्रूपमाह मस्मीत्येवं चतुर्थादिभूमिकारूपसर्वदा भवन्नेव सप्तभूमिकारूढा ध्यातृश्रेयविभागरहितो ब्रह्मानंदविलीनवृत्तिन्वाच्छरीरम-
पिनानुसंधत्ते एतदेवांशं श्रीभागवते दहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा मिहो न यश्चाति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् देवादपंतमथ देववशा-
दुपेतं वा सो यथापगच्छतं भद्रिरामदांशः इत्ययं योगीशितोष्णामुखदुःखमानापमानपटुर्मादिभिर्विवर्जितो भवति निरुद्धाशेषचि-

तद्वत्तेर्योगिनः शीतादिकं नास्ति तत्प्रत्ययाभावात् यथार्त्तान्नायामासक्तम्यवालकस्याच्छादनादिरहितस्यापि हेमन्तशिशिरयोः प्रातः
कालेशीतं नास्ति तथापरमात्मन्यासक्तस्य योगिनः शीताद्यभावः अतः कृतकृत्यो भवति इति च स्मर्यते ज्ञानामृतं न तृप्तस्य कृत
कृत्यस्य योगिनः नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न सतत्त्ववित् इति परमहंसः २ अथ कुटीचकबहूदकविरक्तिभेदेन यथा अत्र
विरक्तिस्त्रिधा तीव्रतीव्रतरामंदा चेति तीव्रा यथा अस्मिन् जन्मनि मा भूवन् पुत्रदारादयो मम इति यास्तु स्थिरा बुद्धिः मा वैराग्यस्य नी
व्रता इति अस्मिन् वैराग्ये कुटीचकबहूदकसंन्यासाधिकारः तथा चोक्तम् यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रेन्यासद्वयं भवेत् कुटीचकां ब
हूदकश्चेदुभावे तौ त्रिदंडिनौ १ कुटीचकस्तयात्राद्यशक्ताः एकस्मिन्नेव तीर्थे संवसन् प्रत्यहं द्वादशमहस्रप्रणवजपं कुर्वन् यथोक्तका
लभक्ष्यमाहरन् महावाक्यार्थमवलोकयन् नान्यानुसंधाने चित्तवृत्तिमवरोधयन् कुट्यां पर्णशालायां च कास्ति ब्रह्मध्यानं न प्रकाशते
इति कुटीचकः कुट्यामेव चरति यात्राद्यशक्तिनया विचरतीति यद्वा चरगतिभक्षणयोगिति धातोः कुट्यां चरतीति भक्षयति भिक्षा
न्मिति कुटीचरो वा ३ बहूदकश्च तीर्थयात्रां सकृत् कृत्यामेवैकरात्रं नगरे त्रिरात्रं तीर्थे सप्तरात्रं निवसन् त्रिकालस्नानपरोमाधुकरि
वृत्तिमाश्रितो निवासस्थानां शक्तिरहितो निजाश्रमधर्मगतो प्रणवमनुस्मरन् दंडादिकं परिगृह्य पुनस्तीर्थं तत्र ब्रजतीति बहूदका
नितीर्थजलानियस्यंति बहूदक इति ४ तीव्रतरं वैराग्ये तु हंसपरमहंससंन्यासाधिकारः तीव्रतरं यथा पुनरावृत्तिरहितो लोको मे

शंतात्कार्त्तिकीमतिः धिक्संसारमितीदृक्स्यादिरक्तेमंदतादिसोति एतेषांविशेषलक्षणानिबि३वैश्वरीपद्धतोपरमहंसोपनिषदंजीव
युक्तंश्रविविशेषतोनिरूपितानि अत्रतुविस्तरभयान्नलिरितानिभ्लोकार्थस्तस्पष्टएव १०७ इतिटीकायांदशमोऽध्यायः१०

गंगादीनामभावेहिपृथिव्यांस्थापनंस्मृतम् यत्रसंतिमहानद्यस्तदांतास्वेवनिक्षिपेत् १०८ इतिश्रीगरुडपुरा
णसारोद्धारेदाहास्थिसंचयकर्मनिरूपणोनामदशमोऽध्यायः१० गरुडउवाच दशगात्रविधिंब्रूहि कृतेकिं
सुकृतंभवेत् पुत्राभावेतुयःकुर्यादितिमेवदकेशव १ श्रीभगवानुवाच श्रृणुतार्क्ष्यप्रवक्ष्यामिदशगात्र
विधितव यदिधायचससुत्रोसुच्यतेपैतृकादृणात् २ पुत्रःशोकंपरित्यज्यधृतिमास्थायसात्विकीम् पितुःपि
उमिदंकुर्वाद्यथातनकारयेत् ३

अस्थिसंचयनाद्ध्वं दशगात्रंसमाचरेत् इतिश्रुत्वारवगःपूर्वंतदेवपरिवृच्छति १ एकादशेस्मि
ग्नौवाचशोकपनयनंबचः अप्रजेपिंडदातारंदशगात्रविधिंहरिः २ सात्विकीधृतिगीर्तिनांप्रोक्ता धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रि
याः योगनाव्यभिचारिण्याधृतिःसायार्थसात्विकीनि ३

अ.
१०

५५

क्रियायामधुपातस्थनिषेधमाह श्लेषंति निग्येकाद्वर्थात्. ४ तदेवाह यदीतिसप्रभिः निधनंगतः मृत्युप्राप्तः ५ अपरिहार्यदूरीकर्तुं भ
शक्ये ६ उपायाभावादपिशोको नाचित इत्याह नहीति ७ भावानां दुःखादीनां प्रतीकारः दूरीकरणोपायः ८ संयोगाविप्रयोगांता

श्लेषाश्च बोधयेमुक्तं प्रेतोक्तं यतो वगः अतो नरो दिनव्योहतदाशोकान्तिरर्थकात् ४ यदिवर्षमहस्त्राणि
शाचते हर्तिशं नरः तथापि नैव निधनंगतो दृश्येत कर्हिचित् ५ जातस्य हि भ्रयां मृत्युर्ध्रुवं जन्ममृतस्य च तस्मा
दपरिहार्यं न शोकं कारयेद्बुधः ६ न हि कश्चिदुपायो स्ति देवो वा मानुषोपि वा बोहि मृत्युवधो प्राप्ता जंतुः पुन
रिहायते ७ अविश्या भावि भावानां प्रतीकारो न वद्यदि तदा दुःखं न युज्यते न लरा समुधिष्ठिराः ८ नायम
त्यंत संदासः कस्यचिन्मनचिन्साह अपि खं न गरीरेण किमु तान्यैः पृथक् जनेः ९ यथा हि पथिकः कश्चिच्छाया
माश्रित्य गच्छति विश्राम्य च पुन गच्छेत्तद्वद्वतसमाश्रमः १० यत्कालः संसृजतं भाज्यं सायेतच्च विनश्यति
तदन्नरसरोपुष्टं काये कानामगिन्यथा ११ मरणोत्तेहि जीवितमिति न्यायमाह नायमिति १२ एतन्मर्थं दृष्टान्तेन दृढयति

यथेति १० यस्य कारणं वा वदति नान्यथा नान्यथा कथयेत्त्याह यदिति संसृजतं शुभं दृष्टव्यं पारितोष्यं दत्तं भवति ११

मनु-टी
५६

नैषजं औषधं दुःखरोगनिघर्तकमित्यर्थः १२ शोकापनादनां पायनिरूप्य पुत्राभावे तु कः कुर्यादिति प्रश्ने स्थोत्तरमाह पुत्रेति पञ्चभिः
यधूः पत्नी पुत्रवध्वा भावे सौंदरः कनिष्ठभ्राता १३ भ्रातुः पुत्रेण सर्वभ्रातृणां पुत्रमत्वं स्यादित्याह ज्येष्ठस्येति १४ एकजातानां एक

अ-
११

नैषज्यमेतदुःखस्य विचारं परिगच्छित्यच अज्ञानप्रभवं शोकं त्यक्त्वा कुर्यात्क्रियां सुतः १२ पुत्राभावे यधूः कुर्याद्भ्रातृभावे च सौंदरः शिष्यां वा ब्राह्मणस्य च सपिंडो वा समाचरेत् १३ ज्येष्ठस्य वा कनिष्ठस्य भ्रातुः पुत्रश्च पौत्रकैः दशगात्रादिकं कार्यं पुत्रहीने नरे रवग १४ भ्रातृणामेकजातानामेक्येत्युत्रवान्भवेत् सर्वतत्तेन पुत्रेण पुत्रिणामनुरध्वत् १५ पत्न्यश्च वत्स एकस्य चैकापुत्रवर्ता भवेत् सर्वाः स्ताः पुत्रवत्यः स्युस्तेनैकेन सुतेन हि १६ सर्वेषां पुत्रहीनानां मित्रः पिंडं प्रदापयेत् क्रियालोपो न कर्तव्यः सर्वाभावं पुरोहितः १७ स्त्री वाथ पुरुषः कश्चिदिष्टस्य कुरुते क्रियाम अनाथप्रेतसंस्कारात्कारिदयज्ञफलं लभेत् १८

स्थासितुः सकाशात् उत्पन्नानां मध्ये

१९ सापत्नपुत्रेण स्त्रीणां पुत्रिता स्यादित्याह पत्न्य इति १६ १७ इष्टस्य मित्रस्य १८

५६

१९ २० २१ २२ कृते किं स कृतं भवेदिति प्रश्नस्योत्तरमाह मतेति द्वाभ्याम् २३ २४ दशगात्रं विधिं ब्रूहि इति प्रश्नस्योत्तरमाह

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्यं दशगात्रादिकं स्वगा मृते ज्येष्ठं यतिस्ते हात् न कुर्यात् पितुः कृते १९ बहवोऽपि यदा पुत्रा वि-
धिं मकः समाचरेत् दशगात्रं सपिंडत्वं याज्ञान्यन्यानि शोडश २० एकं नैव तु कार्याणि संविभक्त्यन्यथापि वि-
भक्तैस्तु पृथक् कार्ये याज्ञं संवत्सरादिकम् २१ तस्माज्ज्येष्ठः कृतो भक्त्या दशगात्रं समाचरेत् एकभोजी भूमिभार्या
भूत्वा ग्रहपरः शक्तिः २२ सप्तवारं परिक्रम्य धरणी च द्रुमं लभेत् क्रियां कृत्वा पितुः मातुस्तनून् लभते सुतः
२३ आरभ्य दशगात्रं च यावद्द्वैवार्षिकं भवेत् तावत्पुत्रः क्रियां कुर्वेत् गयाया द्रुमं लभेत् २४ कृपे तदग्रे वा
गमे तीर्थं दवालयेऽपि वा गत्वा मध्यमयागे तस्मान् कुप्यादमंत्रकम् २५ शक्तिं भूत्वा दक्षमुलं दक्षिणाभिमुख-
स्थितः कुप्याच्च वेदिकां तत्र गोमयेनोपलिप्यताम् २६ तस्यां पणोदं भस्मं गन्धं पयं तं शिकं द्विजम् तं पाद्या-
दिभिरभ्यर्च्य प्रणमेद तस्मात् २७

कूपद्वयं दद्यात् दध्याय मगाति मध्यमयागे द्वितीयं प्रहरं प्रथमयागे मध्ययागे देवपि-
तृसमयत्वात् अमंत्रकं संकल्प्य रहितम् २८ २९ पणोदं पणोदं भस्मं तं सीपुष्यसंकाशमिति मंत्रेण प्रणमेत् ३० ३१

कौशेदभासनम् २८ २९ पयश्च पयश्च पयसी तयोर्नरिर्क्षीरयोः पात्रे ३० आनन्यदायकम् अनंतफलदं भवतीत्यर्थः ३१ आदिदिना
त प्रथमदिनात् ३२ तेनैवान्तेन चरुपायसादिना च नवदिनेषु नवपिंडान् ३३ नवमदिनस्य ह्यलंकथयति नवमेदिति त्रितिः ३४

तदग्रंच ततो दत्त्वा पिंडार्थं कौशेदभासनम् तस्योपरितः पिंडेनामगोत्रोपकल्पितम् २८ दद्यान्तं इत्युक्तपाकेन य
वपिष्टेन वा कृतः उर्गारचंदनोभृंगराजदुग्धनिवेदयेत् धूपदीपचनेयं घृणुखवासं च दक्षिणाम २९ काकान्तं प
यसाः पायं यथमानं जन्तुं जन्तुं प्रेतायायुकनाम्न च मृत्तमुपतिष्ठतु ३० अन्नं यन्त्रं जलं द्रव्यमन्यद्वादाय ते
च यत् प्रेतशब्देन यद्वा जन्तुमर्थान्नं न्यदायकम् ३१ तस्मादादिदिनाद्ध्यं प्राक्सपिंडाविधानतः योपितः पु
रुपम्यापि प्रेतशब्देन मुच्यते ३२ प्रथमं हनियत्पिंडादीयतं विधिपूर्वकम् तेनैव विधिना न्तेन नवपिंडान् प्र
दापयेत् ३३ नवमेदिवसं च वसपिंडः सजले जनेः तैलाभ्यगाः प्रकृतव्यामृतकः स्वर्गकाम्यया ३४ वहिः स्ना
त्वा गृहीत्वा च दृवात्वा जसमन्वितः अग्रतः प्रमदाकृत्या समागच्छेच्चृतालये ३५

३६ दशमदिनेविशेषमाह दशमइतिवाच्यथवाकलौ कलि युगेपलेनमांसंनपैतृकंपितृश्राद्धंनभवतीतितस्यमांसपिंडस्यनिषेधान्मा
षेनैवदद्यादित्यर्थः अत्रअतोत्थामिषवर्ज्यंक्षधातस्यनशाम्यतीति प्राचीनैस्त्वावश्यकत्वेनैवांक्तंतदन्ययुगाभिप्रायेणेति ३७ दशमे

दूर्वावत्कुलवृद्धिस्तेलाजाइवविकाशता एवमुत्कात्यजेद्देहेलाजान्दूर्वासमन्वितान् ३६ दशमेहनिमांसं
नपिंडं दद्यात्स्वर्गेश्वर माषेनतन्निषेधाद्वाकलौनपलोत्तकम् ३७ दशमेदिवसेक्षौरं बांधवानांप्रकीर्तित
म् क्रियाकर्तुःकृतस्यैवसपिंडीकरणात्यरम् ३८ दशमेदिवसेक्षौरं बांधवानांसमुंडनम् क्रियाकर्तुःसुतस्या
पिपुनमुंडनमाचरेत् ३९ मिष्टान्नैर्भोजयेदेकंदिनेषुदशमुद्भिजम् प्रार्थयेत्येतमुक्तिंचहरिध्यात्वोक्तंनोज
लिः ४० अतसीपुष्पसंकाशंपीतवाससमच्युतम् येनमस्यतिगोविंदंनतेषांविद्यतेभयम् ४१ अनादिनि
धनोदेवःशंखचक्रगदाधरः अक्षय्यःपुंडरीकाक्षप्रेतमोक्षप्रदोभव ४२

दिवसेक्षौरमिति द्वितीयश्लोकः स्मृत्यंतरदेशांतर

धर्मानुसारंण ३८ ३९ ४० अतसीति सुस्निग्धसुकोमलश्यासूदरम् ४१ हेपुंडरीकाक्षदेवः त्वंअनादिनिधनोसि अतोमोक्षप्रदोभवोते

इतिटीकायांएकादशोऽध्यायः ११ कृत्यमेकादशाहस्यलक्षणानि वृषस्यच तदुत्सर्गफलं चैव द्वादशोप्राहमाधवः ०

इतिसंप्रार्थनामंत्रं आहूतं प्रत्यहं पठेत् स्नात्वा गत्वा गृहे दत्वा गोप्रासं भोजनं चरेत् ४३ इति श्रीगण्डपुराणे ला
रेन्द्वारे दशगात्रं विधिनिरूपणो नामेकादशोऽध्यायः ११ गरुड उवाच एकादशदिनस्यापि विधिं ब्रह्मसुरेश्वर
रूपोत्सर्गविधानं च वदस्व जगदीश्वर १ श्रीभगवानुवाच एकादशान्हि गतव्यं प्रातरे वज्रनाशयं ओर्ध्वदेहि
क्रियां सर्वा करणीया प्रयत्नतः २ निमंत्रयेद्ब्राह्मणांश्च वेदशास्त्रपरायणान् प्रार्थयेत्संस्तुतिं च तमस्कृत्य कृ
तांजलिः ३ स्नानसंध्यदिकं कृत्वा नद्याचार्योपिशुचिर्भवेत् विधानं विधिवत्कुर्यादेकादशदिनोचितम् ४ अमं
त्रं कारयेच्छांद्दशाहं नामगात्रतः एकादशेऽन्हि प्रेतस्य दद्यात्सिद्धं समंत्रकम् ५ सोमवर्णं कारयेद्विष्णुं ब्रह्माणं रा
प्यकं तथा रुद्रं ताम्रमयं कार्ययमं लोहमयं रवंगं ६ पश्चिमं विष्णुकलशं गंगोदकसमन्वितम् तम्योपरि न्यसे
द्विष्णुं पतवस्त्रेण वंदितम् ७ पूर्वतु ब्रह्मकलशं क्षीरोदकसमन्वितं ब्रह्माणं स्थापयेत्तत्र श्वेतवस्त्रेण वंदितम् ८

९ १० ११ १२ १३ उपभुक्तं तस्य शरीरलग्नं तदीप्सितं तस्य वांछितं च एतद्वस्त्रादिसर्वं १४ १५ प्रेतस्य शय्या यादानविधिः

उत्तरस्यां रुद्रकुंभं पूरितं मधुसर्पिषा श्रीरुद्रं स्थापयेत्तत्र रक्तवस्त्रेण वेष्टितम् ९ दक्षिणस्यां यमघटमिंद्रोदकस-
मन्वितम् कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य तस्यां परिचयमन्यसेत् १० मध्ये तु मंडलं कृत्वा स्थापयेत्कौशिकं सुतः दक्षिणाभि-
मुखो भूत्वाऽपसव्येन च तर्पयेत् ११ विष्णुं विधिं शिवं धर्मं वेदमंत्रं च तर्पयेत् होमं कृत्वा चरेत्यश्वात् श्वद्वंद्वं शय्या-
दादिकम् १२ गोदानं च ततो दद्यात्पितृणां तारणाय वै गोरेया हिमया दत्ताप्रीतये तस्तु माधव १३ उपभुक्तं तु पु-
नः स्यासीद्वस्त्रभूषणवादनम् घृतपूजां कृत्वा स्वपात्रं समध्यान्यं तदीप्सितम् १४ तिलाद्यष्टमहादानं तत्कालेन च त-
र्कृतम् शय्यासर्गापेधुं च तद्दानं तस्याः प्रदापयेत् १५ प्रक्षाल्य विप्रचरणेन पूजयेद्दंबरादिभिः सिद्धान्तस्य
दातव्यं मोदकाद्युपवसाः पयः १६ स्थापयेत्पुरुषं हंसशय्यां परितदाकृतः पूजयित्वा प्रदातव्यामृतशय्यायथा-
दिता १७ प्रेतस्य प्रतिमा युक्ता सर्वोपकरणैश्चिता प्रेतशय्यामयाह्यया तुभ्यं विप्रनिवेदिता १८

माह प्रक्षाल्यंति चतुर्भिः १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

१९ २० २१ ब्राह्मणादिवर्णानामसाधारणवृषस्यलक्षणान्याह रक्ताक्षइतिद्वाभ्याम् २२ शस्येतेविहितोभवति २३ सर्ववर्णसा

इत्याचार्यायतातया ब्राह्मणाचकुदंविने ततःप्रदक्षिणीकृत्यप्रणिपत्यविसर्जयेत् १९ एवंशय्याप्रदानेनआ
 द्वेननवकादिना वृषोत्सर्गविधानेनप्रतोर्यातिपरंगतिम् २० एकादशेन्हिविधिनावृषोत्सर्गसमाचरेत् ही
 नांगरोद्विणं बान्दं त्यक्त्वा कुर्यात्सलक्षणम् २१ रक्ताक्षःपिंगलोयस्तरक्तशृंगैर्गलेखुरे श्वेतोदरःकृष्णपृष्ठाब्रा
 ह्मणस्यविधीयते २२ सुस्निग्धवर्णायांरक्तःक्षत्रियस्यविधीयते पीतवर्णश्चवैश्यस्यकृष्णःशूद्रस्यशस्यते
 २३ यस्तुसर्वांगपिंगःस्यात्स्वतःपुच्छं पदेषु च सपिंगावृषइत्याहुःपितृणांप्रीतिवर्धनः २४ चरणास्तमु-
 खं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः लाक्षारससवर्णोयस्तं नीलमिति कीर्तितम् २५ लोहितोयस्तु वर्णेन मुरंदपु-
 छे च पांडुरः पिंगःखुरविषाणाभ्यांरक्तनीलानि गद्यते २६ सर्वांगेष्वेकवर्णोयःपिंगःपुच्छेखुरेषुयः तं नील
 पिंगमित्याहुःपूर्वजोद्धारकारकम् २७

धारणावृषंकथयति यइत्यादिषड्विः २४ पंचप्रकारं नीलवृषंदर्शयति किंतु
 कलक्षणस्यैवेत्याह चरणाइति गोपतेःवृषस्य २५ २६ २७ ७ ७ ७ ७

२८ २९ उक्तलक्षणो वृषोगृहे न धार्यः तं भारवाहकं न कुर्यादित्यर्थः यथा कपिला गौर्ब्राह्मणातिरिक्तवर्णौ गृहे धार्यौ न भवति किंतु
दातव्या एव तथैवायमप्यवश्यं मोक्तव्य एवेति तदर्थं एतस्मिन्नेवार्थे पुरातनी सर्वशास्त्रप्रसिद्धा गाथा स्मृतिश्चरति लोके विख्यातिं या-

पारावतसवर्णस्तललाटे तिलकान्वितः तं बभ्रुनीलमित्याहुः पूर्णसर्वांगशोभनम् २८ नीलः सर्वशरीरेषु र-
क्तश्च नयनद्वये तमय्याहुर्महानीलं नीलः पंचविधः स्मृतः २९ अवश्यमेव मोक्तव्यो न स धार्यो गृहे भवेत् तदर्थं
मेषाचरति लोके गाथा पुरातनी ३० इष्टव्या बहवः पुत्राय द्यौकोपि गयां व्रजेत् गौरीं विवाहयेत्कन्यां नीलं वा वृ-
षमुत्सृजेत् ३१ स एव पुत्रो मंतव्यो वृषोत्सर्गं तु यश्चरेत् गयायां श्राद्धं दाता च योन्यां विष्टा समः किल ३२ रौ-
रवादिषु यं केचित्पच्यंते यस्य पूर्वजाः वृषोत्सर्गेण तान्सर्वान्न तारयेदेकविंशतिः ३३

ति ३० तामेवाह इष्टव्या वांछितव्याः मम बहवः पुत्राः संत्वितीच्छाकर्तव्येत्यर्थः तत्किमर्थमिति चेत्तत्राह यदीति बहुष्वेकोपि गयां गच्छेत्
एकः गौरीमष्टवर्षा कन्यां च नीलमुक्तलक्षणं मोचयेदिति हेतोः एका एव चेत्तदा गृहकार्य एव व्यग्रो भवेत् तस्य गयादिपितृमुक्ति कृत्ये च तस्य
भवादिति भावः ३१ अन्यः वृषोत्सर्गाद्यकर्त्ता इत्यकरणेऽपमानोक्तिः ३२ करणेतु केवलं पितुरेव मुक्तिर्न किंतु सर्वपितृणामेवेत्याह रौरवादि-
श्रुति ३३

स्वर्गताः स्वर्गे स्थिता अपि दृच्छन्ति परमगतिं प्राप्स्यन्ति ३४ ३५ सर्वप्रयत्नतः यदि दंशेनास्ति न दंशेनांतरादव्यानीय कर्तव्य एवेत्यर्थः

दृष्टोत्सर्गं किलेच्छन्ति पितरः स्वर्गता अपि अस्मदंशे संतः कोपि दृष्टोत्सर्गं करिष्यति ३४ तदुत्सर्गो द्वयं सर्वेयास्या
मः परमागतिम् सर्वयज्ञेषु चास्माकं दृष्टं पितृभिः सुनिर्दिष्टः ३५ तस्मात्पितृविमुक्त्यर्थं दृष्टयज्ञं समाचरेत् यथो
क्तेन विधानेन कुर्यात्सर्वप्रयत्नतः ३६ ग्रहाणां स्थापनं कृत्वा तत्तन्मंत्रं च पूजनम् होमं कुर्यात् यथा शास्त्रं प्र
जयेद्दृष्टमातरः ३७ वत्सं वत्सीं समानां यं वध्नीयात्कं कण्ठतयाः वैवात्येन विधानेन नस्तं भमारोपयेत्तदा ३८
स्थापयंश्च दृष्टं वत्सीं रुद्रकुंभोदकेन च मधुमात्यैश्च संपूज्य कारयेच्च प्रदक्षिणाम् ३९ त्रिशूलं दक्षिणे पाशं
वामे चक्रं प्रदाययेत् तं विमुच्यां जलं वा पाठं च मंत्रं मिमंस्ततः ४० धर्मस्त्वदृष्टरूपेण ब्रह्मणो निर्मितः पुरा
तयांत्सर्गं प्रदानेन न तारयस्व भवाणं वात् ४१ इति मंत्रान्नमस्कृत्य वत्सं वत्सीं समुत्सृजेत् वरदो हं सदा तस्य प्रे
तमोक्षं ददामि च ४२ ३६ विधानमाह ग्रहाणामिति मन्त्राभिः ३७ ३८ ३९ ४० धर्म इति चतुष्टयाद्धर्मो दृष्टरूपो हि भ

वर्तीति उत्सर्गस्याग एव प्रदानं मया दत्तं तवाभयदानं तेन तारयस्व मम पिदुर्निति शेषः ४१ ४२ ४३ ४४

अतम्यपुत्रहस्तेनयत्फलंभवति तदेवजावतस्यस्वहस्तकृतेनाप्यस्ति ४३ अतस्तद्विधानमप्याहकार्तिका रावितिपंचमिः विपुवह्निः

तस्मादेवप्रकर्तव्यस्तत्फलंजीवतोभवेत् अपुत्रस्तस्वयंकृत्वासुरवंयातिपरांगतिम् ४३ कार्तिकाशुभं
मासेचात्तरायेणगेरवो शुक्रपक्षेथवाकृष्णोद्वाद्यादितिथौतथा ४४ ग्रहणद्वितयेचैवपुण्यतीर्थेयनद्व-
येवावपुवह्नितयेचापिदृषोत्सर्गसमाचरेत् ४५ शुभलग्नेमुहूर्तेचशुचौदेशेसमाहितः आत्मणानुसमाहृत्य
विधिज्ञशुभलक्षणम् ४६ जपेहोमैस्तथादानैःप्रकुर्याद्देहशोधनम् पूर्ववत्सकलंफलं कुर्याद्दामादिल-
क्षणम् ४७ शालिग्रामंचसंस्थाप्यवेष्णावंश्राद्धमाचरेत् आत्मश्राद्धंततःकुर्यात्तदद्यादानंदिनान्यनं ४८
वयःकुरुतंपक्षिन्नपुत्रश्चापिपुत्रवान् सर्वकामफलंतस्यदृषोत्सर्गात्प्रजायते ४९ अग्निहोत्रादिभिर्यज्ञै-
र्दानैश्चविविधैरपि नतांगतिमवाप्नोतिदृषोत्सर्गेणयांलभेत् ५० बाल्यकोमारपौगंडेयौवनैवाद्भुतेकृतम्
यत्पापंतद्विनश्येत्तदृषोत्सर्गोन्नसंशयः ५१ तीयेमेघतुलासंक्रान्तिदिने ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५०

सर्वपापानाग्रायश्चित्तरूपमप्येतदेवंत्याह बाल्येतिद्वाभ्याम् ५१

४४

४५

४६

४७

५२ ५३ बहुररसकृतश्रवणोत्सुकतयासौभाग्यवत्याः सपुत्रायाः स्त्रियश्चनकुर्यादित्याह पतीति किंच पतिपुत्रवतीत्यनेनैवविधवा
प्राश्चकुर्यादित्यवगम्यते तथापि वृषयज्ञसमाचरेदित्यादिवचनादृषोत्सर्गस्यापियज्ञमयत्वात्तस्मिन्स्त्रीश्रद्धाणामधिकार एवेति

अ-
१२

विबद्धोहीकृतघ्नश्चक्ररापो गुरुतल्पगः ब्रह्महर्षमहारीच वृषोत्सर्गात्प्रमुच्यते ५२ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वृ
षयज्ञसमाचरेत् वृषोत्सर्गसमंपुण्यनास्ति ताक्ष्यजगन्त्रये ५३ पतिपुत्रवतीनारी द्वयोरग्रे मृतायदि वृषोत्स
र्गेनैव कुर्याद्दद्याद्वा च पयस्विनीम् ५४ वृषभवाहयेद्यस्तस्कंधेष्टे चरवेचर सपतेन्नरके गौरेयावदाभत
संप्लवम् ५५ वृषभंताडयेद्यस्तनिर्द्वयं सुष्टियष्टिभिः सनरः कल्पयेत्तं भुंजते यमयातूनाम् ५६ एवं कृत्वा
वृषोत्सर्गं कुर्यात् श्राद्धानि षोडश सपिंडीकरणादवाकृतदहं कथयामिते ५७ स्थाने द्वारं धर्मागं च चितायां
शवहस्तके अस्थिसंचयने षष्ठादशपिंडादशान्हिकाः ५८ मलिनं षोडशं चैतत्प्रथमं परिकीर्तितम् अन्य
च षोडशं मध्ये द्वितीयं कथयामिते ५९ क्वचित् अतोत्र देशकुलपरंपरागतधर्मानुसारणं कर्तव्यम् ५१० एवं वृषोत्सर्गं नि

६१

रूप्यमलिनादि षोडशत्रयमाह स्थाने इत्यादियावदध्यायसमाप्ति ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१

६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० संपरेतस्य मृतस्य और्ध्वदेहिकं लोकांतरोपयोगीपिंडदानादिकं क्षयाहं या

प्रथमं विष्णवे दद्याद् द्वितीयं श्रीशिवाय च याम्याय परिवाराय तृतीयं पिंडमुत्सृजेत् ६० चतुर्थं सोमराजाय हव्य
वाहाय पंचमं कव्यवाहाय षष्ठं च दद्यात् कान्ताय सप्तमं ६१ रुद्राय चाष्टमं दद्यान् नवमं पुरुषाय च प्रेताय दश
मं च वैकादशं विष्णवे नमः ६२ द्वादशं ब्रह्मणे दद्याद् द्विष्णवे च त्रयोदशं चतुर्दशं शिवायैव यमाय दश पंचकम्
६३ दद्यात् तत्पुरुषायैव पिंडं षोडशकं रवग मध्यं षोडशकं प्रादुरेतत्तत्त्वविदो जनाः ६४ द्वादशप्रतिमासेषु पाक्षि
कं च त्रिपाक्षिकं न्यूनपाण्मासिकं पिंडं दद्यान् न्यूनाब्दिकं तथा ६५ उत्तमं षोडशं चैतन्मया ते परिकीर्तितम् अप
यित्वा चरुं ताक्ष्यं कुर्याद् द्वादशं हनि ६६ चत्वारिंशत्तथैवाष्टौ श्राद्धं प्रेतत्वनान्नम् यस्य जातं विधानेन स भवेत्पितृ
पंक्तिभाक् ६७ पितृपंक्तिप्रवेशार्थं कारयेत् षोडशत्रयम् एतच्छ्राद्धविहीनश्चेत्येतो भवति सुस्थिरम् ६८ यावन्नदीयते
श्राद्धं षोडशत्रयसंज्ञकम् स्वदत्तं परदत्तं च तावन्नेवोपतिष्ठते ६९ तस्मात्पुत्रेण कर्तव्यं विधिना षोडशत्रयम् भर्तुं वाक्
रुतं पत्नी तस्य श्रेयोत्थनं तकम् ७० षिकं तथा च स्मृतिः मासं पक्षं तिथिं स्पष्टे यो यस्मिन् प्रियते हर्नि प्रेत्य बन्तु तथा भूतं क्षयाहं तस्य तं

विदुः पाक्षिकं तु आश्विनं मासिकन्यायांगतेयानगतैरथै रुष्ट्यापक्षे कृतं श्राद्धं पाक्षिकं ताद्वेधीयते इति यापस्त्री कुरुते सापिसती एव

अ.
१२

संपरेतस्य यापत्युः कुरुते चोर्ध्वदैहिकम् क्षयाहं पाक्षिकश्राद्धं सासतीत्युच्यतमया ७१ उपकाराय साभर्तु
जीवित्येषापतिव्रता जीवितं सफलं तस्यायामृतं स्वामिनां भजेत् ७२ अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते बन्धिवारि-
भिः संस्कारप्रमुखं कर्म सर्वं कुर्याद्यथाविधि ७३ प्रमादादिच्छया वापि नागाद्या म्रियते यदि पक्षयोरुभयो-
र्नागं पंचमीषु प्रपूजयेत् ७४ कुर्यात्पिष्टमयीं लेखां नागभोगा कृतिं भुवि अर्चयेत्तांसितैः पुष्पैः सुगंधैश्चंदने-
न च ७५ प्रदद्याद्दूपदीपो च तंदुलांश्च तिलान्क्षिपेत् आमपिष्टं च नैवेद्यं क्षीरं च विनिवेदयेत् ७६ सोऽव-
र्णशक्तितो नागं गां च दद्याद्भुजन्मने कृतांजलिस्ततोऽभूयात्प्रीयतां नागरादिति ७७ पुनस्तेषां प्रकुर्वी-
त नारायणबलिं क्रियाम् तया लभते स्वर्गं संमुच्यते सर्वपातकैः ७८ ७१ ७२ ननु प्रारब्धवशेन नान्धादिभिः

मृतानां नारायणबलिं विधिक्रियामोक्षदा भवति अतस्तामेव कुर्यात् गर्पान्मृतानां च सर्पपूजनं कर्तव्यमित्याह अथेत्यादि पट्टिः
अथशब्दो विधानांतरे प्रमादेन अनवधानेन संस्कारप्रमुखं दाहादिकं सर्वपूर्वोक्तं कर्म ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८

६३

एवमिति आब्दं आअब्दं इति च्छेद अब्दपर्यन्तमित्यर्थः प्रत्यहं घटं दद्यादिति वा अथवा यथासंख्यानपञ्चतुत्तरशतत्रयसंख्याकान्स
जलान्जलांजलिर्माहृतान् क्रमान्पाक्षिकस्य पंचदशमासिकस्य त्रिंशत्पुनः सार्द्धमासिकस्य पंचदश इत्यादि क्रमेणैवेकादशोऽन्धिपिंडो

एवं सर्वक्रियां कृत्वा घटं सान्नेजलान्वितम् दद्यादाब्दं यथासंख्यानपिंडान्वासजलान् क्रमात् ७९ एवमेकादशं
कृत्वा कुर्यात्सापिंडं नंततः शय्यापदानां दानं च कारयेत्सूतके गते ८० इति श्रीगरुडपुराणे सारोद्धारेण
कादशविधिनिरूपणो नाम द्वादशोऽध्यायः १२ गरुड उवाच सपिंडमविधिं ब्रूहि सूतकस्य चानि
र्णयम् शय्यापदानां सामग्री तेषां च महिमां प्रभो १ श्रीभगवानुवाच शृणु ताक्ष्यं प्रवक्ष्यामि सपिं
ड्याद्यखिलां क्रियां प्रतप्तामपरित्यज्य यथापितृगणो विशंत २ सपिंडो मिलितो येषां पितामहशिवादिषु
गोपतिष्ठंति दानानि पुनैतत्तान्यनेकधा ३ अशुद्धः स्यात्सदा पुत्रो न शक्यति कदाचन सूतकं न निवर्त्तेत सपिंडो
करणं विना ४ नैव दद्यादित्यर्थः ७९ ८० इति टीकायां द्वादशोऽध्यायः १२ सपिंडो सुरवशय्यायाः पदानां दानमेव च

तत्सामग्रीफलं तेषां हरिः प्राह त्रयोदशोऽध्यायः १३ तेषां शय्यादीनां महिमां दानफलं ब्रूहीति १ यथा सपिंडनादिक्रियया २ पितामहाएव शिवादि
यः वसुरुद्रादित्यस्वरूपास्तेषु ३ ४

५ विप्रस्येतद्वा दशाहं राजन्यस्याग्न्यां चकम् इति विष्णुपुराणे वचनाद्वा ह्यणस्यापि द्वादशाहं सूतकम् ६ सपिंडाश्चतुः पुरुषावधयः सकुल्याः सप्तपुरुषावधयः गोत्रजाः दशपुरुषावधयः ७ एतदेव विशेषेण निरूपयति चतुर्थे पुंसि वृद्धप्रपितामहकुलोत्पन्ने सपि

तस्मात्पुत्रेण कर्त्तव्यं सूतकांते सपिंडनम् सूतकांते प्रवक्ष्यामि सर्वेषां च यथोचितम् ५ ब्राह्मणस्तु दशाहेन क्षत्रियो द्वादशे हनि वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन श्रद्धाति ६ दशाहेन सपिंडास्तु श्रद्धाति प्रेतसूतके त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा श्रद्धाति गोत्रजाः ७ चतुर्थदशरात्रं स्यात्पुंसि पुंसि पंचमे षष्ठे चतुरहः प्रोक्तं सप्तमे च दिनत्रयम् ८ अष्टमे दिनमेकं तु नवमे प्रहरद्वयम् दशमे स्नानमात्रं हि सूतकं जन्मसूतकम् ९ देशांतरगतः कश्चित् शृणुयाद्योऽस्य निर्दिशम् यच्छेषदशरात्रस्य तावदेवाश्रयिर्भवेत् १० अतिक्रांते दशाहे तु त्रिरात्रमश्रयिर्भवेत् संवत्सरे व्यतीते तु स्नानमात्राद्विश्रद्धाति ११ इपुरुषे दशरात्रं सूतकम् पुंसि सूतकं चेति स

र्वत्रे वं योज्यम् ९ अहर्निशं दशादिनमध्ये एव १० दशाहे अतिक्रांते व्यतीते सति संवत्सरात्प्राक् त्रिरात्रं सूतकम् दशाहमिति सपिंडीपर्यंतं ज्ञातव्यतां विना संध्यावंदनादीनामनधिकारात् ११

ननुप्रथममृतकेतैर्वाहितयेआगतं सति किं कर्तव्यमित्यस आह आद्ये निचतुर्भागस्य त्रिभिर्दिने रंको विभागः षड्विंशत्यध्यायभागद्वयं तत्र प्रा-
 दमृतस्य षट्दिनमध्यं द्वितीये मृते सति आद्येन सहैव द्वितीयस्यापि दशगात्रादिकं सर्वापि दनं च कर्तव्यं षट्दिनादूर्ध्वमृतेन सहाद्यस्य सपिंड-
 नादिकमिति तात्पर्यार्थः १२ आदंतजननादंतोद्भवात्माकुसुमद्यः स्नानमात्रान्छुद्धिः चूडा करणादा चूडाया कुनैशिकी एकरात्रेण शुद्धिः

आद्यभागद्वयं यावन्मृतकस्य च सूतके द्वितीये पतितं चाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते १२ आदंतजननात्सद्यः
 आचलान्नैशिकी सूता त्रिरात्रमाघनादेशाद्दशरात्रमतः परम् १३ आजन्मनस्तु चोलांतं यत्र कन्या विप-
 द्यते सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः १४ ततो वाग्दानपर्यंतं यावद्काहमेव हि अतः परं प्रवृद्धानां
 त्रिरात्रमिति नित्यशः १५ वाक्प्रदाने कृते त्वत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तु रैव हि १६

आघनादेशाद्गतबंधनात्वाक्त्रिरात्रं मृतकम् अतः परं उपवीतसंस्कारादनंतरम् १३ कन्यानां सूतकमाह चोलांतं सप्तविंशतिमासपर्यंतं य-
 त्र यदा विपद्यते म्रियते १४ वाग्दानात्प्रागेकदिनं सूतकं अतः परं वाक्प्रदानादनंतरं प्रवृद्धानां वयसाधिकानां च त्रिरात्रं चेति वाक्प्रदानं नाम
 भाषायां सगार्हपत्यं च १५ एतदेव विवृणोति वागिति उभयतः पितुर्वरस्यापि त्रिदिनं दत्तं त्वां विवाहितानां भर्तु रैव हि एव न तु पितुः १६

तत्सामान्यतृणानववावन्मातान्वेतामभोस्तानहिन्याजिसूतकमेतिषचनान् १७ तामगातृध्वेवननुपुत्रादिषु १८ सामान्यमुक्ताविशेषशास्त्रमा
ह सर्वेषांमिति सामान्यशास्त्रतो नूनंविशेषाथलवान्तवेदितिविष्टयस्येवप्रामाण्यात् १९ सूतकमयोजनमाह संध्रौतत्रिभिः २० २१ २२ प्र
तिनः ब्रह्मचारिणः तेनगुरुशुश्रूषान्त्याज्याइति यद्वा चांद्रायणदिमहाव्रतयुक्तस्यतेनापि व्रतभंगो न कर्तव्यश्चेति भावः मंत्रपूतस्यम

पणमासाभ्यंतरेयावद्गर्भस्त्रावोभवेद्यादितदा माससमैस्तासांदिवसेः शतद्विरिष्यते १७ अतर्द्ध्वस्वजात्युक्त
माशौचंतास्मविद्यते सद्यः शौचं संपिंडानां गर्भस्य पतने सति १८ सर्वेषांमववर्णानां सूतके सूतकपिवा दशा
हाच्छुद्धिरित्येष कलौ शास्त्रस्य निश्चयः १९ आशीर्वादं देवपूजां प्रत्युत्थानाभिवंदनम् पर्यं केशयनं स्पर्शनं
कुर्यान्मृतसूतके २० संध्यादानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृ तपणम् ब्रह्मभोज्यं व्रतं नैवेद्यं कर्तव्यं मृतसूतके २१
नित्यं नैवेद्यं कर्तव्यं मृतकेयः समाचरेत् तस्य पूर्वकृतं नित्यादिकं कर्म विनश्यति २२ व्रतिनो मंत्रपूतस्य साग्नि
कस्य द्विजस्य च ब्रह्मनिष्ठस्य यतिनां न हिराज्ञां च सूतकम् २३

व्रतं जपं सदापवित्रस्य जपत्यागो नोचित इति साग्निवस्य ह
वनस्यावश्यकत्वात् ब्रह्मनिष्ठस्य गृहस्थस्यापि तस्यातिवर्णाश्रमिवावर्णाश्रमोचितं सूतकं नास्त्येव जन्ममरणयोर्वास्तवत्वाच्चेति यति
नामन्यामिनस्तस्यापि लोके पणाय व्युत्थितत्वात् राजासूयाभिषिक्तानां दानं ग्राह्यमिति भावः २३

तस्यसूतकस्यप्राक्पूर्वकृतं सिद्धान्तं पक्वान्तं तु भोज्यम् भोजनार्हमेव पश्चात्कृतं नेति २४ तदज्ञानात्तस्यसूतकस्य अज्ञानाद्गृह्णातिसू-
तके कथितेऽपि यो याचते तस्मै ददन्सन्दाता दोषभाक् न भवतीत्यर्थः २५ दाता दोषमवाप्नोत्येव विवृणोति प्रच्छाद्य संगोच्य २६ तस्मात्

विवाहोत्सवयज्ञेषु जाते च मृतसूतके तस्य पूर्वकृतं चान्नं भोज्यं तन्नामुरबर्दात् २४ सूतकं यस्तु गृह्णाति तदज्ञा-
नान्नदोषभाक् दाता दोषमवाप्नोति याचकाय ददन् अपि २५ प्रच्छाद्य सूतकं यस्तु ददत्यन्नं द्विजाय च ज्ञात्वा गृ-
ह्णाति ये विप्रादोषभाजस्त एव हि २६ तस्मात्सूतकं शक्यं यथापितुः कुर्व्यात्सपिंडनम् ततः पितृगणैः सार्धं पितृलो-
कं सगच्छति २७ द्वादशाहे त्रिपक्षे वा घणमासे वत्सरेऽपि वा सपिंडीकरणं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः २८ मया तु
प्रोच्यते तार्क्ष्यशास्त्रधर्मानुसारतः चतुर्णामेव वर्णानां द्वादशाहे सपिंडनम् २९ अनित्यात्कलिधर्माणां पुंसां
चैवायुषः क्षयात् अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते ३० सूतकं सपिंडनं विना नापयाति तदपसारणं विना च दाना-

दानयोरनधिकारादिति हं तोः सपिंडनं कुर्यादिति सपिंडनात्प्राक्प्रेतैः पिता २७ मुनिमनोक्तसपिंडनं कालं प्रदर्शयति द्वादशाह इति
२८ मुनिमतं निराकृत्य युगानुरूपं स्वमतं कथयति मर्येति २९ मुनिमतं बहून् दोषान्प्रदर्शयस्वमतं द्रष्टव्यं अनित्यादिति पंचभिः कलिध-
र्माणामनित्यत्वमेवाह पुंसामित्यादि ३०

व्रतबंधः उपवातसंस्कारः उत्सवः यज्ञादीनां आदिगण्डेन हं लिङ्कारादीनामपि व्रतस्य कार्ति का देवतमात्रस्य आदीनि द्विरागमनादीन्यपि
गृहमेधिनि वृद्धे मृते सति ३१ भिक्षुः संन्यासी हंत कारः वैश्वदेवं कुर्वन्तां पंचसूत्रानि वर्तकान् विभागः ३२ प्रत्यवार्या दोषभाग भवेत् ३३

व्रतबंधोत्सवादीनि व्रतस्योद्यापनानि च विवाहोदिभवेन्नैव मृते च गृहमेधिनि ३१ भिक्षुर्भिक्षान्नगृह्णाति हंत
कारो न गृह्यते नित्यं नैमित्तिकं लिप्यद्यावत्पिंडं न मेलितम् ३२ कर्मलोपात् प्रत्यवार्या भवेत्तस्मात्सपिंडनम् नि
रुग्निः साग्निको वा द्वादशाहं समाचरेत् ३३ यत्फलं सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु यत्फलम् तत्फलं समवाप्नोति
द्वादशाहसपिंडनात् ३४ अतः स्नात्वा मृतस्थाने गोमयेनोपलेपिते शास्त्रोक्तेन विधानेन सपिंडीकारयेत्सुतः
३५ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैर्विश्वेदेवांश्च पूजयेत् कुपित्रं विकिरंदत्वा पुनरापरुपस्पृशेत् ३६ दद्यात्पितामहा
दीनां त्रीन्पिंडांश्च यथाक्रमम् वसुरुद्रा कं रूपाणां चतुर्थं मृतकस्य च ३७ चंदनैस्तुलसीपत्रैर्धूपैर्दीपैः सुभौ
जनैः सुरवचांसैः सुवस्त्रैश्च दक्षिणाभिश्च पूजयेत् ३८

३४ अतः द्वादशाहस्यावश्यकत्वाद्देतोः मृतस्थानं गोमयेनो

पलित्यसपिंडनं कारयेत् ३५ आपः उपस्पृशेत् हस्तौ प्रक्षाल्या च मेत् ३६ ३७ ३८ ७ ७ ७

३९ पितुः पिंडस्य पितामहादिपिंडैः सह एकीकरणं सपिंडीकरणमिति ४० अथ शब्दो विधानांतरे पूर्वसुवर्णशलाकया त्रिधा कृतं तं पैतृकं पि
तृपिंडं तेभ्यः प्रपितामहादित्रिभिः पिंडैः सह मेलयेदिति ४१ अग्रे पितामह्या पूर्वमातरि प्रशांतायां सत्यां पैतृकवत्प्रपितामह्यादीनां भ-

ग्रेतपिंडं त्रिधा कृत्वा सुवर्णस्य शलाकया पितामहादिपिंडैः पुमेलयेत्तं पृथक् पृथक् ३९ पितामह्या समं मा
तुः पितामहसमं पितुः सपिंडीकरणं कुर्यादिति ताक्ष्यमतं मम ४० मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः
तेन देयाः स्त्रियः पिंडाः प्रपितामहपूर्वकाः ४१ मातर्यग्रे प्रशांतायां विद्यते च पितामही तदा मातृकश्चाद्वैपिकु
र्यात्पैतृकवद्विधिः ४२ यद्दामयि महालक्ष्म्यां तयोः पिंडं च मेलयेत् ४३ अपुत्रायाः स्त्रियः कुर्यात्पतिः सापिंड
नादिकम् श्वश्चादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेत् ४४ भर्त्रादिभिस्त्रिभिः कार्यं सपिंडीकरणं स्त्रियः नैत
न्नाम मतं ताक्ष्यपत्या सापिंड्यमर्हति ४५ यः पिंडान्दत्वा तैः सह मातुः पिंडं मेलयेदिति ४२ पक्षांतरमाह यद्वेति तयोः मातापि

त्रोः पितामह रूपेण यि पितुः पिंडं लक्ष्म्यां मातुश्चेति ४३ स्त्रियक्रियाकरणे पत्युरप्यधिकारोऽस्तीत्याह अपुत्रेति मातांतरं निराकरोति भर्त्रेति
भर्त्रास्वकांतेन सह न तु सपिंडनं योग्यं भवति अर्थागित्वात् ४४ दयित्तं च पतिश्च दंपती जयादयितयोर्जटं भावौ भवतः श्वशुरादेः अंतरीः
मध्यं तृणं कृत्वा तत्सत्याः सापिंड्यं कुर्यादित्यन्वयः ४५

सत्याः सपिंडादिकमपि एक एव सुतः कुर्यान्न तु द्वितीयः ४६ श्रवणदिनेषु दशगात्रं विधाय
यभर्तुः सपिंडदिने सपिंडनादिकं कार्यं दशाहादनंतरं जातायास्तथा श्रवणदिनाद्वा दशो हनीति ४७ ४८ ४९ ५० हतकारं प्रमा

एकां चितां समासूढौ दंपती यदि काश्चप तृणमंतरतः कृत्वा श्वशरादेस्तदाचरेत् ४६ एक एव सुतः कुर्यादादौ
पिंडादिकं पितुः तदूर्ध्वं च प्रकुर्वीत सत्यास्मानं पुनश्चरेत् ४७ हुताशया समासूढा दशाहाभ्यंतरे सती तस्याभ
र्तुर्दिने कार्यं शय्यादानं सपिंडनम् ४८ कृत्वा सपिंडनं तार्क्ष्यं प्रकुर्यात्पितृ तर्पणम् उदाहरैस्त्वधाकारं वेदमंत्रैः स
मन्वितम् ४९ अतिथिं भोजयेत्पश्चाद्दंतफारं च सर्वदा तेन तृप्यंति पितरो मुनयो देवदानवाः ५० ग्रासमात्र
भवेद्विष्ठाचतुर्ग्रासं तु पुष्कलम् पुष्कलानि च चत्वारि हंतं कारो विधीयते ५१ सपिंड्यां विप्रचरणौ पूजयेच्च द
नाक्षतैः दानंतस्मै प्रदातव्यमक्षयवृत्तिहेतवे ५२ वर्षवृत्तिं घृतं चान्नं सुवर्णं रजतं सुगाम् अश्वं गजं रथं भूमि
माचार्याय प्रदापयेत् ५३ ततश्च पूजयेन्मंत्रैः स्वस्तिवाचनपूर्वकम् कुंकुमाक्षतनैवेद्यं ग्रहान् देवीं विनायकम् ५४

णमाह चत्वारि पुष्कलानि षोडश ग्रासमात्रम् ५१ ५२ रुग्णां सुशीलां ५३ ५४ ५ ५ ५ ५

सूत्रं रक्षासूत्रम् ५५ शर्भैः सरसैः बहुशर्करायुक्तैरित्यर्थः सृजलान्नान्जलपूर्णान् मोदकदक्षिणासहितान् द्विषट् द्वादशघटान् द्वा
दशविप्रान् भोजयित्वा तेभ्यो दद्यादिति ५६ द्विजभोजनादनंतरं वर्णैर्विप्रादिभिः वार्याद्याः क्रमात् स्पृष्टव्याः ततस्ते शङ्खद्वोरनित्यन्वयः
ब्राह्मणादिभिश्चतुर्भिर्वर्णैश्चत्वारि क्रमात् स्पृष्टव्यानीत्यर्थः ५७ अथ सपिंडनानंतरं शय्यादानं निरूपयति एवमित्यादि ५८ ५९ श

आचार्यस्ततः कुर्यादभिषेकं समंत्रकम् बध्वासूत्रं करे दद्यान्मंत्रपूतांस्तथा क्षतान् ५५ ततश्च भोजयेद्विप्रा
न्विष्टान्नेर्विविधैः शर्भैः दद्यात्सदक्षिणां तेभ्यः सजलान्नान्द्विषट् द्वादशघटान् ५६ वार्याद्युधप्रतौ दस्तदंडस्तद्विजभो
जनात् स्पृष्टव्यानंतरं वर्णैः शङ्खद्वोरस्ते ततः क्रमात् ५७ एवं सपिंडनं कृत्वा क्रिया कल्पाणि संत्यजेत् शङ्खं बरधरो
भूत्वा शय्यादानं प्रदापयेत् ५८ शय्यादानं प्रशंसन्ति सर्वे देवाः स वा स वाः तस्माच्छय्याप्रदातव्यामरणं जीविते
पि वा ५९ सारदारुमयी रम्यांस्तु चित्रैश्चित्रितां ददाम् पट्टसूत्रैर्वितनितां हं मपत्रैरलंकृताम् ६० यथां आस्त्रितायां विचि

त्रवेस्त्रेणाच्छादितायां भुवि यसेत् स्थापयेत्तिततीयेनान्वयः कथं भूतां सारदारुमयी भारसंवहनकाष्टरचितां यद्वा साररूपोदा
रुर्विद्रुमस्तन्मयी वारम्यामिति विशेषणं कृत्वा यतामेवाह स्तु चित्रैरिति वितनितां संग्रथितां लोहपत्रस्थाने हं मपत्रैरिति ६० ७

हंसवदुज्ज्वलामृदुलाचयातूलीअथः प्रस्तरणिकाभाषायादुल्लयांश्चेति तया प्रतिच्छन्नां आच्छादितांशुभानिसुंदराणि शीर्षोपधानि-
कानियस्यांभाषायांतकियाइतिप्रच्छादनपटीतदाच्छादकमुपरितनंवस्त्रम् ६१ दिव्यबंधैः भाषायांकसणाइति ६२ छत्रंचतुश्वरण
सलग्नंरथस्थवत् शैष्यंरूप्यादिधातुमयंदीपालयंदीवदइतिभाषायाम् चामरंव्यजनंआसनंकाष्टमयंचौकीइतिभाषायाम् भ

हंसतूलीप्रतिच्छन्नांशुभशीर्षोपधानिकाम् प्रच्छादनपटीलुक्तांपुष्पगंधैःभ्रवासिताम् ६१ दिव्यबंधैः
सुबद्धांचक्रविशालांकरवप्रदाम् शय्यामेवंविधांकृत्वास्त्रितायांन्यसदुवि ६२ छत्रंदीपालयंरौप्यंचाम
रासनभाजनम् भृंगारकरकादर्धपंचवर्णावितानकम् ६३ शयनस्थभवोत्किंचिद्यच्चान्यदुपकारकम् त
त्सर्वंपरितस्तस्याःस्वेस्वेस्थानेनियोजयेत् ६४ तस्यांसंस्थापयेद्देमंहारिलक्ष्मीसमन्वितम् सर्वाभरणसं
युक्तमायुधांबरसंयुतम् ६५ जनंजलपात्रपात्रं भृंगारंगडका गडवीझारीनिभाषायां करकाअल्पघटाः कलशमिति

कमंडलुवा आदर्शदर्पणं अन्यतांबूलपात्रादिउपहारकसामग्रीस्वेस्वेस्थानेइतिछत्रम् पादेषुदीपालयंवामेचामरं शय्योपरिआ
सनंदक्षभाजनं तदुपरिवितानंछत्रस्योपरिनियोजयेदिति ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८

स्त्रीणांसौभाग्यवतीनाम् ६६ कर्णागुलीयादिभिः दंपत्योगभरणानितैश्चालंकृतंविप्रम् स्थापयेदित्युत्तरेणान्वयः ६७ ६८ ६९ ७०

स्त्रीणांचशयनेधृत्वाकज्जलालक्तकुंकुमम् चस्त्रंभूषादिकंयच्चसर्वमेवप्रदापयेत् ६६ ततोविप्रंसपत्नीकंगं
धपुष्पैरलंकृतम् कर्णागुलीयाभरणैःकंठसूत्रैश्चकांचनैः ६७ उष्णीषमुत्तरीयंचचोलकंपरिधायच स्था
पयेत्स्तरंवशाख्यायांलक्ष्मीनारायणाग्रतः ६८ कुंकुमैःपुष्पमालाभिहरिलक्ष्मींसमर्चयेत् पूजयेत्लोकपालां
श्चग्रहान्देवींविनायकम् ६९ उत्तराभिमुखोभूत्वागृहीत्वाकुसुमांजलिम् उच्चारयेदिसंमंत्रंविप्रस्यपुरतःस्थि
तः ७० यथाकृष्णात्वदीयास्तिशय्याक्षीरोदसागरे तथाभूयादभून्येयंममजन्मनिजन्मनि ७१ एवमुष्णांज
लिंविप्रेप्रतिभार्याहरेःक्षिपेत् ततःसोपस्करांशय्यादानंसंकल्पपूर्वकम् ७२ दद्याद्भूतोपदेष्टेचगुरवेब्रह्म
वादिने गृहाणब्राह्मणेनांतंकोददातीतिकीर्तयन् ७३ आंदोलयेद्द्विजंलक्ष्मीहरिंचशयनस्थितम् त
तःप्रदक्षिणीकृत्यप्रणिपत्यविसर्जयेत् ७४

ममेयमितिजीवनेमरणेममपितुरितिविशेषः इयंशय्याअशून्यामया

ममपित्रावा सहितैवभूयादित्यर्थः ७१ ७२ कोददातीति हिनाभिमानंनकुर्व्यादिति ७३ ७४ ७५ ७६ ७७

सर्वोपस्करणैर्गृहीत सर्ववस्तुभिः सहितं सुखसुख्यर्थं सार्वेन सुमिनिद्रा तदर्थं गृहं च दद्यादिति ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ आभू

सर्वोपस्करणैर्गृहीतं प्रदद्यादिति संदरम् शय्यायां सुखसुख्यर्थं गृहं च विभवे सति ७५ जीवमानः स्वहस्तेन यदि
शय्यां ददाति यः तज्जीवत बृषोत्सर्गपर्वणीषु समाचरेत् ७६ इयमेकस्य दातव्या बहूनान् न कदाचन सा वि
भक्ता च विक्रीता दातारं पातयेत्यधः ७७ पात्रे प्रदाय शयनं वाञ्छितं फलमाप्नुयात् पिता च दाता तनयः पर-
ब्रह्म च मोदते ७८ पुरंदरगृहो दिव्ये सूर्ये पित्रालयेऽपि च उपतिष्ठेन्न संदेहः शय्यादानप्रभावतः ७९ विमानव-
रमारूढः सेव्यमानोऽसुरोगणैः आभूतसंप्लवं यावत्तिष्ठत्यातंकवर्जितः ८० सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वपर्वदिने-
षु च तैभ्यश्चाभ्यधिकं पुण्यं शय्यादानोद्भवमेवेत् ८१ एवं दत्त्वा सुतः शय्यां पददानं प्रदापयेत् तच्छृणुष्व मया
ख्यातं यथावत्कथयामि ते ८२ छत्रोपानहवस्त्राणि मुद्रिकाचकमंडलुः आसनं पंचपात्राणि पदं पंचविधं स्मृ-
तम् ८३ तसंप्लवं महालयपर्यंतम् प्रलये लीनोऽपि पुनः सृष्टिमयेतत्रैवोत्पद्य आतंकवर्जितः पीडारहितः स्वर्गेतिष्ठती

तिपूर्ववत्ज्ञातव्यम् ८० ८१ ८२ शय्यादानोत्तरं पददानं प्रदद्यादित्याह छत्रेति ८३

८४ ८५ ८६ ८७ ८८ पथियममार्गेऽसुखं निस्तरते भुंक्ते ८९ ९० ९१ ९२ पाथेयं परलोकभोग्यम्

दंडेन ताम्रपात्रेण तद्यामानैर्भोजनैरपि अर्घ्ययज्ञोपवीतैश्च पदं संपूर्णं तां व्रजेत् ८४ त्रयोदशपदानि स्थंयथाशक्त्या वि-
धाय च त्रयोदशेभ्यो विप्रेभ्यः प्रदद्याद् दशो हनि ८५ अनेन पददानेन धार्मिकायां तिस्रहतिम् यममार्गगतानां च
पददानं सारवप्रदम् ८६ आलपस्तत्र वैरौद्रोदत्त्य ते येन मानवः छत्रदानेन स्रज्जाया जायते तस्य मूर्द्धनि ८७ अतिकंठ-
कसंकीर्णं यमलोकस्य वर्तमानि अश्वारूढाश्च ते यांति ददंते यद्युपानहौ ८८ शीतोष्णा वा तदुःखानि तत्र घोरानि रेव च
र वस्त्रदानप्रभावेन सारवं निस्तरते पथि ८९ यमदूता महारौद्राः करालाः कृष्णापिंगलाः न पीडयंतितं मार्गे मुद्रिका-
याः प्रदानतः ९० बहुधर्मसमाकीर्णो निर्वाते तोयवर्जितं कमंडलुप्रदानेन तृषितः पिबते जलम् ९१ मृतोद्देशेन यो दद्या-
द् दूदपात्रं च ताम्रजम् प्रपादानसहस्रस्य यत्फलं सोऽश्नुते ध्रुवम् ९२ आसने भोजने चैव दत्ते सम्यक् द्विजातये सारवेन भ-
क्तपाथेयं पथि गच्छन् शनैः शनैः ९३ एवं स पिंडनदिने दत्त्वा दानं विधानतः बहून्संभोजयेद् द्विप्रानाश्च पाकादिकानपि ९४

९३ ९४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

१५ ननु उत्तमं षोडशं तद्ये तन्नाया ते कथितं रवगश्रपयित्वा चरुं नाक्षर्यं कुर्यादेकादशे हनि इति प्रागुक्तत्वादेकादशा हे कृतायामप्युत्तमषो
डश्यां पुनः प्रतिमासं घटपिंडदानं च किमर्थमिति चेत्तत्राह कृतस्येति अत्र कृतस्य करणं नास्तीति निषेधस्तु प्रेतकार्ये विना व्रतोद्याप

ततः सपिंडनादूर्ध्वमर्वाकसंवत्सरादपि प्रतिमासं प्रदातव्योजलकुंभः सपिंडकः १५ कृतस्य करणं नास्ति
प्रेतकार्याह ते रवेग प्रेतार्थं तु पुनः कुर्यादक्षिपत्सि हेतवे १६ अतो विशेषं वक्ष्यामि मासिकस्याब्दिकस्य
च पाक्षिकस्य विशेषं च विशेषं तिथिषु मृते १७ पौर्णमास्यां मृतो यस्तु चतुर्थी तस्य ऊनिका चतुर्थी तु मृ
तो यस्तु नवमी तस्य ऊनिका १८ नवम्यां तु मृतो यस्तु रिक्ता तस्य चतुर्दशी इत्येवं पाक्षिकं श्राद्धं कुर्याद्विश
तिमेदिने १९

नादिष्वेव प्रेतार्थं तु पुनः करणेन तस्याक्षयत्वं विभवंतीति हेतोः पुनरपि कुर्यादित्यर्थः १६ अतः मासि
कादीनामावश्यकत्वमिति हेतोः विशेषास्तु पौर्णमास्यादिति थिषु पुरुषैर्मृते सति प्रथमं पाक्षिकविशेषं वक्ष्यामीति १७ तमेवा
ह पौर्णमास्यामिति द्वाभ्याम् तिथिषु रिक्ताख्या चतुर्थी तस्य प्रेतस्य ऊनिका पाक्षिकश्राद्धतिथिः १८ १९ ७ ७

॥ सिकस्यावशेषमाह कल्पनाभिः मलमासक्षयमासेरविसंक्रमहानाया मलमासाभधायत स एव तु द्वमक्राता क्षयमासा युव
रितइति यदिकार्तिकमार्गशीर्षयोः क्षयमासां तं याते सति कार्तिकसंबंधीनि मार्गशीर्षसंबंधीनि यानिश्चाद्भवतादनिचयस्मिन्यक्षे
यस्मिन्तिथौ यस्मिन्यराणहकाले विहितानितानि क्षयमासे तत्र तत्रैव कर्त्तव्यानीति १०० एकस्मिन्मासे मासद्वयं निर्धारयति ताः पंच

एक एव यदा मासः संक्रांतिद्वयसंयुतः मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासे हि शस्यते १०० एकस्मिन्मासि मासौ द्वौ-
यदि स्यातां तयोर्द्वयोः तावेव पक्षौ ता एव तिथयस्त्रिंशदेव हि १ तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेर्द्धे तदुत्तरः मा-
साविति बुधे श्रित्यौ मलमासस्य मध्यगौ २ असंक्रांते च कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं स्वर्गं तथैव मासिकं श्राद्धं वा
षिकं प्रथमं तथा ३ संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकः तदा त्रयोदशे मासिक्रिया प्रतस्य वार्षिकी ४
पिंडवर्ज्यमसंक्रांते संक्रांते पिंडसंयुतम् प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वयेऽपि च ५ दश एव तिथयः उभौ पक्षौ ते यौ ताः पंच

दश एव त्रिंशत्तिथयो ज्ञातव्याः १ असंक्रांते अधिकमासे यदि द्वादशे एव सति तदा तु तस्मिन्नेव प्रथमाब्दिकं कर्त्तव्यम् २ ३ वार्षिकी प्र-
थमाब्दिकी ४ प्रतिसंवत्सरं द्वितीयाब्दिकादिकं तु मलमासे श्राद्धदिनस्य वध्यत्वनिरासार्थं पितुरुद्देशेन ब्राह्मणान् सोजयित्वा श्राद्धमासे सपिं-
डकं श्राद्धं कुर्यादिति ५

पु. दी.
१००

संबन्धप्रकारेण ६ ७ गजच्छायायोगे कृतं श्राद्धं गजच्छाया गजच्छाया कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विंदुः करे रविः यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरथाप्यते इति यद्वा पूर्वाभिमुखस्थितस्य गजस्य उायायां दक्षिणाभिमुखो भूत्वा श्राद्धं कुर्यादित्यपिकेचित् युगादिषु युगादिति थयो यथा माघे पंचदशी कृष्णानभस्ये च त्रयोदशी तृतीयामाधवं शक्रानवम्यूर्जे युगादय इति क्रमोन्नवि वक्षितः त

एवं संवत्सरे पूर्णे वार्षिकं श्राद्धमाचरेत् तस्मिन्नपि विशेषेण भोजनीया द्विजातयः ६ कुर्यात्संवत्सरादूर्ध्वं श्राद्धपिंडत्रयं सदा एको द्विष्टं न कर्तव्यं तेन स्यात्पितृयातकः ७ तीर्थं श्राद्धं गया श्राद्धं गजच्छायं च पितृकर्म अब्दमध्ये न कुर्वति ग्रहणेन युगादिषु ८ यदा पुत्रेण वैकार्यं गया श्राद्धं रवगेश्वरं तदा संवत्सरादूर्ध्वं कर्तव्यं पितृभक्तितः ९ गया श्राद्धात्समुच्यंते पितरो भवसागरात् गदाधरानुग्रहेण ते यांति परमां गतिम् १० यथा कार्तिक

शक्रानवमी सत्ययुगस्याद्यतिथिः वैशाखेऽक्षयतृतीया त्रेतायुगस्य माघे अमाहापरस्य भाद्रे कृष्णत्रयोदशी कलियुगस्येति अत्राब्दमध्येनेति केषां चिन्मतं केचिद्दक्षिणात्यादयस्तत्तु वर्षमध्येपि कुर्वन्ति किमिति सापिनामेव वर्षगम्यो यममार्गो भवति अतस्तस्याति त्रमणानंतरं गयादिश्राद्धं कर्तव्यमिति अब्दमध्येनेति निषेधः किंच सुकृतिनस्तत्क्षणमेव धर्मसमां विशन्ति अतोऽब्दमध्येपि कुर्यादित्यभिप्रायः ८ गया माहात्म्यमाह ११

११ शमीपत्रप्रमाणं अतिसूक्ष्ममपि पिण्डम् गयाशिरंगय दैत्यस्य भासमनात् शिरोभागे इति गया माहात्म्याक्त ज्ञातव्यम् १२ १३

तुलसीमंजरीभिश्च पूजयेद्विष्णुपादुकाम् तस्यालवादितार्थेषु पिण्डान् दद्याद्यथाक्रमम् ११ उद्धरेत्सप्तगोत्राणि
कुलमेकोत्तरं शतम् शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे १२ गयासुपेत्य यः श्राद्धं करोति कुलनन्दनः स
फलं तस्य तज्जन्म जायते पितृतृष्टिदम् १३ श्रूयन्तं चापि पितृभिर्गीता गाधारव गेश्वर इक्ष्वाको मनुपुत्रस्य
कलापो पावने स्मरैः १४ अपि न स्तेभ्य विष्णुं त्रिकुलं सन्मार्गशीलिनः गयासुपेत्य यः पिण्डान् दास्यं त्यस्माकमाद-
रात् १५ एवमासुष्मिकीं ताक्ष्ययः करोति क्रियाकृतः स स्यात्सूरवी भवेन्मुक्तो कोशिक स्यात्स जायथा १६ भ-
रद्वाजात्मजाः सप्तभुक्ता जन्म परंपराम् कृत्वापि गोवधं ताक्ष्यमुक्ताः पितृप्रसादतः १७ सप्तव्याधादशाणि
षु मृगाः कालं जरे गिरौ चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसा १८

कलापो हिमवत्या शर्ववर्त्ती ग्रामविशंघस्तस्योपवने इक्ष्वाकुं प्रतिगीता १४ कोशिक एव भरद्वाजस्यान्मजानां च गिरं विशंघत-
या हरिवंशे ज्ञातव्यमिति १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५

१९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७

इति दीक्षायां त्रयोदशोऽध्यायः १३

७१

७२

७३

७४
७५

तेपिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणावेदपारगाः पितृभक्त्या च ते सर्वे गतामुक्तिं द्विजान्मजाः १९ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनपि
 तृभक्तो भवेन्नरः इह लोके परेषां पितृभक्त्या सुखी भवेत् २० एतत्ताक्ष्यं मयाख्यातं सर्वमेवोर्ध्वदेहिकम् पु
 त्रवांछाप्रदातारं पितृमुक्तिप्रदायकम् २१ निर्धनोऽपि नरः कश्चित्पुत्रश्चरणोति कथां प्रियाम् सोऽपि पापविनिर्मुक्तो
 दानस्य फलमाप्नुयात् २२ विधिना कुरुते यस्तु श्राद्धं दानं मयोदितम् शृणुयाद्भारुडं चापिशृणुतस्यापि यत्फलम्
 २३ पिता ददाति सत्पुत्रान् गोधनानि पितामहः धनदाता भवेत्सोऽपि यस्तस्य प्रपितामहः २४ दद्याद्द्विपुलमन्नाद्यं वृ
 द्धस्तु प्रपितामहः तस्मात्श्राद्धेन ते सर्वे दत्त्वा पुत्रस्य वाञ्छितम् २५ गच्छति धर्ममार्गं श्वधर्मराजस्य मंदिरम् तत्र धर्म
 सभायां तेतिष्ठंति परमादरात् २६ सत उवाच एवं श्रीविष्णुना प्रोक्तमोर्ध्वदानसमुद्भवम् श्रुत्वा माहात्म्य
 मतुलं गरुडो हर्षमागतः २७ इति श्रीगरुडपुराणे सारोद्धारसर्पिण्डनादिसर्वकर्मनिरूपणो नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

७६

७७

७८

७९

८०

८१

८२

८३

८४

८५

७६

तत्सभायां चित्रगुप्तः स्वामनं परमाद्रुते संस्थितो गणयं वायुमानुषाणां यथा तथम् १० नमुच्यतिकथंचित्सकृत्तदुक्त
तैपि वा यद्यनोपाजितं कर्मशतभयो यदि वा शतम् ११ तत्सर्वं भुजने यत्र चित्रगुप्तस्य शासनात् चित्रगुप्तालयात्प्रा-
च्यां ज्वरस्यास्ति महागृहम् १२ दक्षिणस्यां च भूलस्य लूता विस्फाटयांस्तथा पश्चिमं कालपाशः स्यादजीर्णस्यारु-
चेस्तथा १३ उदीच्यां राजरोगास्ति पांडुरोगस्तथैव च ऐशान्यां तु शिरोतिः स्यादाग्नेयामस्ति मूर्च्छना १४ अतिसा-
रो नैर्ऋतं तु वायव्यां शीतदाहको एवमादिभिरन्यैश्च व्याधिभिः परिवारितः १५ लिखितं चित्रगुप्तस्तमानुषाणां शतभा-
शतम् चित्रगुप्तालयादग्रे योजनानां च विंशतिः १६ पुरमध्यं महादिव्यं धर्मराजस्य मंदिरम् अस्ति रत्नमयं दिव्यं वि-
द्यज्ज्वालाकं वचंसम् १७ द्विशतं योजनानां च विस्तारायामतः स्फुटम् पंचाशच्च प्रमाणेन योजनानां समुच्छ्रितम्
१८ धृतं स्तंभसहस्रैश्च वैदूर्यमणिमंडितम् कांचेनालंकृतं नानाहर्म्यप्रासादसंकुलम् १९ शारदाभ्रनिभं रुक्म-
कलशैः सुमनाहरम् चित्रैश्चादिकसोपानं वज्रकुट्टिमशोभितम् २० मुक्ताजालगवाक्षं च पताकाध्वजभूषितम्
घटानेकनिनादाढ्यं हेमतोरणमंडितम् २१ नानाश्चर्यमयं स्वर्णकपाटशतसंकुलम् नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्बद्धं
सुविराजितम् २२ एवमादिभिरन्यैश्च भूषणैर्भूषितं सदा आत्मयोगप्रभावं च निमित्तं विश्वकर्मणा २३ तस्मि

नस्ति सभा दिव्या शतयोजनमायता अर्कप्रकाशाभाजिष्णुः सर्वतः कामरूपिणी २४ नातिशीतानचात्युष्णामनसोत्थं
तद्वर्षिणी नशोको न जरा तस्यां क्षुत्पिपासेन चाप्रियम् २५ सर्वकामास्थिता यस्योयं दिव्या ये च मानुषाः रसवच्च प्रभू
तं च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः २६ रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव हि पुण्याः शब्दादयस्तस्यां नित्यं कामफलादुमा
२७ असंवाधा च सा ताक्ष्यं रस्या कामगमा सभा दीर्घकालं तपस्तप्त्वा निर्मिता विश्वकर्मणा २८ ता सुग्रतपसो यति
सुव्रताः सत्यवादिनः शांताः सौम्या मिनः सिद्धाः प्रताः पुननकर्मणा २९ सर्वभास्वरदहास्ते लंकृता विरजो वराः स्व
कृतैः कर्मभिः पुण्यैस्तत्र तिष्ठति ह्यपिताः ३० तस्यां गन्धमाभिगवानासने नृपमं शक्रं दशयोजनविस्तीर्णं सर्वरत्नैः सुमं
डिते ३१ उपविष्टः सतांश्चेष्टश्च वशोभितमन्तकः कुण्डलालंकृतः श्यामान्महा मुकुटमण्डितः ३२ सर्वालंकारसंयुक्तो
नीलमेघसमप्रभः बालव्यजनहस्ताभिरप्सरसांभिश्च वीजितः ३३ गन्धदोषां समुद्राश्च संघशश्चाप्सरोगणाः गीतवा
दित्रनृत्याद्यैः परितः सेवयन्ति तम् ३४ मृत्युनायाशहस्तेन कालेन च बल्लभ्यता चित्रगुप्तेन चित्रेण कृतांतेन निषेविता
३५ पाशदंडधरैरुग्रैर्निदेशयशवर्तिभिः आभ्यतुल्यवल्लेनो नासक्तमदः परिवारितः ३६ अग्निवाक्ताश्च पितृगणः सोम
पाश्चोष्पाश्च ये स्वधावंतो बर्हिषदा मूर्ता मूर्ताश्च यं रवं ३७ अर्यमाद्याः पितृगणामूर्तिमंतस्तथा परं सर्वं ते मुनि

भिःसार्धधर्मराजमुपासते ३८ अत्रिर्वसिष्ठःपुलहोदक्षःऋतुरथांगिराः जामदग्न्योभृगुश्चैवपुलस्त्यागस्त्यनारदाः ३९
एतेचान्येचबहवःपितुराजसभासदः नशक्याःपरिसंख्यातुनामभिःकर्मभिस्तथा ४० व्याख्याभिर्धर्मशास्त्राणांनिर्ण
तारोयथातथम् संप्रवृत्तेधर्मराजानंशासनात्परमेष्ठिनः ४१ राजानःसूर्यवंशीयाःसोमवंश्यास्तथापरे सभायांधर्म
राजानंधर्मज्ञाःपर्युपासते ४२ मनुर्दिलीपोमांधातासंगरश्चभृगीरथः अंबरीषोनरण्यश्चमुचुकुंदोनिमिःपृथुः ४३
ययातिर्नहुषःपुरुदुष्यंतश्चशिविर्नलः भरतःशंतनुःपांडुसहस्राजुनएवच ४४ एतेराजर्षयःपुण्याःकीर्तिमंतोबहुश्रुताः
इष्ट्वाश्वमेधैर्बहभिर्जोताधर्मसभासदः ४५ सभायाधर्मराजस्यधर्मएवप्रवर्तते नतत्रपक्षपातोस्तिनानृतंनचमत्सरः
४६ सभ्याःसंवशास्त्रविदःसर्वधर्मपरायणाः तस्यांसभायांसततंवैवस्वनमुपासते ४७ ईदृशीसासभाताक्ष्यधर्मराजा
महात्मनः नतांपश्यंतियेपापादक्षिणेनपथागताः ४८ धर्मराजपुरंगंतुंचतुर्भागाभवंतिच पापिनांगमनेपूर्वसतुते
परिकीर्तितः ४९ पूर्वोदिभिस्त्रिभिर्मार्गैर्यंगताधर्ममंदिरे तैहिसकृत्तिनःपुण्येतस्यांगच्छतितान्शृणु ५० पूर्वमार्ग-
स्तुतत्रैकःसर्वभोगसमन्वितः पारिजाततरुच्छायाच्छादितोरत्नमंडितः ५१ विमानगणसंकीर्णोहंसाबलिविरा-
जितः चिद्रुमारामसंकीर्णःपीयूषद्रवसंयुतः ५२ तेनब्रह्मर्षयोयांतिपुण्याराजर्षयोमलाः अप्सरोगणगंधर्वविद्या

धरमहोरगाः ५३ देवताराधकश्चान्येशिवभक्तिपरायणाः ग्रीष्मे प्रपादानरतामाघेकाष्ठप्रदायिनः ५४ विश्रामयन्ति व
र्षायां विरक्तान्दानमानतः दुःस्वितस्यां मृतं ब्रूते ददेत्तस्याश्च मृतये ५५ सत्यधर्मरता ये च क्रोधलोभविवर्जिताः पितृमा
तृपुत्रेभक्ता गुरुशुश्रूषणे रताः ५६ भूमिदा गृहदा गोदा विद्यादानप्रदायकाः पुराणवक्तृश्रोतारः पारायणपरायणाः
५७ एते स कृतिनश्चान्ये पूर्वद्वारे विशन्ति च यांति धर्मसभायां ते सुशीलाः शत्रुबुद्धयः ५८ द्वितीयस्तत्तरो मार्गो म
हारथशतैर्दृतः नरयानसमायुक्तो हरिचंदनमंडितः ५९ हंससारससंकीर्णचक्रो वाकोपशोभितः अमृतद्रवसंपूर्ण
स्तत्र भातिसरोवरः ६० अनेन वेदिका यांति तथाभ्यागतपूजकाः दुर्गाभान्वोश्च ये भक्ता स्तीर्थस्नाताश्च पर्वसू ६१ ये मृ
ता धर्मसंग्रामे न शनेन मृताश्च ये वाराणस्यांगो ग्रहे च तीर्थतो ये मृता विधेः ६२ ब्राह्मणार्थे स्वामिकार्ये तीर्थक्षेत्रेषु ये
मृताः ये मृता देवविध्वंसे योगाभ्यासेन ये मृताः ६३ सत्यात्रपूजकानित्यं महादानरताश्च ये प्रविशन्त्युत्तरे द्वारे यां
ति धर्मसभां च ते ६४ तृतीयः पश्चिमो मार्गो रत्नमंदिरमंडितः सुधारससदा पूर्णदीर्घिकाभिर्विराजितः ६५
ऐरावतकुलोद्भूतमत्तमातंगसंकुलः उच्चैश्च वः समुत्पन्नहंयरत्नसमन्वितः ६६ एतेनात्मपरायांति सच्छास्त्र
परिचितकाः अनेन्यविष्णुभक्ताश्च गायत्रीमंत्रजापकाः ६७ परहिंसापरद्रव्यपरवादपराङ्मुखाः स्वदारनिर

वाः संतः साधिका वेदपाठकाः ६८ ब्रह्मवर्च्यव्रतधरावानप्रस्थास्तपस्विनः श्रीपादसंन्यासिणः समलोष्टाश्चकाचनाः ६९
 ज्ञानवेराग्यसंपन्नाः सर्वभूतहितैरताः शिवविष्णुव्रतकराः कर्मब्रह्मसमर्पकाः ७० ऋणोक्त्रिभिर्विनिर्मुक्ताः पंचयज्ञरताः
 सदा पितृणां श्राद्धदातारः काले संध्यामुपासकाः ७१ नीचसंगविनिर्मुक्ताः सत्संगतिपरायणाः एतेऽप्यरोगणैर्युक्तावि
 मानवरसंस्थिताः ७२ सुधापानं प्रकुर्वन्तो यांति ते धर्ममंदिरम् विशांति पश्चिमद्वारे यांति ब्रह्मसभांतरे ७३ यमस्ताना
 गंतान् दृष्ट्वा स्वागतं वदते मुहुः समुत्थानं च कुरुते तेषां गच्छति स सुखम् ७४ तदा चतुर्भुजो भूत्वा शंखचक्रगदासिभृ
 त् पुण्यकर्मरतानां च स्नेहान्निवृत्तवदाचरेत् ७५ सिंहासनं च ददते नमस्कारं करोति च पादाद्यैः कुरुते पश्चात् पूजते च द
 नादिभिः ७६ नमः कुर्वन्तु भोऽसंभ्याज्ञानिनः परमादरात् एषममंडलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं परास्यति ७७ भो भो बुद्धिमतां श्रेष्ठा
 नरकक्लेशभीरवः भवद्भिः साधितं पुण्यं देवत्वं सखदायकम् ७८ मानुषं दुर्लभं प्राप्य नित्यं यस्तनसाधयेत् स याति नरकं
 घोरं कोन्यस्तस्मादचेतनः ७९ अस्थिरेण शरीरेण यो स्थिरैश्च धनादिभिः संचिनोति स्थिरं धर्मस एको बुद्धिमान्नरः ८० तस्मात्स
 र्वप्रयत्नेन कर्तव्यो धर्मसंचयः गच्छध्वं पुण्यमत्स्थानं सर्वभोगसमन्वितम् ८१ इति धर्मवचश्श्रुत्वा तं प्रणम्य सभां च ताम् अम
 रैः पूज्यमानास्ते स्तूयमाना मुनीश्वरैः ८२ विमानगणसंकीर्णाः प्रधांति परमं पदम् केचिद्धर्मसभायां हितिष्ठन्ति परमादरात् ८३

८४ ८५ ८६ इतिटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ अत्रस्कृतिनांजन्मदेहेवैराजधारणम् षट्चक्रचिंतनं चैव हरिः पंचद
शो ब्रवीत् १ पूर्वाध्यायांते उपित्वा तत्र कल्यांतं भुक्त्वा भोगान् मानुषान् प्राप्नोति पुण्यशेषेण मानुष्यं पुण्यदर्शनम् पुनः स्वात्मविचा

उपित्वा तत्र कल्यांतं भुक्त्वा भोगान् मानुषान् प्राप्नोति पुण्यशेषेण मानुष्यं पुण्यदर्शनम् ८४ महाधनी च सर्वज्ञः स
र्वशास्त्रविशारदः पुनः स्वात्मविचारेण ततो याति परांगतिम् ८५ एतत्ते कथितं सर्वं त्वया पृष्टं यमालयम् इदं शृ
ण्वन्नरो भक्त्या धर्मराजसभां व्रजेत् ८६ इति श्रीगरुडपुराणे सारोद्वारे धर्मराज नगरनिरूपणो नाम चतुर्दशो
ऽध्यायः १४ गरुड उवाच धर्मात्मा स्वर्गं तिष्ठुक्त्वा जायते विमले कुले अतस्तस्य समुत्पत्तिं जननी जठरे वद
१ यथा विचारं कुरुते देहोऽस्मिन् सकृत्ती जनः तथा हं श्रोतुमिच्छामि वद मे करुणानिधे २ श्रीभगवानुवाच
साधुपृष्टत्वा तात्पर्यं परं गोप्यं वदामि ते यस्य विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रजायते ३

रेण ततो याति परांगतिमित्युक्तम् इदानीं गरुड

स्तदनुवादपूर्वकं सकृत्ती जनः समुत्पत्तिं पृच्छति धर्मात्मा इति द्वाभ्याम् १ २ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच यावदध्यायसमाप्ति ३

४ ध्यानं यथा कुर्वेति तच्छृणु इति ५ यथा येन विधानेन तत्सिन्धोः तस्य मार्ताण्डोः ६ पापं यावद्विंद्रस्य ब्रह्महत्यांशं भवति ७ ८ ९ १० सामा

वक्ष्यामि च शरीरस्य स्वरूपं पारमार्थिकम् ब्रह्मांडगुणसंपन्नं योगिनां धारणास्पदम् ४ षट्चक्रचिंतनं यस्मिन्
यथा कुर्वेति योगिनः ब्रह्मरंध्रे विदानं द्रुपदध्यानं तथा शृणु ५ शक्तिनां श्रीमतांगे हे जायते सकृत्तीयथा तथा वि
धानं नियमं तत्सिन्धोः कथयामि ते ६ क्रतुकाले तु नारीणां त्यजेद्दिनचतुष्टयम् तावन्नालोक्य द्वक्त्रं पापं वपुषि सं
भवेत् ७ स्नात्वा सचैलं सानारी चतुर्थे हनि शूद्रा इति सप्ताहात्पितृदेवानां भवेद्योग्याग्रतार्चने ८ सप्ताहमध्ये यो
गर्भः संभवेन्नलिनाशयः प्रायशः स भवंत्यत्र पुत्रास्त्वष्टाहमध्यतः ९ युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो युग्मास्तु त्रिषु
पूर्वसप्तकस्तु सृज्यतस्माद्युग्मास्तु संविशेत् १० षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां सामान्याः समुदाहृताः यावै चतुर्दशी रात्रिर्ग
र्भोऽस्ति षट्ति तत्र वै ११ गुणभाग्यनिधिः पुत्रस्तदा जायेत धार्मिकः सानिशा प्राकृतैर्जीवैर्न लभ्येत कदाचन १२ पंचमे
हनि नारीणां कार्यं मधुरभोजनम् कटुक्षारं च तीक्ष्णं च त्याज्यामुष्णं च दूरतः १३ न्यागर्भधारणे साधारण एव ११ गुणाविचाराद

यः भाग्यं ऐश्वर्यं तेषां निधिर्निवासस्थानं प्राकृतैर्निर्भागेः १२ पंचमेहनीत्युपलक्षणं पंचमदिनादारभ्य षोडशर्तुर्निशापर्यंतम् १३

तत्क्षेत्रमौषधीपात्रमिति औषधीनांयवादिधान्यानां पात्रं समस्तिस्थानम् तत्प्रसिद्धं क्षेत्रं यथा कंदक गुल्मादिनिरसनं नतदुपयोगाद्द्वयो
 तरमेलनेन जलसंघनेन कृषियोग्यं विधाय तस्मिन्नुत्खासीजवापयित्वा स्वामी कर्षकः स्थूलान्तरूपं फलं प्राप्नोति तथात्रापि औषधीपात्रं पु
 न्रोत्पत्तिस्थानं तद्गर्भरूपं क्षेत्रं कंदुक्षारादिभोजनं परित्याज्य माधुर्यभोजनं कारयित्वा धीर्यसेचनं च कृत्वा तस्मिन्नुत्खास्वामी पिता सम्यक् धामि

तत्क्षेत्रमौषधीपात्रं बीजं चाप्यमृतायतम् तस्मिन्नुत्खानरः स्वामी सम्यक् फलमवाप्नुयात् १४ तांबूलपुष्पश्चरिवंदैः सं
 युक्तः शक्रचिह्नस्तु भूत धर्ममादाय मनसि सुतल्यं संविशेत्सुमान् १५ निषेकसमये यादृक् नरचित्तविकल्पना तादृक्
 स्वभावसंघर्षतिर्जतुर्विंशतिकुक्षिगः १६ चैतन्यं ब्रजभूतं हि नित्यशक्ने व्यवस्थितम् कामश्चित्तं च शक्रं च यदा त्थेकत्वं
 माप्नुयात् १७ तदा द्वावमवाप्नोति यं चिद्गर्भाशयं नरः शक्रशोणितसंयोगात्पिंडोत्पत्तिः प्रजायते १८

कपुचरूपं फलं प्राप्नुयादित्यर्थः १४ माधुर्यभोजनादिभिस्त्राणां विधानं नियममुक्त्वा पुरुषाणामाह तांबूल इति सूतल्यं सारदारुमयीमि
 त्या युक्तं प्रकारं शय्यां संविशेत्स्थितो भूयात् १५ निषेकसमयं रतिकाले यादृशी विकल्पना शक्रभाशक्रागमनाभवति तादृशे वस्वभावस्यो
 त्पत्तिर्यस्य संज्ञं मुर्विंशतिगर्भं प्रविष्टो भवति चैतन्यं जीवः १६ कामोभिलाषं प्रति १७ तारापतिश्चंद्रः १८ १९ २० २१

कृतीपुण्यात्मा १९ २० २१ पूर्वकृत इति पूर्वजन्मनिकृतामातपादीनां फलस्योदयात् भोक्तृपि भवेत् तथाच स्मृतिः भोज्यं भोजनशक्तिश्चरति शक्तिर्वरस्त्रियः विभवेदानशक्तिश्च नाल्पस्यतपसःफलमिति २२ यतन्तं यत्नवान्भवति असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवद्वस्तुन्यवस्तु आरोपोऽध्यारो

परमानन्दः पुत्रो भवेद्भर्गवतः कृती भवन्ति तस्य निरिवलाः क्रियाः पुंस्रवणादिकाः १९ जन्म प्राप्नोति पुण्यात्मा ग्रहेषु च गतेषु च तज्जन्म समये विप्राः प्राप्नुवन्ति धनं बहु २० विद्याविनयसंपन्नो वर्धते पितृवेषमनि सतासगेन स भवेत्सर्वागमविशारदः २१ दिव्यांगनादिभोक्ता स्यात्तारुण्येदानवान्धनी पूर्वकृततपस्तीर्थमहापुण्यफलोदयात् २२ ततश्च यतते नित्यमात्मानात्मविचारणे अध्यारोपापवादाभ्यां कुरुते ब्रह्मचिंतनम् २३ अस्यासंगावबोधाय ब्रह्मणो न्वयकारिणः क्षित्याद्यनात्मवर्गस्य गुणां स्तेकथयाम्यहम् २४

पः वस्तुसच्चिदानंदाद्वयं ब्रह्म क्षित्याद्यज्ञानांतसकलजडसमूहो वस्तु अपवादो नाम रज्जुविवर्त्तस्य रज्जुमात्रवद्वस्तुविवर्त्तस्या वस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम् आभ्यां अध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वपदार्थसंशोध्य सर्वैरवल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन इत्यादि श्रुत्युक्तं ब्रह्मचिंतनं कुरुते २३ अस्येति क्षित्यादिष्वन्वयं करोतीत्यन्वयकारिणोऽप्यस्य ब्रह्मणः असंगावबोधाय असंगोऽद्ययं पुरुष इति श्रुत्युक्तः ज्ञानार्थं कथयामित्यन्वयः २४

अनात्मविचारणमाह क्षितिरीत्यादिभिः स्थूलभूताभ्यपंचीकृताः पांचभौतिकः पंचीकृतपंचभूतोत्पन्नः क्षित्यादिपंचभूतानां गुणानां
ह त्वचेति पंचभिः २६ २७ २८ २९ ३० पूर्वकर्माधिवासितं पूर्वजन्मकृतैश्शभाशभकर्मभिरधिवासितं शभाशभवासनायुक्तं भ

क्षितिर्वारिहविर्भोक्ता वायुराकाश एव च स्थूलभूता इमे प्रोक्ताः पिंडोऽयं पांचभौतिकः २५ त्वचास्थिनाडयोरोममांसं
चैवरवगेश्वर एते पंचगुणा भूमिर्मया ते परिकीर्तिताः २६ लालामूत्रं तथा शक्नं मज्जारत्नं च पंचमम् अपां पंचगुणाः
प्रोक्तास्ते जसोऽपि निशामय २७ क्षुधा तृषा तथा लस्यं निद्रा कांतिस्तथैव च तेजः पंचगुणं तार्क्ष्यं प्रोक्तं सर्वत्र योगिभिः
२८ आकुंचनं धावनं चलं घनं च प्रसारणम् चेष्टितं चेति पंचैव गुणा वायोः प्रकीर्तिताः २९ घोषश्चिंतां च भून्यत्वं
मोहश्चिंता च संशयः आकाशस्य गुणाः पंच ज्ञातव्यास्ते प्रयत्नतः ३० मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चैति चतुष्टयम् अं
तःकरणमुद्दिष्टं पूर्वकर्माधिवासितम् ३१ श्रोत्रं चक्षुः कर्णौ जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाणि च वाक् पाणि पादपायूपस्था
निकर्मेन्द्रियाणि च ३२ वति बुद्धिकर्मानुसारिणीति वचनात् बुद्धिः प्रत्यक्षलक्षणम् अंतःकरणचतुष्टयमेवेत्यर्थः

३१ इमेन्द्रियाण्याह श्रोत्रमिति ३२ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

दिगादयः पंचश्रोत्रार्दानां यथाक्रमं देवताः वल्ग्यादयश्च वागादीनामिति ३३ ३४ ३५ अथ दशप्राणान् स्थानकर्मसहितानाह प्रा-

दिरसीनार्कप्रचैतोऽश्विबर्ह्यांद्रोपेंद्रमित्रकाः ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां च देवताः परिकीर्तिताः ३३ इडाचपिंगलाचैव सुषु-
म्नारब्धा तृतीयका गांधारी गजजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ३४ अलंबुषा कुहूश्चापिशस्विनी दशमी तथा पिंड-
मध्ये स्थिता त्वेताः प्रधाना दशनाडिकाः ३५ प्राणोपानः समानाख्य उदानो व्याने एव च नागः कूर्मश्च कृकलो देव-
दत्तो धनंजयः ३६ हृदि प्राणो गुदे पानः समानो नाभिमंडले उदानः कंठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ३७ उदरे ना-
ग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः कृकलः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ३८ नज्जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनं-
जयः केवलैर्भक्तमन्नं हि पुष्टिदं सर्वदेहिनाम् ३९ नयंते व्यानको वायुः सारांशं सर्वनाडिषु आहारो मुक्तमात्रो हि
वायुना क्रियते द्विधा ४० संप्रविश्य गुदे सम्यक् पृथगग्नं पृथक् जलम् ऊर्ध्वमग्नेर्जलं कृत्वा कृत्वान्नं च जलोपरि

४१ ण इति सार्धं त्रिभिः क्षुत्करः क्षुधा कर्ता मृतशोषकारित्वं धनंजयस्य कर्म ३६ ३७ ३८ व्यानको वायुः सर्वशरीरव्यापक-

त्वात् सारांशं संनयते प्रापयति ३९ रसप्रापणप्रकारमेवाह आहार इति त्रिभिः ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५

४२ भिन्नरसात्पृथक्भूतं किट्टं मलम् ४३ मलस्य निर्गमस्थानान्याह कर्ण इति ४४ सर्वे प्राणादि वायवः आत्मशक्त्येव चंच्रंतीत्याह र
वमिति सूर्यस्यालोकं प्रकाशमुपलभ्य प्राप्य जनायथास्व स्वकर्मेण प्रवर्तते तथैवात्मसत्तां प्राप्य वायवोपीत्यर्थः अयं भावः सूर्यो यथा

अग्नेश्चाधः स्वयं प्राणः स्थित्वा मिधमते शनैः वायुना ध्यायमानो ग्निः पृथक् किट्टं पृथग्रसम् ४२ कुरुते व्यानको वायु
र्विश्वसं प्रापयेद्रसम् द्वारं द्वाविंशतिभिर्भिन्नं किट्टं देहाद्वाहिः स्ववेत् ४३ कर्णाक्षि नासिका जिह्वा दतानाभिर्नरवागुद
म् गुह्यं शिरो वपुर्लोममलस्थानानि च क्षते ४४ एवं सर्वे प्रवर्तन्ते स्वस्वकर्माणि वायवः उपलभ्यात्मनः सत्तां सूर्यो
लोकं यथा जनाः ४५ इदानीं नरदेहस्य भृणुरूपद्वयं रवग व्यावहारिकमेकं च द्वितीयं पारमार्थिकम् ४६ तिस्रः
कोट्योर्द्वाकोटी चरोमाणि व्यावहारिके सप्तलक्षाणि केशास्यर्नरवाः प्रोक्तास्तु विंशतिः ४७ द्वाविंशद्विंशानां प्रोक्ताः
सामान्या हि न तास्तु मांसं पलमहस्यं तुरक्तं पलशतं स्मृतम् ४८ कर्मेण जनान्प्रवर्त्य स्वयं साक्षितया संगत्वेन स्थितो

भवति तद्देहात्पार्ष्णीति अनन्तात्मविचारणमप्युक्तं भवति ४५ व्यावहारिकं अगम्यं पारमार्थिकं योगिजनजेयम् ४६ तत्राद्यं ताव
दाह तिस्र इति पङ्क्तिः तिस्रः कोट्यो सप्तलक्षाण्यगणितानि ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२

स्थूलमानेनधातुप्रमाणमाह नक्षत्राणाधारभूतम् ४९ कुडवंदशमाषकं शोणितं स्मृतम् इदं गभीरानभूतम् ५० ५१ ५२ एवं
व्यावहारिकं निरूप्येदानीं पारमार्थिकस्वरूपनिर्माणेन सूक्ष्मस्वरूपं मनः प्रवेशाय च देहं तावद्विराडूपस्थूलधारणामाह पारमार्थिके

पलानि दशमंदस्तत्त्वक्यलानि च सप्ततिः पलद्वादशकं मज्जा महारक्तं पलत्रयम् ४९ शक्रं द्विकुडवं ज्ञेयं कुडवं
शोणितं स्मृतम् षष्ठ्युत्तरं चात्रिशतमस्थ्यां देहे प्रकीर्तितम् ५० नाड्यः स्थूलाश्च सूक्ष्माश्च कोटिशः परिकीर्तिताः
पित्तं पलानि पंचाशत्तदर्थं श्लेषाणस्तथा ५१ सततं जायमानं तु विष्णुं च प्राणमणतः एतद्गुणसमायुक्तं शरीरं व्या
वहारिकम् ५२ भुवनानि च सर्वाणि पर्वतद्वीपसागराः आदित्याद्याग्रहाः सन्ति शरीरे पारमार्थिके ५३ पारमार्थि
कदेहे हि पट्टचक्राणि भवंति च ब्रह्मांडे ये गुणाः प्राक्तास्तप्यस्मिन्नेव संस्थिताः ५४ तानहंते प्रवक्ष्यामि योगिनां
धारणास्पदान् येषां भावनया जंतुर्भवेद्वैराजरूपभाक् ५५ देहे ह्येत्यारभ्य यावदध्यायसमाप्तिं गुणाभुवनादयः ता

नेवाहं भुवनानान्यादि पारमार्थिके पारमार्थिकस्वरूपप्रकाशिके ५३ ५४ वैराजरूपभाक् वैराजः पुरुषो यो वै भगवान् धार
णाश्रय इति भागवतांक्तः स्वयं स्यादित्यर्थः ५५ ७ ७ ७ ७ ७ ७

पूर्वलोकोक्तक्रमेणैव सर्वेषां धारणमाह पादेति तदूर्ध्वके उदरे ५६ ५७ ५८ ५९ त्रिकोणे हृत्पीठकमलांतर्गते तदुक्तं ब्रह्मपुरा

पादाधस्तात्तलं ज्ञेयं पादोर्ध्ववितलं तथा जानुनोः स्रुतलं विद्विष्विदं शंखातलम् ५६ तलातलं सक्थिसूले
गुह्यदेशं रसातलम् पातालं कविमंस्थं च सप्तलोकाः प्रकीर्तिताः ५७ भूर्लोकं नाभिमध्यं तु भुवर्लोकं तदूर्ध्वके स्व
र्लोकं हृदये विद्यात्कंठदेशं महस्तथा ५८ जनलोकं वक्त्रदेशं तपोलोकं ललाटके सत्यलोकं ब्रह्मरंध्रे भुवनानि च
तुर्दश ५९ त्रिकोणे संस्थितो मेरु रथः कोणं च मंदरः दक्षकोणे च कैलासो वामकोणो हिमाचलः ६० निषधश्चो
र्ध्वरेखायां दक्षायां गंधमादनः रमणो वामरेखायां समैते कुलपर्वताः ६१ अस्थिस्थाने भवेज्जंबूः शाको मज्जा
संस्थितः कुभाटोऽपस्थितो मांसे कौंचटोऽपः शिरासु च ६२ त्वनायां शाल्यर्लादीपो गोमेदो रोमसंचयं नखस्थं पु
ष्करं विद्यात्सागरास्तदनंतरम् ६३ क्षारोदो हि भवेन्मृत्रं क्षारि क्षौद्रं दसागरः सरोदधिः श्लेष्मं स्थोमज्जाया घृतसा
गरः ६४ जे हृदि रत्नमयेश्रीमल्लिंहासनगतांबुजं त्रिकोणांतः समासीनं शिवं ध्यायेदुमाधरमिति ६० तस्य मध्ये त्रिकोणे पृथ्वी

क्षिणवामरेखासु च मेवा दयः सप्तकुलपर्वता भवन्तीति ६१ शिरासु नाडिषु ६२ गोमेदः पूक्षः ६३ ६४ ७ ७

रसेन्नस्यलंबिताकंठांतर्गता ६५ नादविंदुचक्रं ब्रह्मरंध्रादेकैकांगुल्यधोऽधस्तः तदुक्तयोगशास्त्रे एकैकांगुल्यधोऽधोस्तिरंध्रान्नादं च विंदुकम् विद्रुमस्फटिकाकारं सूर्यचंद्रममप्रभम् इतिज्ञावुधः ६६ विष्णुस्थानेनाभ्यंतर्गतमणिपूरकंचक्रेनाभिस्थानेनाभिगोलकेनदः

रसोदधिंरसोविंद्याच्छोणितंदधिसागरः स्वादूतंलंबिकास्थानेजानीयाद्विनतास्त ६५ नादचक्रस्थितःसूर्योविं
दुचक्रेचचंद्रमाः लोचनस्थःकुजाज्ञेयोत्तदयंजःप्रकीर्तितः ६६ विष्णुस्थानेगुरुंविंद्याच्छुक्रेशक्रोव्यवस्थितः नाभि
स्थानेस्थितोमंदोमुरवेराहुःप्रकीर्तितः ६७ वायुस्थानेस्थितःकेतुःशरीरंग्रहमंडलम् एवंसर्वस्वरूपेणचिंतयेदा
त्मनस्तनुम् ६८ सदाप्रभातसमयंबद्धपद्यासनस्थितः षट्चक्रचिंतनंदुःखाद्यथोक्तमजपाक्रमम् ६९ अजपा
नामगायत्रीमुनीनांमोक्षदायिनी अस्याःसंकल्पमात्रेणसर्वपापैःप्रमुच्यते ७०

शनिः ६७ वायुस्थानेहृदयादाकंठंवायुस्थानंतस्मिन्एवमुक्तप्रकारेणसर्वस्वरूपेणसर्वात्मकविराट्स्वरूपेणस्वदेहेचिंतयेत् इ
तिमूलधारणा ६८ प्रथमषट्चक्रचिंतनात्मकसूक्ष्मधारणामाह सदेत्यादि ६९ जपानुष्ठानंविनासहजश्वासरूपेजप्ताभवतीत्यज
पासुनीनांमननशीलानांसंकल्पंगायत्रीचगुरुमुखाज्ञातव्यम् ७०

सर्वदा कृत्वा एतदाचरणं नित्यं कर्मवभवति नतु नैमित्तिकमिति जीवभावं विमुञ्चति ब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः ७१ ७२ ७३ ७४

शृणुताक्षर्यप्रवक्ष्ये हं मजपात्रममुत्तमम् यंकृत्वा सर्वदा जीवं जीवभावं विमुञ्चति ७१ मूलाधारः स्वाधिष्ठानं मणि
पूरकमेव च अनाहतं विशुद्धारव्यमाजाषट्चक्रमुच्यते ७२ मूलाधारं लिंगदेशेनाभ्यां हृदि च कंठगे भ्रुवोर्मध्यं
ब्रह्मरंध्रे क्रमाच्चक्राणि चिंतयेत् ७३ आधारे तु चतुर्दलानलसमवासां तवर्णाश्च यं स्वाधिष्ठानमपि प्रभाकरसमं
बालांतषट्पत्रकम् रक्ताभं मणिपूरकं दशदलं जघनं फकारांतकं पत्रैर्द्वादशभीरनाहतपुरं हं मं कंठां नावृतम्
७४ पत्रैः सस्वरषोडशैश्शशधरज्योतिर्विशुद्धां बुजं हंसं त्यक्षुरयुग्मकं द्वयदलं रक्ताभमात्रां बुजं तस्मादूर्ध्वगतं
प्रभासितमिदं पद्मं सहस्रल्लदं सत्यानंदमयं सदा शिवमयं ज्योतिर्मयं शाश्वतम् ७५ गणेशं च विधिं विष्णुं शिवं जी
वं गुरुं ततः व्यापकं च परब्रह्म क्रमाच्चक्रमुचिंतयेत् ७६ एकविंशत्सहस्राणि षट्शतान्यधिका निच अक्षरात्रेण
श्वामस्य गतिः सूक्ष्मा स्मृता बुधैः ७७ हकारेण वह्निर्योतिः सकारेण विश्वेत्सुनः हंसो हंसैति मंत्रेण जीवो जपतितत्त्वतः ७८

७५ ७६ ७७ ७८

७९

८०

८१

८२

८३

८४

८५

८६

८७

७९ ८० अत्रसुताचारं प्रणयति एतानि त्रिंशत्समयूखान् सर्ववेदमयस्य ब्रह्मणः किंणोरूपान् तदधिन्तानित्यर्थः चक्रगतामरान् षट्चक्र
स्थितान् श्रीगणेशादिदेवान् ऋषीणां संप्रदायसार्गेषु ये अरुणादयो मुनयस्तेऽपि चिंतयन्ति उपासते तदुक्तं वेदस्मृतौ उक्तं पासतं यः ऋषि

षट्शतं गणनाथाय षट्सहस्रं तु वेधसे षट्सहस्रं च हरये षट्सहस्रं हराय च ७९ जीवात्मने सहस्रं च सहस्रं
रवे तथा चिदात्मने सहस्रं च जपसंख्या निवेदयेत् ८० एतान् चक्रगतान् ब्रह्ममयूरवात्सु नयो मरान् सत्संप्रदा
यवन्तारंश्चितयंत्यारुणादयः ८१ शक्रादयोऽपि मुनयः शिष्यानुपादिशान्तिं च अतः प्रवृत्तिर्यहतां ध्यात्वा ध्याये
त्सदा बुधः ८२ कृत्वा च मानसीं पूजां सर्वचक्रैश्च नान्यधीः ततोऽगुरुपदे शं गायत्री मजपोजपेत् ८३

वर्मभक्तकृपेदृशः परिसरप

द्वतिलहदयमारुणयोदहरमिति ८१ शिष्यान् गीक्षितादीन् तदुक्तं द्विंशये मरौ मुक्तिस्थले स्वपाणिना पीड्य गुरंतं तं निलस्थानेषु षट्सू
नमये जितकूमः नाभ्यां स्थितं हृद्य वरोष्य तस्मादुदानगत्योरसितनयेन्मुनिः ततोऽनुसंधाय धियामनस्वीकृतानुगृह्णं शनकैर्नयेत् तस्मा
द्बोरोरंतस्मुनयेत निर्भिद्य मूर्धनं विसृजेत्यरंगत इति एतद्व्याख्यानं श्री श्री धरस्वामिभिः कृतं तातन्यम् ८२ अनन्यधीः पापचिह्नः सन् ८३

रंध्रेत्रह्यरंध्रांतर्गते अधोमुखं पंकजं श्रीगुरुं ध्यायेत् तदुक्तं रुद्रयामले सहस्रदलपंकजे सकलशीतलरशिप्रभेवराभयकरां बुजं विमलं धधु
 ष्यांबरं प्रसन्नवदनेक्षणं सकलदेवतां रूपिणं स्मरेच्चिरसिंहसंगं जननं व्याधिवैद्यं गुरुमिति ८४ पंचोपचारैः मनसा कल्पितैः पंचभूतात्मक
 गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः तद्यथा लंघयिषी० गंधं स० हं आका० पुष्पं० यथा स्वा० धूपं० रत्नैजा० दीपं० ये अमृत० नैवे० सम० इति तत्सर्वेन गुरु
 ब्रह्मागुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः गुरुः साक्षात्तारत्रदानस्य श्रीगुरुवे नमः इति गुरुस्तोत्रेण ८५ परात्परब्रह्मकलाकुंडलिनीं आरोहेत् प्रकाशमानां

अधोमुखं ततारंध्रे सहस्रदलपंकजं हंसगं श्रीगुरुं ध्यायेद् दूराभयकरां बुजम् ८४ क्षालितं चिंतयेद्देहं न त्यादा मृतधा
 रया पंचोपचारैः संपूज्य प्रणमेत् तत्सर्वेन च ८५ ततः कुंडलिनीं ध्यायेत् आरोहादवरोहः पङ्कजदलसंचारां सार्धं त्रिवलयं

स्थिताम् ८६ अवरोहे च अमृतं स्वप्ती ध्यायेत् तदुक्तं योगशास्त्रे प्रकाशमाना प्रथमे प्रयाणे प्रतिप्रयाणे प्यमृतायमाना अतः पदं व्यो
 मस्तसंचरंती ध्यायेत् सदा कुंडलिनी परारव्यागिनि आरोहावरोहं च श्रीशंकरस्यामि चरणे गणुक्तोऽस्मि सोऽयं लहयांस् तद्यथा मद्गं मृत्ना
 धारे कमपि मणिपूरे हुत वहमिति आरोहः अवरोहस्तः सूत्राधारामारैश्चरणयुगलांतां विगलितैरिति एतदेवाह पङ्क्ति मूलाधारादिषु
 द्वाचक्रेषु कृतः संचारः आरोहावरोहक्रमेण गमनं यथा सार्धं त्रिवलयं प्रकृतं भुजं गाकारं मूलाधारं स्थिताम् ८६ ७ ७

धाममत्यातिस्थानं रं धाद्वहिर्गतं ब्रह्म रं धाद्वह्यलोकं तं प्राप्तेन न यथा सत्पुष्पामार्गेण गता योगिनः विष्णोः पदं मम स्वरूपमेव यांति पुनर्मृत्युमे
स्वसंसारं पतन्तीत्यर्थः तदुक्तं वेदस्तुतौ तत उदगादनं तत दधाम शिरः परमं पुनरिहं यत्समेत्यनपतन्ति कृतांतं मुखेद्वेति ८७ मच्चितितं नया
श्रीकृष्णरूपेण ध्यातं तदुक्तं दशमैसप्ततितमं ध्यायेद्वाद्यमुहूर्ते चोत्थाय वायुं पश्येत्पश्यमाधवः दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मा बतं मसः परम् एकं

ततो ध्यायेत्सत्पुष्पारव्यं धाम रं धाद्वहिर्गतम् यथा तेन गता यांति तद्विष्णोः परमं पदम् ८७ ततो मच्चितितं रूपं स्वयं ध्यातिः
सनातनम् सदानंदं सदा ध्यायेन्मुहूर्ते ब्रह्म संज्ञके ८८ एवं गुरुपदं शोभनं निश्चलतां नयेत् न तु स्वेन प्रयत्नेन तद्वि
नापतनं भवेत् ८९ अंतर्भागं विधायैवं बहिर्यागं समाचरेत् स्नासंध्यादिकं कृत्वा कुर्याद्द्विहराचनम् ९० स्वयं ज्योतिरनन्य

मव्ययं स्वसंस्थयानित्यनिरस्तकल्मषम् ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिरुद्धमिति ८८ तद्विना तद्रूप
देशं विनापतनं संसारे जन्म मरणमेव भवेन्न तु मोक्षः तदुक्तं श्रीशङ्करेण विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तरुगं यद्ब्रह्म यनंति यंतु म
तिलोलमुपाय रिवदः व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं वणिज इवाजसंत्यक्तकर्णधरा जलधौ ८९ अंतर्भागं मानसोप
चारैः पूर्वोक्तचक्रेषु श्रीगणेशादिपूजनं बहिर्यागं यथा लब्ध्यापचारैः श्रीहरिहरपूजनम् ९० ७ ७ ७

देहाभिमानिनांतु नित्यं प्रणवत्स्य दुर्घटत्वादुर्लभो मोक्षः मद्रक्तानांतु मत्प्रसादादनायासतएव मुक्तिर्भवतीत्याह देहेति चतुर्भिः ९१ समीचीनः श्रेष्ठतरः ब्रह्मादिभिर्निश्चितत्वात् तदुक्तं द्वितीये नर्ह्यतो न्यः शिवः पंथाविशतः ससृताविह वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत्

देहाभिमानिनामंतर्मुखीवृत्तिर्न जायते अतस्तेषांतु मद्रक्तिः सुकरा मोक्षदायिनी ९१ तपो योगादयामोक्षमागोः संति तथापि च समीचीनस्तमद्रक्तिमार्गः संसरतामिह ९२ ब्रह्मादिभिश्च सर्वज्ञैरप्यमेव विनिश्चितः त्रिवारं वेदशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ९३ यज्ञादयामपि सद्धर्माश्चि च गो धन कारकाः फलरूपा च मद्रक्तिस्तालब्ध्वा नावसीदति ९४ एवमाचारणं ताक्ष्यं करोति सकृत्तीनरः स योगेन च मद्रक्त्या मोक्षं याति सनातनम् ९५ इति श्रीगरुडपुराणसारागोष्ठारे सकृत्तिजनजन्माचरणनिरूपणो नाम चतुर्दशोऽध्यायः १५

भगवान्ब्रह्मकाल्मर्षेण त्रिरर्वाक्ष्यम्

नीषया तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मान्यतो भवेत् ९३ नावसीदति पुनर्जन्मादिदुःखं न प्राप्नोति किंतु मुक्तो भवतीत्यर्थः ९४ यथाविचारं कुरुते देहोऽस्मिन्सकृत्तीनर इति प्रश्नस्योत्तरं समाधायोपसंहरति एवमिति सनातनं विदेहकं वल्यम् ९५ इति टीकायां पंचदशोऽध्यायः १५

श्रीः प्रोक्तापंचदशाध्यायेः पापपुण्यादिकागतिः षोडशोऽस्मिन्ह्रिः प्राह मोक्षोपायं सतां मतम् १ पूर्वाध्यायं तं मोक्षं याति सनातनमित्य-
क्तं दिदामो मोक्षोपायमेव पृच्छति श्रुतेति चतुर्भिः हे भगवन्निह असारे संसारे जन्ममरणानामनंतत्वात् सदादुःखातुराणामोक्षोपाय

श्रीः गरुड उवाच श्रुतामयादयासिंधोत्थज्ञानाज्जीवसंसृतिः अधुना श्रोतुमिच्छामि मोक्षोपायं सनातनम् १
भगवन्देवदेवेश शरणागतवत्सल असारे घोरसंसारे सर्वदुःखमलीयसे २ नानाविधशरीरस्था अनंता
जीवराशयः जायन्ते च म्रियन्ते च तेषामंतो न विद्यते ३ सदादुःखातुरा एव न स्फुरवी विद्यते क्वचित् कंनोपा
येन मोक्षेऽमुच्यन्ते वद मे प्रभो ४ श्रीभगवानुवाच शृणु तार्क्ष्य प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वपरि पृच्छसि यस्य
स्मरणमात्रेण संसारान्मुच्यते नरः ५ अस्ति देवः परब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वेशोऽनि-
र्मलोद्वयः ६ स्वयं ज्योतिरनाद्यंतो निर्विकारः परात्परः निर्गुणः सच्चिदानंदस्तदंशो जीवसंज्ञकः ७ मज्जानंता जीवानां के-

नोपायेन मोक्षः स्यादिति मेव देति समुच्चयार्थः १ २ ३ ४ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच हे गरुड परब्रह्मस्वरूपी कश्चिद्देवोऽस्ति ५ ६
तस्य अनाद्यविद्योपहृतात् अविद्यायां प्रतिबिंबात् अंश इवांशस्तस्माज्जीव इति संज्ञो भवति अभेदे दृष्टान्तः ७ ८ ९

अ.
१५

८

यथाग्नेर्विस्फुलिंगका इति यदि असौ जीवो निजानंदं स्वरूपं विस्मृत्य देहधर्मानात्मन्यारोपयति तदा अस्याऽनेकयोनिषु मोक्षगंधांपि ना-
स्ति यदा मानवो भूत्वा ज्ञानी भवेत् ज्ञानं नाम ब्रह्मैवाहं स मः शांतः सुखिदानंदलक्षणः नाहं देहो हं सरूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः इत्युक्तं न क्ष-
णः स्याच्चेत्तदा मोक्षं प्राप्नोतीति सप्तमेन संबन्धः अत्रायं वेदान् सिद्धातः यथा धकारादौ विकाररहिते रज्वादौ स पाद्यारोपणं कृत्वा भयं क-
पादिकं वहेत् एवमात्मापि स्वस्मिन् जीवित्वमारोप्य स द्वितीयं परिच्छिन्नं ज्ञात्वा दुःखसागरं मग्नो भवति यदा शास्त्राचार्यप्रसादेन वाक्यार्थ-
ज्ञानमुत्पन्नं भवति तदा विषयकचक्षुषा स्वात्मानमनंदानंदज्ञानैकं रूपं संपश्यन् ततो नाहं जीवः परमात्मा हंमिति ज्ञात्वा भयदुःखादि-

अनाद्यविद्योपहिताद्यथाग्नेर्विस्फुलिंगकाः देहाद्युपाधिसंभिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः ८

रहितः स नृसरवी भवेत् यथा च जलस्थसूर्योऽंशो जलस्य निमित्तस्था पाये सूर्यमेव गत्वा तेनैव रूपेण पुनर्नागच्छति यथा च बाह्यघ-
टाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाकाशो मुख्याकाशोऽंशः सन् घटादेर्निमित्तस्था पाये मुख्याकाशं प्राप्य पुनर्न निवर्तते एवं लिंगशरीरावच्छि-
न्नः परमात्मनांशः मायिकलिंगशरीरापाये परमात्मानं प्राप्य न निवर्तते किंतु तत्त्वज्ञानमोक्षो भवतीति तथा चोक्तं श्रीशङ्केन द्वादश-
स्कन्धे घटो भिन्ने यथाकाश आकाशस्याद्यथापुरा एव देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनरित्यध्यायार्थः १२ ३ ४

ग.प.टी.

अस्मिन्नायेप्रथमंज्ञानहेतुंनरत्वंस्तत्वाततोज्ञानजनकं वैराग्यंनिरूप्यततोज्ञानवैराग्यरहितान्दासि कान्विगत्येतनस्तत्त्वज्ञाना
वतीतिप्रतिपाद्य अंतर्ज्ञानिनामातुरकृत्यंनिरूपयति अनेनैवक्रमेणाह शरीरिणोर्जीवानां अन्यत्रपश्यादिशरीरंषुज्ञान

अ-
१६

सुखदुःखप्रदं पुण्यपापरूपैर्नियंत्रितः तत्तज्जातियुतं देहगायुर्भोगंचकर्मजम् ९ प्रतिजन्मप्रपद्यंतं तेषामपि
पुंसु पुनः ससूक्ष्मलिंगशरीरमामोक्षादक्षरं वग १० स्थावराः क्रमयश्वाजाः पक्षिणः पशवो नराः धार्मिकास्त्रिद
शास्तदन्त्यादिष्वयथाक्रमम् ११ चतुर्विधशरीराणि धृत्वा सुक्ता सहस्रशः स्रष्टा तत्मानवो भूत्वा ज्ञानी च नो
क्षमाप्नुयात् १२ चतुराशीतिलक्षेषु शरीरेषु शरीरिणाम् न मानुषं विनान्यत्र तत्त्वज्ञानं तुल्यते १३ अत्र जन्म
सहस्राणां सहस्रेणैव कोटिभिः कदाचिन्न भूतं जंतुमानुष्यं पुण्यसंचयात् १४ सोपानभूतं मोक्षस्य मानुष्यं
प्राप्य दुर्लभम् यस्तारयति नात्मानं तस्मात्सापत्तरात्रकः १५

लाभो न भवेदित्यर्थः १३ ज्ञानहेतोर्मानुषशरीरस्य दु
र्लभतामाह अत्रेति १४. दुर्लभप्राप्त्यापियो मोक्षोपायं न करोति स तु महापातक्येवेत्याह सोपानभूतं मोक्षस्य साधनरूपम् १५

८

उत्तरं सर्वोत्तमं ब्राह्मणादिजन्मसोष्ठवं इंद्रियाणामप्रतिहतशक्तित्वं लब्ध्वापि य आत्महितं मोक्षोपायं न जानाति सत्त्वात्माघातकः स्वस्यैव न
शक्तं तत्पर्यः १६ विना देहेन न रशरीरं संयोगविना कस्यापि देवादिर्जावस्थापि पुरुषार्थो मोक्षो नास्ति इति व्यवहारमार्गेऽपि धनं विना सबलशरीरं
विना च तीर्थादृणादिपुरुषार्थो नास्ति तस्माद्देहोर्द्वयं रक्षेत् असत्कर्मसु न नियोजयेदित्यर्थः किंतु पुण्यकर्माणिसाधयेदिति १७ आत्मानरदे

नरः प्राप्योत्तरं जन्म लब्ध्वा चेंद्रियसोष्ठ्वम् न वेत्यात्महितं यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः १६ विना देहेन कस्यापि पुरुषार्थो
न विद्यते तस्माद्देहं धनं रक्षेत् पुण्यकर्माणिसाधयेत् १७ रक्षयेत् सर्वदात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् रक्षणे यत्नमा
निष्ठेज्जीवन्भद्राणि पश्यति १८ पुनर्ग्रामः पुनः क्षेत्रं पुनर्वित्तं पुनर्ग्रहम् पुनः शतभाशतभं कर्म न शरीरं पुनः पुनः १९

शरीररक्षणोपायाः क्रीयन्ते सर्वदा बुधैः नैच्छन्ति च पुनस्त्यागमपि कुष्ठादि रोगिणः २० हः सर्वस्य मोक्षादेः पात्रं भवति अ

तस्तत्स्वरक्षणे यत्नं योगाभ्यासमाचरेत् भद्राणि सत्तंगात्माध्यानादिबहुकल्याणानि १८ गता अपि ग्रामादयस्तु पुनरप्यायाति नरश
रीरं पुनः पुनर्नयाति अतोऽस्मादिति पूर्वैर्णैव संबंधः १९ उपायाः मृत्यौर्वचनाय समाध्यादयः रोगिणोऽपि त्यागं तु नैच्छन्ति २०
हेतोर्न रशरीरस्य पुनः प्राप्ते दुर्लभत्वादिनिभावः २०

ननु अनित्यत्वरक्षणं किमर्थमिति चेत्तत्राह तदिति २१ आत्मैव त्वात्मानो बंधुरिति विद्यान्मुहूर्मुहुरिति वचनात् स्वयमेवात्मानं तारयेदित्याह
 आत्मैवेति अहितेभ्यः अस्मत्कर्मदुःसंगादिभ्यः २२ इहैव नरशरीरे एवाचिकित्सां दूरीकरणोपायं निरोधपञ्चादिदेहम् २३ अतोऽस्मिन्नेव सव-
 लनरशरीरे तत्त्वाभ्यासं कुर्यादित्याह व्याघ्रीवेति त्रिभिः यावज्जरादयो नायांति यावदयंदेहश्च तिष्ठति स्वस्थो भवति तावत्तत्त्वमभ्यस्यति
 त्रयाणां संबंधः २४ यदि तारुण्यविषयान्मुक्त्वा चार्द्धकेन त्वाभ्यासं करिष्यामीति विचारस्तत्र व्यर्थ एवेत्याह संदीप्ते इति यथा संदीप्तं भवन-

तद्गोपितं स्याद्दुर्गमार्थधर्मो ज्ञानार्थमेव च ज्ञानतु ध्यानयोगार्थमचिरात्प्रविमुच्यते २१ आत्मैव यदि नात्मानमहिते-
 भ्यो निवारयेत् कोन्यो हितकरस्तस्मादात्मानं तारयिष्यति २२ इहैव नरकव्याधेऽचिकित्सां न करेति यः गत्वानिरो-
 धपञ्चदेशं व्याधिस्थः किं करिष्यति २३ व्याधीयास्तेजराचायुर्यातिभिर्न घटां बुवत् निघ्नोति रिपुवद्रोगास्तस्माच्छ्रे-
 यः समभ्यसेत् २४ यावन्नाश्रयते दुःखं यावन्नायांति चापदः यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावच्छ्रेयः समभ्यसेत् २५ स्वशमनं न वर-

नितकूपोदकेन न संभवति यथा जरादिषु तत्त्वाभ्यासं हरिस्मरणं च न स्यादतः स्वस्थावस्थायामेव श्रेयः समभ्यसेदित्यर्थः तदुक्तं भर्तृहरिणा या-
 वत्स्वस्थमिदं शरीरमस्मज्जं यावज्जरादूरतो यावच्छ्रेयशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्

संदीप्तेभवनेतु कूपरवननं प्रत्यक्षमः कीदृश इति उक्तं च गौतमेनापि कृष्णत्वदीयपदपञ्चजपञ्जरांतेत्यद्यैवमेविशतुमानसरा
जहंसः प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः कंठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते इति २५ २६ वैराग्योत्पादकवचनान्याह काल इत्या
दीनि हितं मोक्षोपायं वेत्यर्थातिनहंत इति रवेदे प्रत्यक्ष अहिममेवाचरतीति २७ तदुक्तं भर्तृहरिणा व्याघ्रीवेति पञ्चश्लोकाशयः

यावत्तिष्ठति देहो यं तावत्तत्त्वं समभ्यसेत् संदीप्तकोणभवने कूपरवनतिदुर्मतिः २६ कालो न ज्ञायते नाना
कार्यैः संसारसंभवैः सूरवंदुःखं जनो हं न वेत्ति हितमात्मनः २७ जातानां तर्तान्मृतानां पृथग्स्तान्दृष्ट्वा
चतुःखितान् लोकान् मोहसुरापीतान् विभेति कदाचन २८ संपदः स्वप्नसंकाशौ यौ च न कुसुमोपमम्
तद्विच्य पलमायुष्यं कस्यस्याज्ज्ञानतो धृतिः २९ व्याघ्रीवतिष्ठति जरापरितर्जयंती रोगाश्च शत्रव इव प्रहरंति

प्रहरंति देहम् आयुश्च संस्त्रवतिभिन्नघटादिवांभो लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षी
यते जीवनव्यापारैर्वहुभारकार्यगुरुभिः कालो न विज्ञायते दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिपरयां त्रासश्च नोत्पद्यते पीत्वामोहमयीं प्रमा
दमदिरासु च तत्तत्तज्जगत् २८ संपदादयः स्वप्नादिकज्ज्ञानतः कस्य विवेकिनः धृतिः स्थानकस्यापि त्यर्थः २९ ७ ७

शतमिति तदुक्तं भागवते बालान्प्रतिप्रल्हादेन पुंसो वर्षशतं त्यायुस्तदर्थं चाजितात्मनः निष्फलं यदसौ रात्र्यां शौतेन धं प्रापितस्तमः
मुग्धस्य बाल्ये कोमारे क्रीडतो याति विंशतिः जरया ग्रस्तं देहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः दूरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा शेषं
गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हीति ३० प्रारब्धव्ये प्रारब्धयोग्ये मांक्षोपाये जागर्तव्य परब्रह्मचिंतने भयस्थाने संसारे विश्वस्तव्यः

शतं जीवितमत्यल्पं निद्रालस्येस्तदर्थकम् बाल्यरोगजरादुश्वे रल्यंतदपि निष्फलम् ३० प्रारब्धव्ये निरु
द्योगो जागर्तव्ये प्रसूतकः विश्वस्तव्यो भयस्थाने हानरः को न हन्यते ३१ तोयफेनसमं देहे जीवेनाक्रम्य
संस्थिते अनित्यप्रियसंवासे कथं तिष्ठति निर्भयः ३२ अहितो हितसंज्ञस्यादध्रवो ध्रुवसंज्ञकः अन
र्थं चार्थविज्ञानः स्वमर्थं यो न वेत्ति सः ३३ विश्वासाहो नरः कः न हन्यते यमेन अपितु सर्व एवेत्यर्थः हाडति करुणाया

नुतापः ३१ आक्रम्य जीवं वशीकृत्य स्थिते देहे जीवेन सहैव जलबुद्बुदरामं सति निर्भयः कथं तिष्ठति ३२ अहिते परिणामे वि
द्योपमे निषये हितं प्रमेष्टुलाभं मिदमिति संज्ञायस्येति अध्रुवं देहादौ अनर्थं दंभानृतादिपंचदशानर्थमूलधने अर्थः यमप्रयोजनं
सिद्धं इति विज्ञानं यस्य ईदृशो यो नरः स्यात् सुखं अर्थमुक्तिप्रदम् आत्मज्ञानस्वरूपं स्वप्रयोजनं नैव वेत्ति ३३ ध ५

अहोदेवमायाबलमित्याह पश्यन्नपि आत्मज्ञानमोक्षोभवतीति जानन्नपि प्रस्वलति मोक्षमार्गोद्घोषभवति तदाचरणं विनेत्यर्थः ३४
इदं जगन्धरणादिग्राहैः काष्ठाभूतैः कालसागरे निमज्जन्निमग्नो भवति तदपि न बुध्यते ३५ विशीर्णो गालितो यथानज्ञायते तथा

पश्यन्नपि प्रस्वलति शृण्वन्नपि न बुध्यति पठन्नपि न जानाति देवमायाविमोहितः ३४ तन्निमज्जज्जगदि
दंगंभीरे कालसागरे मृत्फुरोगजगद्ग्राहं न कश्चिदपि बुध्यते ३५ प्रतिक्षणमयं कालः क्षीयमाणो न लक्ष्यते
आमकुंभ इवांभस्थो विशीर्णो न विभाव्यते ३६ युज्यते वेष्टनं वायाराकाशस्य च खंडनम् ग्रथनं च त्रंशाणां मा
स्थानां युषियुज्यते ३७ पृथिवी दह्यते येन भस्मरूपापि विशीर्यन्ते शक्यते सागरजलं शरीरस्य च काकथा ३८
अपत्यं मे कलत्रं मे धनं मे बांधवाश्च मे जल्पन्तमिति मर्त्या जहंतिकालवृको बलात् ३९ कालोऽपि सूक्ष्मगतिरित्याह ३६ आयु

रपि कालवत्क्षीयमाणो न लक्ष्यते इत्याह वेष्टनं रोधनं युज्यते कुल्यादिभिः कर्तुं शक्यते एवमघटघटना तु भवेदपि परंतु आयुषि आयुर्ग
मने आस्थास्थिरतान युज्यते इत्यर्थः ३७ येन कालेन अपरिमिता पृथिव्यादयापि नश्यन्ति तदा सप्तविंशतिस्तिकस्य कावर्त्तित्याह पृथिवी
नि ३८ स्वभक्षहनेन कालस्य दयालेशमपि नास्तीत्याह अपत्यमिति मम इत्यजवचनानुकरणं मर्त्यो नर मएव जस्तम् ३९

मूलः कृताकृतमपि न प्रतीक्षते इत्याह इदमिति ४० अतो मोक्षमयं बिलं यो न कार्यं इत्याह श्वरिति ४१ सामंत इवागतं मृत्युं शत्रुं प्रत्यधि-
शोसि स्थितोसि अतस्वातारं परमेश्वरम् ४० पपिपुक्कमामपि उवन्मृत्युनीनं वमभातीत्याह तृणोति ४३ मृत्योः सर्वत्र तुल्यतामाह बाला

इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् एयमीहासमा कृतं तः तु ऊते वशम् ४० श्वः कार्यमद्य कुर्वति पूर्वा
णहेचापराणि हकम् नहि मृत्युः प्रतीक्षत कृतं वाप्यथवा कृतम् ४१ जरादशिति पंथाने प्रचंड व्याधिसैनिकम् मृत्यु
शत्रुमधिष्ठोसि आतारं किं नु पश्यसि ४२ तृणासूची विनिभिन्नं सित्तं धिषय सर्पिषा रागद्वेषानले पक्वं मृत्युरभा
तिमानवम् ४३ बालांश्च यौवनस्थांश्च वृद्धानां भगतां नपि मर्षा नाविशते मृत्युरेवं भूतमिदं जगत् ४४ स्वदेह
मपि जीवोयमुत्कायानियमालयम् स्त्रीमातृपितृपुत्रादिसंबंधः केन हेतुना ४५

निति आविशते अक्षयमायाति

तदुक्तं श्रीभागवते मृत्युर्जन्मवतां वीरदेहेन सह जायते अद्य वा ब्रह्मशतांते वा मृत्युर्वै प्राणिनां भवति ४४ सहचरः स्वदेहोपि जीवे
न सह नोपयाति तर्हि पृथक् स्थितानां स्त्रीपुत्रादीनां किं प्रयोजनमित्याह स्वदेहमिति ४५

स्त्रीपुत्रादिसमुदायरूपसंसारस्यैवदुःखापत्सर्वपापानांमूलत्वात्सर्वेष्वस्तदाशक्तिमनसापिपरित्यजेत् संसक्तस्तकदापिनमुच्यतइत्याह
दुःखमूलमितित्रिभिः त्यागोत्रमनसैवयन्मानसैवकृतंतदेवकृतंभवतिनशरीरेणोतिश्रुतेः तथापिचूडामलयपिशिरिवध्वज्यस्यमनस्त्याग
एवांगीकृतइति ४६ प्रभवंउत्पत्तिस्थानं आश्रयंवृद्धिस्थानम् ४७ लोहादिपाशैस्तुशरीरेणकट्टःसतुदृश्यमानत्वात् परेणापिमुच्यतेपुत्रादि

दुःखमूलं हि संसारः स यस्यास्ति सदुःखितः तस्य त्यागः कृतायेन सः सुखी नापरः क्वचित् ४६ प्रभवं सर्वदुःखाना
मालयं सकलापदाम् आश्रयं सर्वपापानां संसारं वर्जयेत्क्षणात् ४७ लोहदारुमयैः पाशैः पुमान् चूडाविमुच्य
ते पुत्रदारमयैः पाशैर्मुच्यतेन कदाचन ४८ यावंतः कुरुते जंतुः संबन्धान् मनसः प्रियान् तावंतोऽस्य निरवन्यं
ते हृदये शोकशंकवः ४९

पाशैर्मनसा बद्धः केनापि न मुच्यते अदृश्यत्वात् ४८ अतः पुत्रादिषु स्नेहसंबन्धात् तत्
गतदुःखशोकादिभिः व्यथितो भवति अतस्तन्नैकुर्यादित्याह यावंतइति शोकरूपाः शंकवः कीलकानिरवन्यते निपात्यंते तेषा-
मपगमे तन्नाशादिशोकानपगमादित्यर्थः ४९

४९ ४९ ४९ ४९ ४९ ४९ ४९

वंचितान्यशेषधनानित्यैः विषयानाहर्तुं शीलं येषां ते पक्षे विषयेभ्यो धनमाहरति ते विषयाहरास्तैस्तस्करैर्लोको नित्यं विनाशितः
हाहंत इति खेदः ५० किंच परिणामे विषोपमविषयस्य स्वासक्तः सुमानस्यो बडिशदुःखमिव यमयातनां प्राप्नोतीत्याह मांसलुब्ध इति
५१ हिताहितं प्रवृत्तिनिवृत्तिं हितम् अमानित्वमदभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम् आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यं मात्स्यविनिध्यहः इत्यादिपंच

वंचिताशेषविनैस्ते नित्यं लोको विनाशितः हाहंत विषयाहारैर्देहं स्थो द्रियतस्करैः ५० मांसलुब्धो यथमस्यो
लोहशंकुं न पश्यति स्रग्वलुब्धस्तथा देही यमबाधानं पश्यति ५१ हिताहितं न जानंतो नित्यमुन्मार्गदाः
धिनः कुक्षिपूरणनिष्ठा ये ते नरानारकाः खग ५२

ओके गीताया मुक्तम् तत्त्वज्ञानसाधनं तस्मिन् प्रवृत्तिं च अहितम् प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जनानां विदुरासुराः न शौचं नापि चाचा-
रो न सत्यं तेषु विद्यते इत्यादि द्वादशश्लोके भैरवतोक्तमासुरभावो तस्मिन् निवृत्तिं च न जानंतः अतएव नित्यं जन्म निजन्म नि-
उन्मार्गमासुरमारीति प्रतिगच्छति ये ते उदरं भरणं नरानरकेति पतन्तीत्यर्थः उक्तं च आसुरभावमापन्ना मृदाजन्म निजन्म नि-
मामप्राप्यैव केनैव ततो यां त्यधमां गतिम् ५२

अतश्चाहिताहितज्ञानहीनः सकलप्राणिसाधारणधर्ममूढः पशूरेवेत्याह विद्रादीति ५३ किंचदेहधर्मैरभिभूतानां मूढानां हिताहितज्ञानानुसंधानावसरोपि नास्तीत्याह प्रभातइति ५४ अतो देहाद्यासक्तानां ज्ञानसाधनमोक्षरहितानां वर्षाकृष्णीणामिव तेषां दृष्टेव जन्ममरणोदत्याह स्वइति ५५ अतः संगो देहाद्यासक्तिरूपः यदि सर्वः परमहंसवत्यक्तुं न शक्यते तदामहतां कर्तव्यः तेषां पूर्वकृतसंग

निद्रादिमैथुनाहाराः सर्वेषां प्राणिनां समाः ज्ञानवान्मानवः प्राक्तो ज्ञानहीनः पशुः स्मृतः ५३ प्रभाते मन्दस्मृत्ताभ्यां क्षुत्तृड्भ्यां मध्यगे रवौ सन्धौ मदननिद्राभ्यां बाध्यंते मूढमानवाः ५४ स्वदेहधर्मदारादिनिरताः सर्वजने वः जायंते च प्रियं ते च हाहंता ज्ञानमोहिताः ५५ तस्मात्संगः सदा त्याज्यः सर्वस्त्यक्तुं न शक्यते महद्भिः सद्वक्तव्यः संतः संगम्य भेषजम् ५६ सत्संगश्च विवेकश्च निर्मलं नयनद्वयम् यस्य नास्ति नरः सोऽयः कथं न स्यादमार्गगः ५७

रोगभेषजं निवृत्तका भवन्तीत्यर्थः ५६ किंच सत्संगादेव सन्मार्गदर्शनं भवति नान्यथेत्याह सत्संगइति सत्तांतत्त्वज्ञानिनां संगस्तसत्संप्रदायदर्शकत्वादकं नयनं विवेकश्च आत्मस्वरूपस्य नित्यत्वं देहादेरनित्यत्वदर्शकत्वाद्द्वितीयनयनं च यस्यानास्तीति सोऽयः अमार्गगः वेददूषितभ्रष्टमार्गगतः कथं न स्यादपितु स्यादेवेत्यर्थः ५७

एवं वैराग्योत्पादकवचनान्युक्ता तद्विद्वान् दांभिकानिन्दति स्वस्ववर्णाश्रमादिधर्माणां दांभिकत्वेनाचरणान्मुक्तिर्नास्ति किंतु तत्त्वज्ञानादेवेत्याह स्वस्वन्ति त्रयोदशभिः परंपरमार्थनिष्ठं मोक्षधर्मं अतो दांभिकामिथ्याचारास्तेन पश्यन्ति मोक्षस्यालामाहृथाजन्म-

स्वस्ववर्णाश्रमाचारनिरताः सर्वमानवाः न जानन्ति परं धर्मं वृथानश्यन्ति दांभिकाः ५८ क्रियायासपराः केचिद्व्रतचर्यादिसंयुताः अज्ञानसंघृतात्मानः संचरन्ति प्रचारकाः ५९ नाममात्रेण संतुष्टाः कर्मकांडरतानराः मंत्रोच्चारणहोमाद्यैर्भ्रामिताः ऋतुविस्तरैः ६० एकभुक्तोपवासाद्यैर्नियमैः कायशोषणैः मूढाः परोक्षमिच्छन्ति मममायाविमोहिताः ६१

मरणाभवंतीत्यर्थः ५८ क्रियासु कर्मसु आयासपराः शीतादिसहनप्रयासपरायणाः व्रतचर्यासु क्षुत्तृष्णसंयुता अज्ञानेति अविवेकाद्यतचित्ताश्च ते प्रतारता वंचका एव विचरन्ति न तु परं धर्मं जानन्तीति पूर्वोक्तसंबन्धः ५९ नाममात्रेण स्वर्गादिसुखेन होमाद्यैर्भ्रामिताः मूढाः परोक्षं स्वर्गसुखम् यद्वा बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् मोक्षसुखं ज्ञाने विना इच्छन्तीत्यर्थः ६० अत्र हेतुर्मममायेति ६१

एतदेव स्पष्टयति देहदंडनेन कायशेषणेनैव मुक्तिर्नास्ति अंतर्गताविवेकस्य विद्यमानत्वात् यथावल्मीकस्य सर्पोलयस्य ताडना
देवतन्मध्यगतभुजगो न द्रियते तथा देहदंडनेनाविवेकी न नश्यतीत्यर्थः ६२ अतो विवेकिनस्ते स्वयं नष्टाः परानपि नाशयंतीत्या
ह जटेति कीदृशाः दांभिकानां वेषंस्तद्वत्त्वं धारयन्ति इति ज्ञानघनानपि जनान् न मनंतीत्यर्थः ६३ अतस्तेषां संगो न कर्तव्य इत्याह

देहदंडनमात्रेण कायमुक्तिरविवेकिनाम् वल्मीकताडनादेव मृतः कुत्र महोरगः ६२ जटाभारजिनैर्युक्ता दां
भिका वेषधारिणः भ्रमन्ति ज्ञानिवल्लोकैर्भ्रामयन्ति जनानपि ६३ संसारजस्रस्त्वा सक्तं ब्रह्म ज्ञोऽस्मीति वा-
दिनम् कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तत्त्यजं दंत्यजं यथा ६४ गृह्णारण्यसमालोकं गतव्रीडादिगंबराः चरन्ति गर्द
भाद्याश्च विरक्तास्ते भवन्ति किम् ६५

संसारजेति ब्रह्मज्ञोऽस्मीत्यत्र ब्रह्मनिष्ठावयं अतोऽस्या कं विषयस्रस्त्वा सक्तं दोषो नास्ति शक्ताशक्तभक्त्युपाभावात् इति वादि
नाम् सर्वकर्मब्रह्मज्ञानपराडमुपवंचत बोधचक्षु मंत्यजवत्यजेत् भवपाकवन्नस्पृशेदपीत्यर्थः ६४ किंच ये निर्लज्जाः स्त्रीणां समू
हेऽपि नृणां विचरन्ति ते गर्दभादिसमाएव न तु विरक्ता इत्याह गृह्णारण्यसमा इति ६५

पदाभस्मवासिनोपिश्वगर्दभादयो यथा मुक्तान भवन्ति तथो सत्र्योगमृदस्मधारणादपि मुक्तिर्नास्तीत्याह ६६ किंच अविश्वेककृतदु
राग्रहेण गृहान्नपरित्यागादेव तापसान भवन्ति किंतु तामसा एवेत्याह तृणंति तामसतापसा गीताभ्यामुक्ताः मृदग्राहेणात्मनो बत्तिपी
डया क्रियते तपः परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतमिति ६७ किंच मलिनभाव नया गंगादितीरे स्थिता अपि योगिनो न भवं

मृदस्मोद्भूतना देवमुक्तास्त्युर्यदि मानवाः मृदस्मवासी नित्यं श्वास किं मुक्तो भविष्यति ६६
नृणामपि दिका हाराः सततं बन्धनवासिनः जंबुकारवृमृगाद्याश्च तामसा स्ते भवन्ति किम् ६७
आजन्म मरणांतं च गंगादितीरे स्थिता मंडूकमत्स्यप्रसुरवा योगिनस्ते भवन्ति किम् ६८

तीत्याह आजन्मेति उक्तं च प्रातःप्रातः प्रपश्यन्ति नर्मदां मत्स्यबन्धकः नर्तेशिवपुरं यांति भावो हि भवकारणमिति भावः शब्दम
लिनभावना हि शिवपुरस्य भवस्य जन्म मरणात्त्यक् संसारस्य कारणं भवतीत्ययमस्यार्थः ६८

ये चातिभूराविवेकिनः अशास्त्रविहितोपवासादिभिर्जलान्नपरिहारादुथैवात्मानं पीडयन्ति ते प्रतिनोन किं त्वास्मिन्निश्चया एवे
त्याह पारावता इति तदुक्तं गीतासु कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः मां चैवांतः शरीरस्थं तान्विध्यास्मिन्निश्चयानिति ६९
तस्मादिति हेतोः इत्यादिकं वर्णाश्रमादिधर्माचरणादिकं यत्कर्म तस्योक्तानां भूदजनानां रंजनकारकं मोहकारणमेव न तु तन्व
ज्ञानं विना मोक्षकारणमिति तदुक्तं ज्ञानप्रशंसायाम् मीनः स्वानुपरः फणीपवनशुम्भेष्वपणोशनोनीराशीखलुचातकः किम्

पारावताः शिलाहाराः कदाचिदपि चातकः न पिबन्ति महीतोयं प्रतिनस्ते भवन्ति किम् ६९ तस्मादित्यादिकं कर्मलोक
रंजनकारकम् मोक्षस्य कारणं साक्षात्तत्त्वज्ञानं रवगेश्वर ७० बद्धदर्शनमहाकूपे पतिताः पशवः रवग परमार्थं
न जानन्ति पशुपाशानियंत्रिताः ७१ परंशेते गुहांसु यकः भस्मोद्धूततत्परः खलु रवरो ध्यानातुरत्तो बकः सर्वेषां मिहकारणं शृणुस

स्वे ज्ञानं परं किं न पदति ७० एवं यथा स दंभा चणोश्च मधमादि क्रिया मुक्तेर्हेतुवृत्तानां त्ति तथा दंभरहितापि शास्त्रज्ञताज्ञानं विना मोक्षप्रदान
भवतीत्याह षडिति चतुर्दशभिः रवग द्वंगरुड बद्धदर्शनमहाकूपे पतिताः पशवस्तैः परमार्थं ब्रह्मस्व
रूपं न जानन्ति प्रतिपादयन्तोऽपि स्वयं नानुभवन्ति अतः पशवत्फलेन अतिक्रान्तिनाथविचारणरूपेण नियंत्रिताः बद्धा एव हि तिष्ठन्तीति संबन्धः

घोरेअनंतत्वाद्भयं करेइतस्ततः ग्रंथाद्ग्रंथांतराध्ययनेउत्थमानांव्याकुलाः शोकादिषड्भिर्माणानिग्रहेनिरोधेग्रस्ताव्यग्राः ईदृशाः
कुतार्किकाः कुतर्कबलादद्वैतज्ञानपराएवतिष्ठन्ति नतुतज्जानन्तीत्यर्थः ७२ अतोवैदादिज्ञातापियः परमार्थतत्त्वज्ञानंनवेत्ति
तदाविडंबकस्यउपहासिकस्यैवतस्य अतत्वज्ञस्यापितत्सर्वज्ञातृत्वंवक्तृत्वंचकाकवद्भाषितंव्यर्थमित्यर्थः ७३ किंचपर-

वेदशास्त्रार्णवेघोरेगुत्थमानाइतस्ततः षड्भिर्निग्रहग्रस्तास्तिष्ठन्तिहि कुतार्किकाः ७२
वेदागमपुराणज्ञः परमार्थंनवेत्तियः विडंबकस्यतस्यैवतत्सर्वकाकभाषितम् ७३
इदंज्ञानमिदंज्ञेयमितिचिंतासमाकुलाः पठंत्यहर्निशंशास्त्रंपरतत्त्वपराड्मुरवाः ७४

तत्त्वविमुरवानांशास्त्रपठनंज्ञानमपिव्यर्थमेवेत्याह इदमिति ज्ञानंनामज्ञेयप्राप्तिसाधनरूपम् अमानित्वमदंभित्वमित्यादिगीतोक्तं
ज्ञेयंवैतल्लानगम्यम् अनादिमत्परंब्रह्मेत्यादितत्रैवोक्तं ब्रह्मस्वरूपंतदं ज्ञानंज्ञेयंचास्तिनास्तिवेति संशयचिंतयापटंतीति ७४

किंच वाक्यादिभिरज्जट्टयाशोभिता अपिमूढास्तत्रपरादुःखिताएवतिष्ठन्तीति अतएवव्याकुलेंद्रियास्ते भद्रवानुल
भतेज्ञानंतत्परःसंयतेन्द्रियः ज्ञानंलब्ध्वापरांशान्तिमचिरैणाधिगच्छतिइतिगीतोक्तंसंयतेन्द्रियादिगुणैर्लभ्यज्ञानलाभाभावा
त् कदाचिदपिपरमस्फुरिन्नोभवंतीतिभावः ७५ किंच-शास्त्रज्ञानात्कुतर्कबलेनविपरीतार्थप्रतिपादनात् तत्त्वज्ञानं
नभवंतीत्याह अन्यथेति तत्त्वंतुतत्त्वमसीति गुरूपदेशगम्यंजनाश्चशास्त्रपठनेनैवतज्जातुंक्लिश्यंति किंचशास्त्रस्यतत्त्व

वाक्यछंदोनिबन्धेनकाव्यालंकारशोभिताः चिंतयादुःखितामूढास्तिष्ठन्तिव्याकुलेंद्रियाः ७५ अन्यथापरम
तत्त्वंजनाक्लिश्यंतिचान्यथा अन्यथाशास्त्रसद्बोव्याख्याकुर्वन्तिचान्यथा ७६ कथयंत्यन्मनीभावंस्वयंना
नुभवंतिच

मस्यादिमहावाक्यरूपवेदांतस्यसद्भावः भोगत्यागलक्षणया अभेदप्रतिपादकश्चेष्टाशयः व्याख्यांच
तस्यतत्त्वमसीतिकाक्कावेत्यन्यथैवकुर्वन्ति ७६ केचिद्धूर्तास्तुपदेशादि आदिशब्देनप्रणिपातादयस्तेवर्जिताश्चस्वानु
भवंतिनैव उन्मनीभावंउपशममुद्रयाब्रह्मपरत्वंकथयन्ति तर्हिगुरूपदेशंकिमर्थेनगृह्णन्तीत्यतआह अहंकररताइति

गंडितावयं किंनुवः पृच्छामः सेवयाम इत्यभिमानपराः अतस्तद्विद्धिप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवय उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिन-
स्तत्त्वदर्शिनः इति भगवदुक्तात्मज्ञानसाधनरहिताश्च ते नानुभवन्तीत्यर्थः ७७ किंच गुरूपदेशं विना पठनपाठनात्तत्त्वज्ञानं न

पठन्ति वेदशास्त्राणि बोधयन्ति परस्परम् न जानन्ति परंतत्त्वं दर्शयिष्ये करसंयथा ७८ शिरो वहति
पुण्याणि गंधं जानाति नासिका पठन्ति वेदशास्त्राणि दुर्लभो भावबोधकः ७९ तत्त्वमात्मस्थमज्ञात्वा
मूढः शास्त्रेषु मुह्यति गोपः कुक्षिगतेच्छागे कूपे पश्यति दुर्मतिः ८० संसारमोहनाशाय शब्दबो-
धो न हि क्षमः न निवर्त्तेत ततिमिरं कदाचिद्वाप्यार्त्तया ८१

भवतीत्याह पठन्तीति ७८ किंच भारवाहकवच्छास्त्राशयबोधानास्ति अतस्तत्त्वं न जानातीत्याह शिर इति ७९ किंचा-
त्मस्थतत्त्वज्ञानं विना शास्त्रेषु ज्ञानं मोहमात्र एवेत्याह तत्त्वमिति ८० किंच स्वानुभवं विना शब्दबोधेनैवात्मतत्त्वानिरूपणाद-
ज्ञानं न निवर्त्तेत किंतु तज्ज्ञानप्रकाशेनेत्याह संसार इति ८१

अतो वैशारदी बुद्धिमतामेव शास्त्रात्तत्त्वज्ञानं भवति तया हीनस्य नेत्याह प्रज्ञेति ८२ ८३ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः स
र्वतः सारमादत्ते पुण्येभ्य इव षट्पद इति दत्तमतमवलंब्याह इदमिति द्वाभ्याम् सारतत्त्वज्ञानम् ८४ किंच शास्त्राण्यभ्यस्वपूर्वदुरवगममा
त्मतत्त्वग्रहणाय अधीत्य पश्चात् ज्ञानोत्तरं संत्यजेत् भरत्तस्तु नाधीयेत तदुक्तं पंचमे छंदांस्याध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिः सप्रणवशि

प्रज्ञाहीनस्य पठनं यथांधस्य च दर्पणम् अतः प्रज्ञावृत्तां शास्त्रं तत्त्वज्ञानस्य लक्षणम् ८२ इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं
सर्वं तेच्छ्रोतुमिच्छति दिव्यवर्षसहस्रायुः शास्त्रात्तं नैव गच्छति ८३ अनेकानि च शास्त्राणि स्वल्पायुर्विघ्नको
टयः तस्मात्सारं विजानीयात्क्षीरं हंस इवांभसि ८४ अभ्यस्य वेदशास्त्राणितत्त्वज्ञात्वाथ बुद्धिमान् पला
लमिव धान्यार्थं सर्वशास्त्राणि संत्यजेत् ८५

रस्त्रिपदीं ग्रैथूवासंति कान्मासानाधीयानमप्यसमर्थं तत्तत्पुत्राह
यामासि इति विष्णुपुराणे च न पपाठगुरुप्रोक्तं कृतोपनयनं श्रुतम् न ददशच कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च इति नाधीयीत बहू
न शास्त्रानवाचो विग्लापनं हि तदिति भगवद्वचनं चेति ८५

छं छं छं छं छं छं

शास्त्रेण अहरहः संध्यामुपासीत इति विधिप्रतिपादकप्रवृत्तिरूपेण प्रयोजनम् दत्तवदावश्यकत्वं नास्ति अत्रौपनिषदायमारब्धा-
यिकाजनकः कदाचित्संध्यासमये स्वेच्छया पर्यटनं दत्तमिदमपुच्छत भो भगवन् भवान्ब्राह्मणोऽसि अतस्संध्यावंदनं किमर्थं न करोषीति
तदा स होवाच हृदा काशं चिदादित्यो वर्त्तते च निरंतरम् नास्तमेति न चोदेति कथं संध्यामुपास्महे मृतापितामहीमायाजातो विज्ञानबाल

यथामृतेन तृप्तस्य नाहारेण प्रयोजनम् तत्त्वज्ञस्य तथा तात्पर्येण शास्त्रेण प्रयोजनम् ८६ नृवेदाध्ययना
न्युक्तिर्न शास्त्रपठनादपि ज्ञानादेव हि कैवल्यं नान्यथा विनतात्मज ८७ नाश्रमः कारणं मुक्तदर्शनानि न
कारणम् तथैव सर्वकर्मणि ज्ञानमेव हि कारणम् ८८

कः सूतके पातके प्राप्ते कथं संध्यामुपास्महे इति ८६ अप्रयोजनमे

वाह अध्ययनादीनां ज्ञानं विज्ञानमोक्षं अनुपयोगात् ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः तमेव विदित्वा तिसृषु मेति नान्यः पथाविद्यते यनायेत्यादिश्रु-
तेः प्रमाणं दर्शयति नति द्वाभ्याम् उक्तं च श्रीमदाचार्यचरणैरप्यात्मबोधं बोधोन्यसाधनभ्यां हि साक्षान्मोक्षकसाधनम् पाकवन्निवज्ज्ञानं वि-
ना मोक्षो न सिद्ध्यतीति ८७ किंच ज्ञानभृत्यसंन्यासाश्रमादयोऽपि मुक्तेः कारणं न न्याह नाश्रम इति ८८ ७ ७ ७

एतज्ज्ञानं गुरुरूपं दिष्टमेव मोक्षकारणं भवति न तु शास्त्राध्ययनजन्यं अतस्तद्विज्ञानार्थं सद्गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतिप्रणीतगुरुरूपदेशेनैव गृण्णीयादित्याह मुक्तिर्देहिदाभ्याम् एका अद्वैतात्मज्ञानोपदेशिका गुरुवागनुकरणकारकैव न त्वनुभवदाधिकेत्यर्थः यथासजीवननामकाष्टजीवनप्रदत्वादेकमपि श्रेष्ठम् ८९ शिवमद्वैतं तुरीयमन्यत इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मगुरुवक्त्रेण

मुक्तिदा गुरुवागेका विद्या सर्वा विडं वक्ता काष्ठभारसहस्रेषु न्येकं संजीवनं परम् ८९ अद्वैतं हि शिवं प्राक्तं क्रियायासविवर्जितम् गुरुवक्त्रेण लभ्येत नार्थात्तागमकोटिभिः ९० आगमोक्तं विवर्कैर्ना हि विज्ञानं प्रचक्षते शब्दब्रह्मागममयं परब्रह्म विवर्कजम् ९१

गुरुरूपदेशेन तु क्रियायासविवर्जितम् अध्ययनादिकर्मप्रयासरहितं यथास्यात्तथैव लभ्येत प्राप्नोति अन्यथानंतशास्त्राध्ययनेनापि नानुभवतीत्यर्थः ९० अत्र परोक्षत्वापरोक्षत्वेन विज्ञानस्य द्वैविध्यमाह आगमोक्तं शास्त्राध्ययनं जिज्ञातमात्रं यथास्मदादीनां तत्परोक्षज्ञानं शब्दब्रह्मसंज्ञकं भवति किंच विवर्कान्यवस्तुविवर्कान्स्वयमेवान्यन्नं यथासिद्धर्गाताश्रवणेनैव जातं जनकादीनां तदपरोक्षज्ञानं परब्रह्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः ९१ ॐ

केचित्शंकरानुयायिनः शैवाः स्वाभिमतं नानाद्वैतमेव प्रतिपादयन्ति अपरं मध्वाद्यनुगा वैष्णवाभिमानिनो द्वैतं चेति किंतु द्वैताद्वैतमतद्वारा
ग्रहवर्जितं तत्त्वं स्वानुभवगम्यं शिवमद्वैतं समं सर्वमतानुस्यूतं न जानन्ति तदुक्तं कुसुमदशनेन त्रयीसारव्यायोगः पशुपतिमतं वैष्णवमि
ति प्रभिन्नं प्रस्थानं परमिदमदः पथ्यमिति च रुचीनां वैचित्र्याद्दुक्कुटिलनानापथ्यनुष्ठानं नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इवेति ९२

अद्वैतं केचिदिच्छन्ति द्वैतमिच्छन्ति चापरे समंतत्वं न जानन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ९२ द्वैपदेबन्धमोक्षाय नममेति
ममति च ममतिबध्यतं जंतुर्नममेति प्रमुच्यते ९३ तत्कर्मयन्त्रबधाय साविद्याया विमुक्तिदा आयासायाप
रं कर्मविद्यान्याशिल्पनैपुणम् ९४ यावत्कर्माणि दीयन्ते यावत्संसारवासना यावदिन्द्रियचापल्यं तावत्तत्त्वक
थाकुतः ९५

अतो मतममत्वं न बंधकत्वाद्दृष्ट्वा पांडित्यमेवेत्याह द्वैति कलत्रादिममत्वेन वा ९३ किंच कर्मतुल्यं देवयद्वन्धाय न भवति कि
द्यापि सेवया मुक्तिप्रदा भवतीति अपरं बंधकं कर्म तु आयासाय तुषावघातवत् खेदायैव अन्याध्यात्मविद्यातिरिक्ता शिल्पनैपुणं हर्म्यादि
निर्माणचातुर्यवद्भवतीति ९४ तत्त्वज्ञानं तरायानाह यावदिति त्रिभिः दीयन्ते फलोन्मुखानि भवन्ति ज्ञानाग्निना न दग्धानीत्यर्थः ९५

यावत्प्रयत्नवेगः रजसोद्योगोस्ति कल्पना अघटघटनात्तत्त्वकथातत्त्वज्ञानस्य वार्तापिकृतः तत्त्वज्ञानं कदाचिदपि न भवतीत्यर्थः ९६
९७ तत्त्वं आत्मज्ञानं यावन्न विंदति तावदेव तत्पादीनिकर्तव्यानि तत्त्वे ज्ञाते तु तत्पादिसर्वं कर्म तस्मिन्नेवांतर्भवतीति भावः तदु-
क्तं भगवद्गीता सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति श्रुतिश्च सर्वं तदपि समेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वतीति ज्ञानार्ण-

यावद्देहाभिमानश्च ममता यावदेव हि यावत्प्रयत्नवेगोस्ति यावत्संकल्पकल्पना ९६ यावन्नो मनसा
स्थैर्येन यावच्छास्त्रचिंतनम् यावन्न गुरुकारुण्यं तावत्तत्त्वकथा कुतः ९७ तावत्तपो व्रतं तीर्थं जप होमा-
र्चनादिकम् वेदशास्त्रागमकथायावत्तत्त्वं न विंदति ९८ तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन सर्वावस्थासु सर्वदा त-
त्त्वनिष्ठो भवेत्ताक्षर्यदीच्छन् नोक्षमात्मनः ९९

ॐ वेद्युक्ते च स्नातं तेन समस्त तीर्थानि च ये सर्वापि दत्ता वनिर्य ज्ञानां
चकृतं सहस्रमयुतं देवाश्च संतर्पिताः संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरः सर्वस्य प्रज्योत्यसौ यस्य ब्रह्मविचारोक्षणमपि प्राप्नोति धै-
र्यमन इति ९८ तस्मात्तत्त्वनिष्ठो भवेदिति संबंधः ९९

५ ७ ८ ९ १० ११

उपासनाधर्मो ज्ञानंच प्रसूने यस्य बीजास्पदत्वात् स्वर्गादिभोगफलं यस्येति यत्र अनायासेनैव सकलरजस्वावाप्तिर्भवतीत्यर्थः अ-
ध्यात्मादितापत्रयोपसंतमः अध्यात्मिकं ज्वरादि आधिदैविकं उष्णादि अधिभौतिकं दुर्जनादि छायां श्रयेत् मोक्षसुखं सदैव वांछे

धर्मज्ञानप्रसूनस्य स्वर्गमोक्षफलस्य च तापत्रयादिसंतमश्छायां मोक्षतरोः श्रयेत् १०० तस्माज्ज्ञानेनात्म-
तत्त्वं विज्ञेयं श्रीगुरोर्मुखात् सारवेन मुच्यते जंतुर्घोरसंसारबंधनात् १ तत्त्वज्ञस्यातिमं कृत्यं शृणु वक्ष्यामि ते
धुना येन मोक्षमवाप्नोति ब्रह्मनिर्वाणसंज्ञकम् २ अंतकाले तु पुरुषं आगते गतसाध्वसः छिंद्यादसंग-
शस्त्रेण स्पृहां देहे नु ये च तम् ३

दित्यर्थः १०० आत्मज्ञानादेव मुक्तिर्भवतीत्यपसंहरति तस्मादिति १ एवं तत्त्वज्ञा-
नान्मोक्षं प्रतिपाद्य अधुना तत्त्वज्ञस्यांतरकृत्यं निरूपयति अंतकाल इति षड्विः २ गतसाध्वसः मृत्युभयभूयः असंगो नाम अना-
सक्तिस्तेनास्त्रेण स्पृहां सारवेच्छां तदेहं अनुये पुत्रकलत्रादयस्तेष्वपि स्पृहां छिंद्यात् देहादिषु वीतरोगो भवेदित्यर्थः ३

किंच गृहात्प्रव्रजितो निर्गतः गृहे स्थितस्य पुनरप्यासक्ति संभवात् तत्र कृत्यमाह शक्याविति विविक्ते एकं ते विधिवत् कुशाजि-
नचैलैः क्रमेण निर्मिते ४ त्रिवृत् अकार उकार मकारात्मकम् ५ बुद्धिर्वैशारदीसासारथिः साहाय्यमृतायस्य सः श्रुमार्थे भगवद्
पे ६ एवं चक्षुरादिभिर्मनसा च बाह्यविषयग्रहणं स्मरणं च विहाय ब्रह्माहमस्मीत्यनुभववाक्यार्थविभावयेदित्याह अहमिति

गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः शक्यौ विविक्त आसीनो विधिवत् कल्पितासनै ४ अभ्यसेन्मसा शक्यं
त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम् मनोयच्छेज्जिज्ञासां ब्रह्मबीजमविस्मरन् ५ नियच्छेद्विषयेभ्याक्षान् मनसा बुद्धिसारथिः
मनः कर्मभिराक्षिप्तं श्रुमार्थे धारयेद्विया ६ अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् एवं समीक्ष्य चात्मानमात्म-
न्याधाय निष्कले ७ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ८

यो हं स ब्रह्मैक्यद्वयतदहमेवेति समीक्ष्य तत्राहं ब्रह्मेति भावनया जीवस्य शोकादि निवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनया ब्रह्मणः पारोक्ष्य निवृत्तिर्भ-
वतीति व्यवहारो दर्शितः ततश्च निष्कले निरुपाधो आत्मनि ब्रह्मणि आत्मानं मन आधाय स्थिरीकृत्य ७ तत ओमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्म
तदुच्चारयन्नेवादेहं त्यजन् यः प्रकर्षेण याति अर्चिरादि मार्गेण सः परमां श्रेष्ठामद्वितीयेव याति पुनर्दुर्वालयमशाश्वतं जन्मन प्राप्नोतीति ह-
यार्थः ८

किंच एवंअंतकालेधारणयामत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवतां ज्ञानिनामेवभवतिनान्यषामित्याह नयत्रेतिषड्विः ९ निर्मानेतिनिर्गतौमानमो
हौअहंकारमिथ्याक्तिनिवेशोयेभ्यस्तेजितःपुत्रकलत्राद्यासक्तिरूपोदोषोयैःअध्यात्मेआत्मज्ञानेनित्याःपरिनिष्ठिताःविशेषेणानि
वृत्ताःकामोभिलाषोयेभ्यस्तेस्वरवदुःखहेतुत्वात् स्वरवदुःखसंज्ञानिशीतोष्णादीनिद्वंद्वानितैर्मुक्ताःअतएवअमूढानिवृत्ताविद्याःवि

नयत्रदाभिकायांतिज्ञानवैराग्यंचवर्जिताःसुधियस्तांगतिंयांतिज्ञानहंकथयामिते ९ निर्मानमोहाजितसंग
दोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाःद्वंद्वैर्विमुक्ताःस्वरवदुःखसंज्ञैर्गच्छत्यमूढाःपदमव्ययंतत् १० ज्ञानहृदे
सत्यजलेरागद्वेषमलापहे यःस्मातिमानसेतीर्थेसर्वैर्माक्षमवाप्नुयात् ११

वेकिनःस्तदव्ययंपदंगच्छंति तद्विष्णोःपरमंपदं
मदापश्यंतिसूरयःइतिश्रुत्तं किंच नतद्रासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः तद्वत्त्वाननिवर्ततेतद्रामपरमंममेति भगवदुक्त
स्वरूपेलीनाभवंत्यर्थः १० ज्ञानमेवहृदोनिरवातोयस्यसत्यंब्रह्मतदेवजलंयस्मिन्मानसेहृदयांतर्गतेएवतीर्थेनतुबाह्ये ११

किंच मद्भक्तिस्तत्त्वतः तत्रापि मुक्तिहेतुः किंपुनर्ज्ञानवैराग्ययुक्तेत्याह प्रौढमिति ब्रह्मादिस्थावरांतेषु वैराग्यं विषयेषु नु यथैव का क
विष्ठायां वैराग्यं प्रौढमुच्यते एतदास्थायधृत्वा अनन्यभाक् वासुदेवः सर्वमिति बुद्ध्या अन्यमजानन्नित्यर्थः पूर्णदृष्टिपूर्णे व्यापके

प्रौढवैराग्यमास्थाय भजते मामन्यभाक् पूर्णदृष्टिः प्रसन्नात्मा सर्वमोक्षमवाप्नुयात् १२ त्यक्त्वा गृहं च य
स्तीर्थं निवसेन्मरणोत्सुकः स्मियते मुक्तिक्षेत्रेषु सर्वमोक्षमवाप्नुयात् १३ अयोध्यामथुरामायाकाशीका
चीअवंतिका पुरीद्वारावतीचैव समैतामोक्षदायकाः १४ इति ते कथितं तार्क्ष्यमोक्षधर्मसनातनम्
ज्ञानवैराग्यसहितं श्रुत्वा मोक्षमवाप्नुयात् १५

त्यक्त्वा गृहं च यः स्तीर्थं निवसेन्मरणोत्सुकः स्मियते मुक्तिक्षेत्रेषु सर्वमोक्षमवाप्नुयात् १३ अयोध्यादिसप्तमुक्तिक्षेत्रा
ण्येवाह १४ मोक्षोपायमुपसंहरति १५

१६

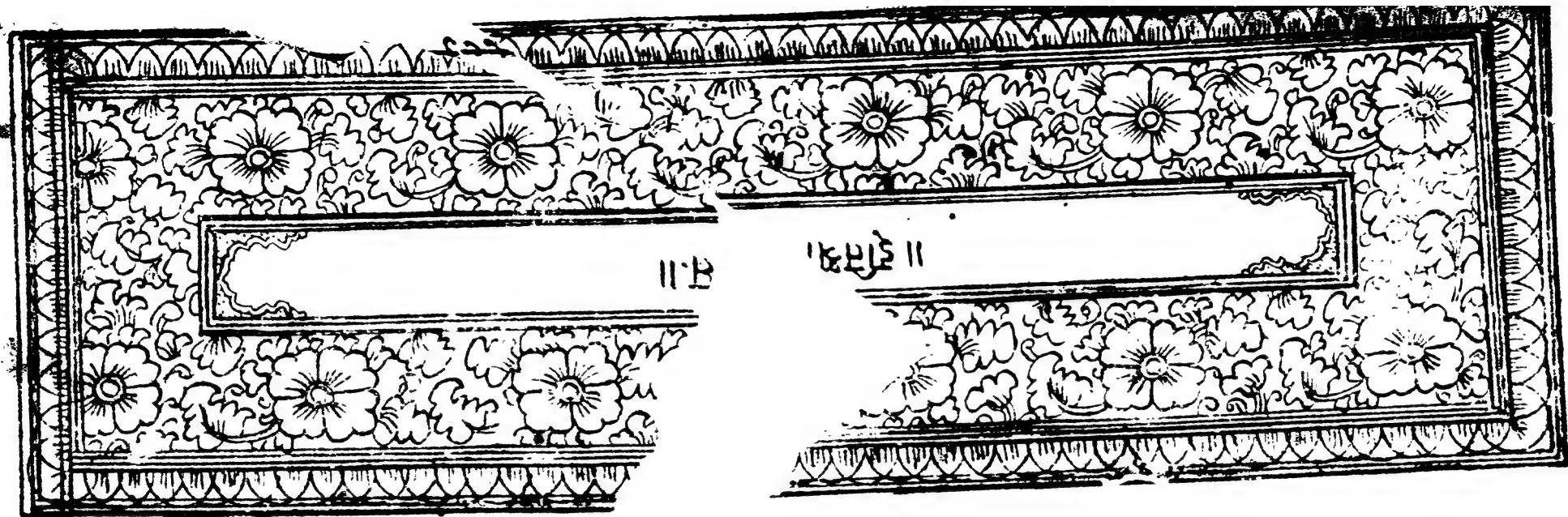
सकलग्रंथप्रतिपादितार्थमाह मोक्षमिति अत्रैवप्रक्रियातत्त्वज्ञानेनतुपुनरावृत्तिरहिताविदेहमुक्तिर्भवतीति श्रद्धादिधर्मेभ्यः
स्वर्गभोगानंतरमावृत्तिः निषिद्धकर्मभिस्तनरकभोगानंतरमावृत्तिः रवगादयः पक्षिपशुकीटादयः क्षुद्रजीवास्तुसंसरन्ति अ

अ-
१६

मोक्षं गच्छन्ति तत्त्वज्ञाधार्मिकाः स्वर्गतिं नराः पापिनो दुर्गतिं यांति संसरन्ति रवगादयः १६ इत्येव सर्वशास्त्रा
णां सारोद्धारो न रूपितः मया ते षोडशोऽध्यायेः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १७ सूत उवाच एवं श्रुत्वा वचारा
जनूगरुडो भगवन्मुरवात् कृतं जलिरुवाच दंतं प्रणम्य मुहुर्मुहुः १८ भगवन् देवदेवेश आ वयित्वा वचो मृ
तम् तारितो हं त्वयानाथ भवसागरतः प्रभो १९

त्रैवपुनः पुनर्जन्ममरणोलभन्ते इति ग्रंथार्थसंग्रहः १६ पुनरपि महद
नुकंपयाश्च वणेच्छामाविष्करोति किमिति १७ सूतः शौनकं प्रतिगरुडस्य कृतार्थतामाह एवमिति त्रिभिः ध्यानपरः अंतर्मुखवृ
त्त्यात्मतत्त्वानुभवपरायण एवाभून्तुश्च वणेच्छा जातैत्यर्थः १८ १९

१६

२० इदानीं ग्रंथारम्भे च ग्रंथांते ग्रंथकर्त्ता स्वदेहरिम् इति सत्संप्रदायानुरोधेन ग्रंथार्थमुद्धृत्य नृहरिं स्तोति यः स्वनामस्मरणादेव
प्रथमादिषडाध्यायोक्तदुर्गतिमन्वादि कोक्तप्रायश्चित्तं विनैव हरतीति कर्त्ता स्वपूजनमवयजस्तेनैव द्रव्ययज्ञातुरदानादिकं विनै

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः कृतार्थोऽस्मि न संशयः इत्युक्त्वा गरुडस्तूष्णीं स्थित्वा ध्यानपरो भवत् २० स्मरणादुर्ग
तिर्हर्त्ता पूजनयज्ञेन सह ते दीता यः परया निजभक्त्या ददाति मुक्तिं समां हरिः पातु २१ इति श्रीगरुड-
पुराणे सारोद्धारे भगवद्गरुडसंवादे मोक्षधर्मनिरूपणो नाम षोडशोऽध्यायः १६

वसभमादिनवाध्यायोक्तसद्गते
दीता भवतीति किंच परया निर्गुणसर्वो धर्मोत्तमया निजभक्त्यैव एतदध्यायोक्ततत्त्वज्ञानं विनैव मुक्तिं ददाति सहरिर्मापातु जगत्प्रणाद-
क्षतु १२१ इत्येनो निधिरामेण मया टीकाकृदरात् अनयारमया सांद्भिप्रीयतां मधुसूदनः १ इति श्रीगरुडपुराणे टीकायां षोडशोऽध्यायः १६

श्रीगणेशायनमः श्रीभगवानुवाच इत्यारव्यातंमयातार्क्ष्यसर्वमेवोर्ध्वदैहिकम् दशाहाभ्यन्तरेऽश्रुत्वासर्वपापैः प्रमुच्यते
 १ इदं चासुष्टिकं कर्म पितृमुक्तिप्रदायकम् पुत्रवांछितं दत्तं चैव परत्रैहिकरवप्रदम् २ इदं कर्म न कुर्वन्ति यन्नास्तिक नराधमाः
 तेषां जलमपेयं स्यात्स्मृता तुल्यं न संशयः ३ देवताः पितरश्चैव नैव पश्यन्ति तद्गृहम् भवन्ति तेषां कोपेन पुत्राः पौत्राश्च
 दुर्गताः ४ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव तरेपि च तेषां डाल समाज्ञेयाः सर्वप्रेतक्रियां विना ५ प्रेतकल्पमिदं पु-
 ण्यं शृणोति श्रावयेच्च यः उभौ तौ पापनिर्मुक्तौ दुर्गतिं नैव गच्छतः ६ मातापित्रोश्च भरणे सोपर्णं शृणुते तु यः पित-
 रौ मुक्तिमाप्नोतः संततिमान् भवेत् ७ न श्रुतं गारुडं येन गायत्र्या द्वाचनोक्तम् वृषोत्सर्गः कृतो नैव न च मासिक-
 वार्षिके ८ सकथं कथ्यते पुत्रः कथं मुच्येदृणत्रयात् मातरं पितरं चैव कथं तारयितुं क्षमः ९ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रोत-
 व्यंगारुडं किल धर्मार्थकाममोक्षाणां दायकं दुःखनाशनम् १० पुराणंगारुडं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् शृण्वतां का-
 मना पूरं श्रोतव्यं सर्वदैवहि ११ ब्राह्मणो लभते विद्यां क्षत्रियः पृथिवीं लभेत् वैश्यो धनिकतामेति शूद्रः शूद्र्यतिपातकात्
 १२ श्रुत्वा दानानि देयानि वाचकायारिबलानि च पूर्वोक्तशयनादीनि नान्यथा सफलं भवेत् १३ पुराणं पूजयेत् पूर्ववाचकं तद-
 नंतम् वस्त्रालंकारगोदानैर्दक्षिणाभिश्च सादरम् १४ अन्नाश्च हंसादनैश्च भूमिदानैश्च भूरिभिः पूजयेद्वाचकं भक्त्या व-

हृषण्यफलासये १५ वाचकस्यार्चनेनैव पूजितो हं च संशयः संतुष्टे तुष्टितां यामिवाचकेनात्र संशयः १६ इति श्रीगुरु
 डपुराणश्रवणफलम् आसीद्वक्तापुराणस्यर्थाशार्दूलमहीपतेः झझणूनगरस्यापिमिश्रः श्रीसरवलालजी १ तस्य श्री
 हरिनारायणात्मजस्तत्सत्तेन तु मयानो निधिरामेण कृतोयं सारसंग्रहः २ प्राचीनैर्यत्कृतः पूर्वगारुडः सारसंग्रहः स तु नोबु
 द्विदौर्बल्याज्ज्ञानस्तस्यादयंकृतः ३ पुनरुक्तिपरित्यज्यक्रमेणायं मया कृतः बालानां सुखबोधाय न तु पांडित्यगर्वितः ४
 अत्राप्रमाणं यत्किंचित्प्रमादाल्लिखितं मया विद्वद्भिः सविचार्यैव शोधनीयोनस्य युभिः ५ सारोद्धारो मया मूले बहुग्रंथैर्यथा कृ
 तः तथैवानेकटीकाभिरुद्धतः सारसंग्रहः ६ महारवेदान्तया त्वत्रयथास्थानं वियोजितः प्राज्ञविना प्रयासं मे को ज्ञास्यति वि
 मूढधीः ७ विद्वानेवा हे जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम न हि वंध्या के जातिगुर्वी प्रसववेदनाम् ८ ये पूर्वसंग्रहे मूढानैव जानाति
 शोभ्यताम् तैकथं हि भाविष्यति हर्षिताः पठने स्थ च ९ सारोद्धारमिमं मिश्राः पठतु न पठतु वा मया तु स्वीयबाधाय कृतमेतन्न
 सर्वशः १० मंगलभगवात्विष्णुर्मंगलगारुडध्वजः मंगलपुंडरीकाक्षो मंगलायतनो हरिः ११ लाभस्तेषां जयस्तेषां कृतस्त
 षां पराजयः येषामिदीवरश्यामोत्तरयस्थौ जनादनः १२ राजानः परिपालयंतु वसंधाधर्मस्थिताः सर्वदा पृथ्वा कामदुग्धा
 भवत्वविरलं वर्षे तु काले घनाः ईर्ष्यामुज्झतु दुर्जनः परगुणेषां सज्जनः सदा सत्काव्यामृतवर्षिणी कविमुरवं वाणी चिरं नंदतु

१३ इति श्रीगरुडपुराणे स्वकृतश्लोकाः समाप्ताः प्रथमाध्याये ऐहिकासुखं कदुःखं निरूपणं श्लोकाश्च ६० द्वितीये य
 प्रमार्गनिरूपणम् ८६ तृतीये यमयातनानिरूपणम् ७१ चतुर्थे नरकप्रदपापनिरूपणम् १०४ पंचमे पापचिह्ननिरूपण
 म् ५८ षष्ठे पापिनां जन्मादिदुःखनिरूपणम् ४३ एवं षडाध्यायैः पापगतिः सप्तमे बभ्रुवाहनप्रेतसंवादः ६८ अष्टमे आतुर
 दानम् ११८ नवमे म्रियमाणकृत्यम् ४८ दशमे दाहास्थिसंचयकर्मनिरूपणम् १०४ एकादशे दशागात्रविधिः ४२ द्वादशे ए
 कादशाहविधिः ८० त्रयोदशे सपिंडीशय्यापददाननिरूपणम् १२३ चतुर्दशे धर्मराजनगरनिरूपणम् ८६ पंचदशे सुसु
 तिजनजन्माचरणनिरूपणम् ९५ षोडशे ध्यायेचमोक्षधर्मनिरूपणमिति १२१ मूलसंख्या १२८७ सटीकसा ३१०० फल
 ३२ इति गरुडपुराणसमाप्तः शुभं भवतु ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

I. F. 70 }
H. B. 31 }

महाराष्ट्र (राज्य)

पृष्ठः

"

Banarès
Edition

पृष्ठ

